

Životi Egipćana

Uranić, Igor

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2013**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:300:869687>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-18**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

Igor Uranić
Životi Egipćana

Igor Uranić

Životi Egipćana

Opera varia Musei archaeologici Zagrabienensis
Izdanja Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 1

Nakladnik

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
www.amz.hr

Za nakladnika

Jacqueline Balen

Lektura

Kristina Šekrst

Recenzija

Kornelija A. Giunio

Fotografije

Filip Beusan, Igor Krajcar, Catherine Rutherford,
Sandra SteiB, Csanád Szesztay, Igor Uranić
CT i RTG: Mislav Čavka

Crteži

Miljenka Galić

Oblikovanje i priprema za tisak

Srećko Škrinjarić

Tisak

Tiskara Zelina d.d.

Naklada

300 primjeraka

Tiskanje knjige financijski je pomogao:

Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba

ISBN

978-953-6789-75-7

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 857964.

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU

Igor Uranić

Životi Egipćana

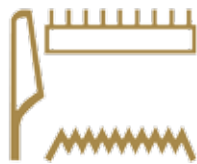

Zagreb, 2013.

Sadržaj

Uvod	7
I. Život u faraonsko doba	
Smisao i karakter povijesti u Egipćana	17
Seljaci	25
Obrtnici	31
Vojnici	37
Svećenstvo	43
II. Mrtvi otkrivaju tajne prošlosti	
Mumificiranje	53
Smisao i tehnika mumificiranja	54
III. Životi Egipćana	
Priče u kamenu	63
Besmrtni faraoni	73
Ipuverova povijest	87
Izbjeglica i kraljevi	97
Kamose i kraljevi pastiri	105
Dvije kraljice	111
Ehnaton i Mojsije	133
Slavni dječak i general	139
Dva velikana	151
Tri mudraca i sjećanje na njih	171
Priča o atentatu	177
Doba posljednje renesanse	185
Kleopatra i carevi	193
IV. Egipatološko nazivlje i kronologija	
Egipatska vlastita imena	203
Uvod u egipatsko nazivlje	205
Gradovi i mjesta u Egiptu	207
Razdoblja egipatske povijesti	209
Popis ilustracija	211
Literatura	213

Egipat je u posljednjim dvama stoljećima u našoj svijesti izrastao u sliku o drevnoj kulturi koju obilježava graditeljstvo i umjetnost iznimne kakvoće, u sliku o svemogućim faraonima i ljudima obučanim u lan koji nam uvijek pokazuju svoje profile. On je priča o piramidama i grobnicama, pronalasku Tutankhamonova blaga. I to je svakako napredak u usporedbi s prijašnjih 18. stoljeća, u kojima je u zapadnome svijetu vladalo posvemašnje neznanje o njegovoj povijesti. Srednjevjekovna Europa nije se znala, a nije se ni željela sjećati egipatske povijesti, osim one koja se javlja u Bibliji: priče o židovskome ropstvu, Josipu i Mojsiju te njegovim čudima i egzodusu. Tu je, dakako, i novozavjetni bijeg Isusove obitelji u Egipat. U prvim stoljećima uslijedilo je doba kršćanstva u Egiptu, ali koptska crkva relativno rano ostaje u izolaciji od europske, a u 6. stoljeću dolazi arapska populacija i otada je Egipat pretežno muslimanska zemlja. Tek za Napoleоновih ratova i pod francuskim utjecajem počeo je nov interes za tu zemlju i nakon nekoga vremena razvio se u znanost – egiptologiju. No prije svega toga Grci su ulagali velike napore u fuziju svoje i egipatske kulture. Bilo je to u doba procvata Aleksandrije, toga kulturnoga središta svijeta u vrijeme kasne antike. Međutim, rekapitulacija znanja i mudrosti staroga svijeta novom, čini se, nije bila potrebna. Knjižnice su spaljene, hramovi srušeni, filozofi pobijeni i Egipat je postao daleka egzotična zemlja otrgnuta od povijesti onih naroda koji su osvojili Europu i srušili Rimsko Carstvo, ispisujući sasvim nove stranice povijesti.

Ipak, kao da u samome tijeku vremena ili u svijesti ljudi postoji neko tajanstveno kružno gibanje u kojemu se sve stvari ponavljaju, u 19. i 20. stoljeću interes za Egipat razvio se do neslučenih razmjera. Štoviše, bilo da se radi o arheologiji, izdavaštvu, znanstvenopopularnim filmovima i informacijama uopće, moglo bi se reći da se bogate nacije Zapada natječu u broju svojih aktivnosti u Egiptu i svemu što je s njim u vezi. Prema nekim podacima u Francuskoj i SAD-u svakoga se dana izdaje jedna knjiga s tematikom faraonskoga Egipta. Naravno, Egiptu i egiptologiji posvećeni su brojni časopisi, televizijski programi, udruge, predavanja, tečajevi hijeroglifa, izložbe i tako zna što sve ne, a tu zemlju svake godine posjećuju milijuni turista. Kad razgovarate s ljudima koji su zalučeni faraonskom ostavštinom, oni će vam reći da su u jednome trenutku života otkrili Egipat i da ga otada strastveno istražuju, posjećuju, uživaju u njegovim hramovima, kipovima, čitaju knjige i slično. U popularnoj egiptologiji nastali su i novi pojmovi poput *egiptomanije*, *egiptozofije* i *piramidskih idiota* (eng. *pyramidiots* jesu oni koji imaju fantastične, a potpuno neutemeljene zamisli o gradnji i smislu piramida). Pojava interneta sve je to još više intenzivirala iznjedriviši forume, *web*-stranice i drugo.

Takva je nova interakcija današnjega i svijeta faraona: živahna i raznolika, često površna, ali i zabavna. Puna misterija s jedne i katkad suhoparne znanosti s druge strane. Na terenu se obavljaju stotine iskopavanja, zaštita i restauracija, objavljuju se bezbrojni znanstveni radovi i održavaju znanstveni skupovi. Istraživanja i nova tehnologija svake godine daju sve bolje uvide u pojedine aspekte života u starome vijeku. Primjerice, iskopavanja u Gizi dr. Marka Lehera početkom stoljeća donijela su potpuno nove poglede na gradnju velikih piramida. Sad kad znamo više o konkretnim osobama koje su gradile piramide, o gradnji brodova i drugim tehnologijama, o identitetu mumija, mnoge prijašnje pretpostavke postaju smiješne i nesuvisle. No, popularnoj egiptologiji na rubu fantastike, s druge strane, i dalje se suprotstavlja znanstveno i alternativno tumačenje egipatske povijesti. Netko uvijek pokušava dokazati da je netko drugi u krivu. Jedni računaju starost piramida po položajima zvijezda, drugi drže da je to tek njihov umišljaj. Kako u ozbiljnoj znanosti ili u popularnoj i alternativnoj, mnogo je tema istraživanja, promišljanja i bavljenja starom egipatskom civilizacijom: od graditeljstva i umjetnosti, do stanja mumija i medicine, vjerovanja, tehnologije staroga vijeka ili pak socioloških studija.

No, manje-više, svi koji se bave istraživanjem ili opisivanjem Egipta izbjegavaju ljude, jer o ljudima se zna premalo. Listajući knjige o Egiptu stječe se dojam da su ondje postojali faraoni, a ostali su tu bili usput i kako bi njima služili. A i o tim faraonima znamo uglavnom brojke, a ne i činjenice: koliko je vladao, u kojoj je godini išao u rat, a u kojoj naložio da se izgradi hram. Doista, šteta je da se u Egiptu nije rodio neki Plutarh i prepričao živote ljudi iz prve ruke. Možda bi nam Egipat tada bio razumljiv unutar kategorija ljudskoga i blizak poput stare Grčke. Možda ne bismo u njemu vidjeli samo piramide i skamenjena faraonska lica. Ponekad, upravo u romantičnim zapisima Grka i Rimljana o Egiptu nalazimo ono što nam u dokumentima samih Egipćana nedostaje. Spomenuti pisac Plutarh, koji je u svojem djelu *O Izidi i Ozirisu* prepričao grčka promišljanja o egipatskim kultovima, religiji i mitologiji, na način specifičan za antičku zaludenost egipatskim kultovima progovorio je i o Egiptu. Međutim, njegovo kapitalno djelo ipak su *Usporedni životopisi* koji se bave paralelama između sudbina slavni ljudi grčke i rimske civilizacije. Umješnost i lakoća kojom su napisani *Usporedni životopisi* zacijelo je barem nakratko omogućila svakomu suvremenomu čitatelju osjetiti svu životnost odavno nestaloga svijeta Rimljana i Grka. Živo i feljtonistički, bez opterećenja današnjom "znanstvenom ozbiljnošću", podebljanom sitnim i gustim fusnotama, taj nam pisac pripovijeda o zanimljivim i intrigantnim životima državnika, govornika, vojskovođa i mislilaca antičkoga svijeta, promišljajući njihove sudbine i uloge u povijesnome trenutku. On to čini kombinirajući usmenu predaju i zapise svojega vremena oslanjajući se na osobno iskustvo. I čini to tako uvjerljivo da na trenutke pomišljamo da je bio svjedokom svih opisanih događaja. Plutarh prenosi sve ono što se u njegovo vrijeme znalo o životima Julija Cezara, Aleksandra Velikoga, Cicerona, Likurga, Perikla, uspoređujući slavne Grke i Rimljane, njihove sudbine, karijere i djela po kojima su ostali zapamćeni. U njegovu djelu možemo svijet antike upoznati bolje i plastičnije nego iz svih udžbenika ikada napi-

sanih o civilizacijama Grka i Rimljana. A ta tvrdnja stoji i unatoč činjenici da svi opisani događaji nisu potpuno egzaktno provjerljivi, a katkad nisu ni sasvim povijesno utemeljeni. Oni su plod usmene predaje i ta im činjenica udahnuje život i svježinu, unatoč tomu što Plutarhovi plemeniti motivi povezivanja grčke i rimske uljudbe daju njegovu pričanju i ideološki sloj. Inače, priroda povijesti takva je da je ona sama po sebi slojevita, odnosno, kako kaže Viktor Žmegač¹³, često se bavimo “poviješću povijesti” – naime, slojevima tumačenja koji su nastali nakon događaja koji se zbio u prošlosti. Drugo je pitanje: postoji li uopće kakva pisana povijest koja je lišena pristranosti? Svako doba ima svoje ideologije, čak i ona razdoblja koja se, baš poput našega, reklamiraju kao slobodoumna i demokratska. Uvijek postoji netko, bili to pokreti, institucije, pojedinci ili grupe, tko bi rado recenzirao prošlost i uredio sadašnjost kako bi ih okrenuo u svoju korist. Objektivnost je samo tlapnja, pa piscu povijesti, ustvari, preostaje samo što bolji uvid u činjenice koje će propustiti kroz filter vlastite interpretacije. Možda je ona je tek ideal koji je primjereniji strojevima nego ljudima. Pisana je povijest subjektivna danas, a bila je to i u starim vremenima. Znamo da su neke povijesne ličnosti, primjerice neke rimske careve, njihovi suvremenici pišući povijest tako ocrnili da nikome ustvari nije jasno jesu li bili luđaci i ubojice ili ne. Možda za njihova navodna djela postoje neka sasvim druga tumačenja ili barem neki zaboravljeni motivi. Uglavnom su povijesne osobe za nas onekve kakvima su ih proglasili ili njihovi obožavatelji ili neprijatelji. Jedino što katkad ne znamo je li pisac kojega smo čitali bio jedno ili drugo. Usto, niti jedan čovjek nije, po svojim karakteristikama i djelima, jednoznačno dobar ili zao, plemenit ili sebičan, mudar ili glup.

Američki psiholog Julian Jaynes, autor aktualan u drugoj polovici 20. stoljeća, u svojem kapitalnome djelu *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicausal Mind* stare narode proglašava sklonim slušnim halucinacijama i sličnima shizofreničarima. U toj svojoj knjizi on tvrdi da ljudi staroga vijeka nisu imali razvijenu svijest “metarazine” kakvom raspolaže današnji čovjek, već su im umovi bili bipolarni. Uslijed toga pokoravali su se glasovima bogova ili mrtvih predaka izvršavajući automatski sugestije tih glasova. On je zaključio da je neurološka aktivnost inače intelektualno dominantne lijeve hemisfere mozga bila modificirana audioverbalnim halucinacijama koje su dolazile iz desne hemisfere. Ljudi su, tvrdio je Jaynes, te poruke tumačili kao volju bogova i mrtvih predaka. To je i razlogom što su ta dva kulta blisko povezana u starim civilizacijama Mezopotamije, Egipta i Minojske Grčke. Jaynes navodi mnoge primjere iz *Ilijade* o junacima koje bogovi upućuju na razna djela, dok u Egiptu predlaže shemu preme kojoj Oziris vlada svim ljudima utjelovljujući se u Horusu, a ovaj u osobi faraona. Jednako tako svi mrtvi preci, odnosno njihove duše *ka*, šalju svoje poruke živima. Svaki se pokojnik naziva Ozirisom, svaki nosi titulu “Onaj čija je riječ istinita”. Takve sugestije, kaže autor, bile su jasna poruka da živoga čovjeka trebaju voditi glasovi mrtvih. Time Jaynes ne ostavlja previše mjesta ikakvoj individualnosti, koja se, prema njemu, javlja tek padom staroga svijeta, odnosno i za vrijeme Rimskoga Carstva. Iako je imao i pobornika,

¹³ Žmegač, V. *Prošlost i budućnost 20. stoljeća*. Zagreb 2010

Jaynesovi su mnogobrojni kritičari često izražavali sumnju u njegovo metalno zdravlje, tvrdeći da je očito pobrkao obrasce mišljenja i shizofreniju. Ma kako zanimljiva, teorija brka egoički obrazac koji možda i jest nešto drukčiji u današnjemu čovjeku, od samosvijesti koja je izrazito individualna kategorija. Nema sumnje da je u starim vremenima bilo onih koji su slušali glasove bogova, ali taj podatak ne vodi do zaključka o stanju individualne svijesti. Svijest pojedine civilizacije oblikuju pojmovi koje ona razvija u svojim počecima. Naš današnji oblik svijesti od svojih početaka oslanja se na bitno drukčiju koncepciju sebe i vremena. Mi iznad svega slavimo svoj "ja" u svemu što činimo. To, međutim, nipošto ne znači da "stari um" nije bio snažan i kreativan, već da je on jednostavno bio drukčiji. Iz te razlike proizlaze dvije činjenice: prva je da se nikad ne možemo vratiti natrag u "dobra stara vremena" koja prizivaju alternativni spriritualisti. Današnja svijest, naime, razvija se u sasvim drugome smjeru i svaki pokušaj povratka unaprijed je izgubljena bitka. Druga jest da nažalost nikad nećemo moći shvatiti stanje duha ni motive onih koji su gradili piramide, kao ni to koliko im je točno trebalo vremena i kojim su se metodama koristili, no istodobno nastojanje u tome smislu proširuje našu svijest.

Razlika u svijesti staroga vijeka i one današnjeg čovjeka zasigurno postoji. Ona se sastoji u odnosu prema vlastitom individualnom egu. Čovjek staroga vijeka, naime, sagledava smisao svojega života kroz cjelinu, zajedništvo s narodom, bogovima i prirodom. On je bio svjestan svoje individue u sklopu ukupnosti koja joj daje smisao. Odličan je primjer taoistička filozofija u kojoj se čovjek prikazuje isključivo kao jedan od elemenata prirode u trojnome sustavu (nebo, zemlja i čovjek) čiji je integralni dio. Od Rimskoga Carstva to se promišljanje mijenja. Traženje individualnoga smisla i realizacija sebe individualizacijom popularizirana je tek u doba romantizma. Odnosno, tek u 18. stoljeću čovjekov ego počinje se doživljavati kao odvojen i važniji od svega što se nalazi izvan njega. Egipćani i drugi narodi staroga vijeka tumačenja svojega svijeta nalaze u mitskim obrascima i idejama, ne osjećajući previše poriva da ih provjere. Naime, nije riječ samo o umu koji nije sklon istraživanju prirode koje će inicirati Aristotel, već i o takvome umu koji djeluje i živi prema mitskim idejama. Kako je to moguće? Kad malo razmislimo o pitanjima kako je nastao svijet ili kako je čovjek postao ono što jest, vidjet ćemo da mitologija daje slikovite ali i definitivne odgovore, dok s druge strane, znanost sa svim sredstvima kojima se danas koristi daje vrlo složene i nedovršene teze. Danas znamo da ništa nije tako jednostavno, kao i to da moramo biti otvoreni za nova otkrića. Egipćani su živjeli u zatvorenome sustavu koji je imao eshatološke odgovore o svim stvarima i nije ih trebalo dalje promišljati. To je bio način koji im je omogućavao da vjeruju u vječnost i žive u trenutku, i da izbjegnu skepsu i nesigurnost postojanja. Mi se, naprotiv, individualno i svjesno suočavamo s nesigurnošću, relativnošću i prolaznošću svega, ali možemo također potražiti utočište u vjeri. Ipak, ne možemo se pomiriti s poetičnim tumačenjima svijeta jer znamo mnogo toga što ljudi ranijih vremena nisu znali.

Kako onda promišljati ljude koji su živjeli u faraonsko doba? Bez obzira na neke kolektivne obrasce svijesti, nema sumnje da su ljudska bića u individualnome smislu vrlo kompleksna i nesavršena. U jednome trenutku čine djelo vrijedno divljenja, u drugome možda nešto što bi i sami najradije zaboravili. Neke su im odluke uspješne, neke ne. Neke je ljude potrebno vidjeti kako bismo ih shvatili jer je njihov fizički izgled bio presudan u izgradnji njihovih životnih stavova. Stoga, stoji i pitanje koliko uopće možemo percipirati sudionike klasične povijesti tek posredstvom štiva i zapisa. Sve je to još mnogo složenije kad se radi o povijesnim osobama iz faraonskoga Egipta. Klasičari i svi oni što su impresionirani kulturom stare Grčke i Rima dive se doduše i egipatskoj civilizaciji, ali zamjeraju joj nedostatak humanosti. Egipat, kako kažu mnogi, stran je i dalek jer se iza njegovih veličanstvenih hramova i piramida ne naslućuju ljudi. Nije, naime, riječ o nekoj društvenoj okrutnosti, koja bi Egipat bitno razlikovala od kasnijih kultura staroga vijeka, već se tom takozvanom “nehumanošću” pretežito misli na nedostatak podataka o individualima, o praznini kojom je onemogućen osobniji odnos čitatelja i istraživača prema ljudima faraonskoga doba. Naime, čitajući grčku literaturu možemo suosjećati s akterima i razumjeti strasti i pokretačke motive junaka drama i mitova, filozofa, državnika i vojskovođa antičkoga svijeta. Za likove iz Homerovih knjiga možemo se vezati, pa i s njima poistovjetiti. Svađe junaka *Ilijade* zbog lijepih robinja, Ahilov prkos, njegova žudnja za osvetom i ratnički duh, kao i Odisejeva dosjetljivost, čine nam se poznatim. Sve su to motivi i osjeti, ljudske mane, vrline i reakcije kakve prepoznajemo u vlastitome životnome iskustvu. Spletke i borbe za vlast u Rimu, obiteljski i individualni sukobi, ljudi carevi, trovanje vina, Spartakova pobuna, Cezarova karizma, sve su to pojave koje u nama pobuđuju razumijevanje, a katkad i empatiju, jer to su fenomeni s kojima se svakodnevno susrećemo u našem svijetu. Možda je stvar naprosto u tome da se čovjek Zapada i neki od njegovih životnih motiva (primjerice da traži sreću i uspjeh, da se sukobljava s protivnicima i slično) ipak nisu bitno promijenili u posljednje dvije-tri tisuće godina. Možda jest. Međutim, postavlja se logično pitanje: zar Egipćanin ne bi strastveno volio ili mrzio svoje suvremenike, borio se za vlast, patio ili uživao u slavi? Kako to muškarci i žene faraonskih vremena ne bi imali svoje strasti, sukobe, patnju, slavu i borbu za moć? Dakako, morali su imati sve te stvari, ali svjedočanstva o njima nisu stigla do nas jer ih nitko nije zapisao. Barem ne u literarnome obrascu koji bi odgovarao ljudima suvremenoga doba. Kad su i opisani, događaji iz svakodnevnoga života nemaju ni izdaleka plastičnost kakvu nalazimo u antičkoj Grčkoj i Rimu. Utoliko se spomenuta kritika o “nehumanosti” doista čini opravdanom.

Naizgled, Egipćani zaista nisu držali značajnim bilježiti sudbine ljudi i događaje koji nisu ni arhetipski, ni obredni, ni od važnosti za povijest nacije. U biti, riječ je o stavu, odnosno nerazvijenosti osjećaja za vrijednost individualnoga, čitavoga staroga vijeka, bez obzira na to govorimo li o Mezopotamiji, Egiptu ili nekoj drugoj civilizaciji. U Egiptu se, primjerice, bilježe vladavine faraona. No, iako o vladarima znamo podosta (znamo duljinu njihovih života, duljinu vladavine, imena njihovih supružnika i djece, znamo i za ratove i krize s kojima su se suočili), opet nedostaje onaj osobni sloj, uvid koji bi

razotkrio motive i ljudsku radost, patnju, nastojanje, ljubav i mržnju ili volju za moć. Umjesto toga nude nam se hvalospjevi i protokoli. Tako je i sa zapisima kraljevskih lista sa šturim podacima i s čistom političkom propagandom o velikim pobjedama i postignućima, graditeljskim pothvatima i slavljenju bogova prikazanome na gotovo identičan način na zidovima svih hramova u Egiptu. Veliki vladari bili su oličenje savršenstva i poretka. Oni su za Egipat bili simbol, a ne ljudi. Dakako, situacija je daleko gora s onima koji su nakon svojega doba bili proglašeni lošim vladarima i hereticima ili su jednostavno pali u nemilost svojih nasljednika, pa im je namjerno zameten svaki trag, a imena izbrisana iz povijesti. Umjesto da pokazuju, egipatski izvori gotovo uvijek radije skrivaju čovjeka.

Pa ipak, za one koji su bolje upoznati nije baš sve tako skriveno. U literarnim i u arheološkim izvorima mnogo je indicija o djelima i životima ljudi. Osim toga, običaj da pisana riječ opstoji samo u svrhu faraonskoga protokola ili kako bi opisivala religiozne rituale, mijenjao se s vremenom. Razvijala se i književnost u pravome smislu riječi, pa tako iz kasnijih razdoblja imamo sve više individualnih svjedočanstava, štiva pravoga biografskoga karaktera, pa i ona koja izražavaju nezadovoljstvo uslijed društvenih nepravdi i kriza. I to ne više na karakterističan egipatski način: šturo i neživotno. Prethodno, među prvim biografskim zapisima javljaju se takozvani životopisi uklesani na zidove grobnica plemića. No, tu je ustvari riječ o eulogijama. Ne do-

znajemo gotovo ništa o sudbinama vlasnika grobnica, već čitamo o njihovoj karijeri i moralnosti. “Ja sam nahranio gladne i napojio žedne. Ja sam siromašnima pružio utočište”, tako se u svojim pogrebnim zapisima s onoga svijeta hvale plemići Staroga Kraljevstva dodaju: “Slijedio sam kralja i bio njegov jedini prijatelj”. Ta se samohvala teško može smatrati biografijom. No, već *Savjeti sinu Sesostrisu*, što ih je napisao Amenemhat I., otkrivaju da je kralj ubijen u atentatu. Još prije toga Ipu-ver opisuje bezvlađe nakon što je završilo vrijeme gradnji velikih piramida, a najranija kritika lošega stanja u zemlji izvanredni su prikazi gladi na reljefima iz Unisove piramide iz 5. dinastije. Nekih dvadeset šest stoljeća poslije, u prvome stoljeću stare ere, Ankhšesonh piše svome sinu savjete za život na komadićima glinenih vrčeva. On je u zatvoru i svjestan je da ga ne čeka ništa dobroga. Sarkastičan je i bez vjere u ljude. Vizura se, dakle, mijenja. Faraonski kult i obred štovanja božanstva nije više jedina poruka koju možemo naći u izvorima Egipćana. Za pogrešan dojam da nije tako i da je faraonska civilizacija samo povijest dinastija i robovskoga rada velikim je dijelom zaslužno i naše obrazovanje, kao i sve one knjige koje prvenstvo daju namještenomu i pompoznomu Egiptu, koji je, ma kako vizualno atraktivan, ipak u krajnjoj konzekvenciji, produkt faraonske državne propagande.

Dakle, u mnogim svojim razdobljima Egipat se uključuje u tijekomove humanijega, individualiziranoga mnijenja te njegovi ljudi počinju pisati svoje vlastite misli. Slavan je, primjerice, monolog očajnika koji razgovara sa svojom dušom. To je čovjek kojega klanjanje statuama bogova i slavljenje vladara pogleda uzdignutih prema besmrtnosti više ne može utješiti, čovjek koji je svjestan mučne ispraznosti svojega života. U kasnome razdoblju javlja se i jedan opis nedjela što su ih počinili svećenici vladajućega Amonova klera. On se nalazi u pamfletu pisara Peteesea iz 6. stoljeća stare ere, koji je opisao niz događaja onako kako je to bilo nezamislivo koje stoljeće prije njegova doba. Niz je i onih povijesnih zapisa koji, kao službeni dokumenti, nisu bili namijenjeni javnosti. Tako u vrijeme trećega prijelaznoga razdoblja, kad faraoni gube apsolutnu kontrolu nad državom, jedan pisar poručuje drugomu: “(...) a što se tiče faraona, tko njega još sluša (...)”. Isto tako postoje i dokumenti sa suđenja zbog pljački grobnica te opisi suđenja i presude osumnjičenima za atentate na faraone. Tu je i *Papirus o štrajku* što su ga podigli radnici i obrtnici u vrijeme Ramzesa III. I upravo su to detalji, skriveni slojevi, koji otvaraju prostore u razumijevanju života i ljudskih sudbina faraonskoga Egipta.

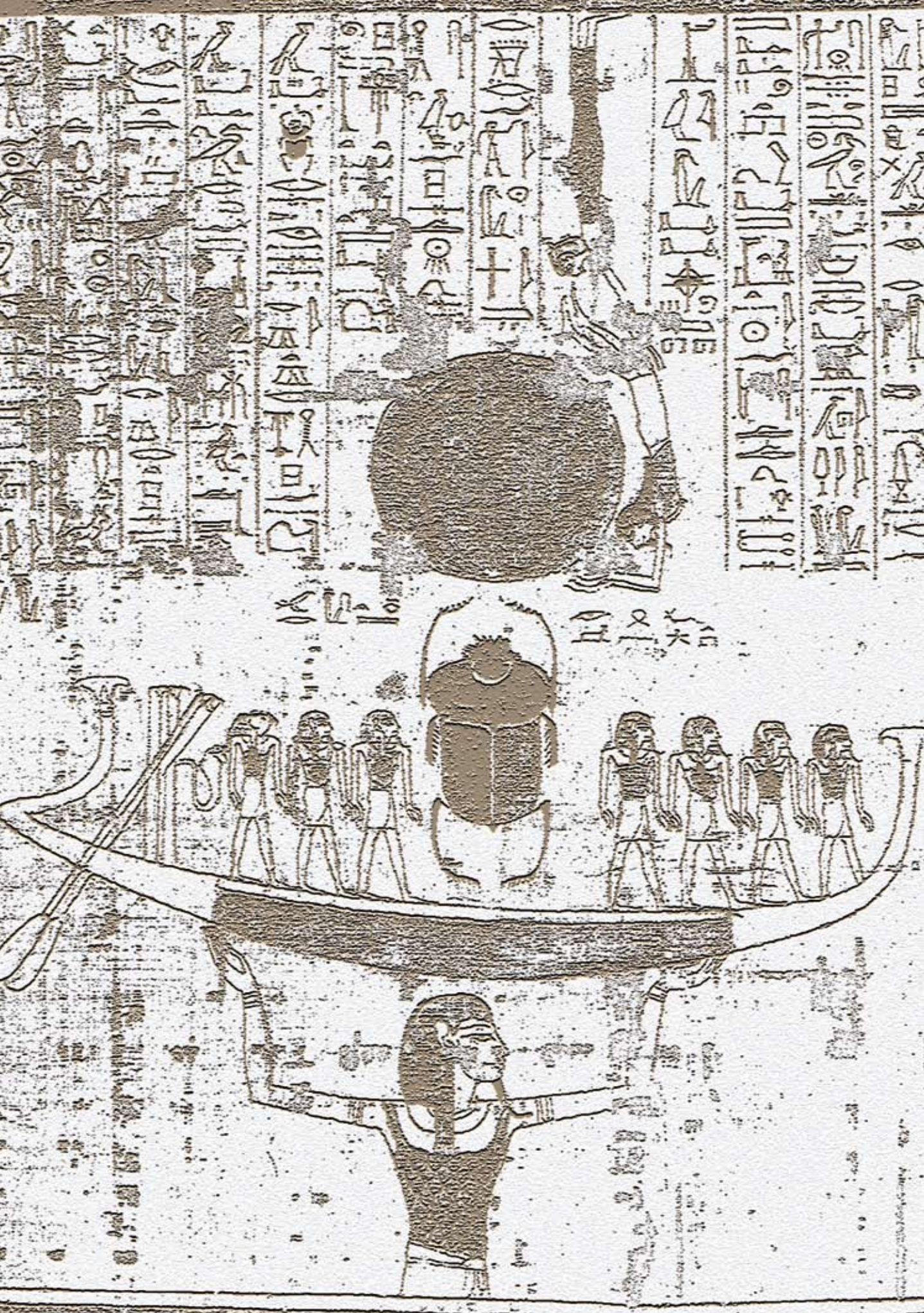
To su male pukotine u faraonskome protokolu za javnost. One kroz koje vidimo više i saznajemo više. Mali prozori u živote paralelne službenim životima Egipćana.

I. Život u faraonsko doba

Ono što ponajviše karakterizira misaoni svijet stanovnika faraonskoga Egipta jest dualistička slika svijeta. Tu susrećemo razne simbole: Gornji i Donji Egipat, dvije krune, dvije gospodarice (kobra i strvinarka), dvostruka kruna, dvije obale, nebo i zemlja itd. No, načelo krajnosti osobito se ogleda u suprotnosti vječnoga i prolaznoga, koja je razvijena iz doktrine o kozmogenezi. S jedne je strane kozmički eternalizam božanske sfere, a s druge determinizam ljudskoga svijeta. U tome svijetu čovjeka sve je unaprijed preodređeno. Primjerice, determinirana je duljina života. Naime, pri rođenju bogovi određuju duljinu života tek rođene osobe. Uvelike se determinizam potvrđuje i krutošću društvenoga statusa, pa čak i u doktrinama o životu nakon smrti u kojima postoje stroga pravila tko i kako može ući u vječni život. U tome učenju i riječi, i postupci, i znanja, propisana kako bi se omogućio uspješan zagrobni život, čine krut obrazac, reflektirajući se na svojevrsnu opću predodređenost ovozemaljskoga života. S druge strane i božanski je svijet podložan cikličkomu propadanju i obnovi, ali njegov je životni ciklus nesagledivo dug (milijun godina). Upravo taj izraz “milijun godina” za Egipćane označava “vječnost”, odnosno, “jednu vječnost”, jer mitologija opredviđa njezino ponavljanje. Tu suprotnost kozmičkoga eternalizma s jedne strane i ukalupnjenoga, unaprijed određenoga idealnoga obrasca čovjekova svijeta (*maat*), koji su na samome početku stvaranja odredili bogovi, s druge, možemo percipirati kao izrazito determinističku, pa čak i fatalističku sliku svijeta. Teologija zagrobnoga života taj determinizam nastoji ublažiti svojevrsnom nadom u ciklično kretanje života kad se duše umrlih prikazuju kako se obnavljaju u zoru zajedno sa Suncem, koje i samo u sferi kozmičkoga eternalizma predstavlja svojevrsnu iznimku među božanstvima jer se obnavlja u kratkim ciklusima svakoga dana. Vjerojatno je kult Sunca toliko blizak Egipćanima u svim razdobljima povijesti jer pruža nadu u obnovu života, pokazujući tu moć svakoga dana.

Svakako treba imati u vidu činjenicu da u Egipćana postoje određene zamisli o slobodnoj volji. Međutim, iz egipatske literature teško je izvesti sasvim jasan zaključak o tome u kojoj je mjeri čovjekova sudbina u njegovim rukama u smislu slobode izbora. U predfilozofskoj eri staroga vijeka preostaje nam samo iščitavanje između redova. Moguće je, primjerice, iz *Priče o Si-*

nuheu izvesti zaključak da je junak toga romana do sretnoga raspleta došao nakon potpuno neuobičajenoga životnoga puta, pri čemu je pokazao mnogo individualnosti i mnogo, kako se čini, odstupanja od obrasca *maat*. Izbjeći iz zemlje u Sinuheovo doba moralo se činiti više nego alternativnim, čak šokantnim, i možda bezbožnim i izdajničkim. Međutim, na kraju sve dolazi na svoje mjesto i slijedi pravi sretan kraj. Tu je i *Priča o ukletome kraljeviću*, koja je mnoge navela na rasprave o determinizmu, odnosno protiv njega, ali uz nužne ograde i razočaranja uslijed činjenice da je priča nedovršena, pa tako ne saznajemo drži li autor da je prinčeva zla kob, što su je prorekli bogovi, apsolutno neizbježna ili ne. Većina autora smatra da je za Egipćane čovjek apsolutno pasivan u odnosu prema bogovima te da se njegova eventualna samovolja kvalificira kao nesklad, odnosno zlo. Ono što nije božanska pravda *maat*, to je zlo *isfet*. U tome smislu neutralnost ne postoji. Štoviše, čovječja djela imaju izravan utjecaj na njegov zagrobni život. Ondje će, naime, srce biti izvagano pred sucem Ozirisom i onaj kojemu se otkrije da je činio zlo, neće ući u vječni život. No, možda je čak i sama tematika slobodnoga izbora stvar našega doba, u uljudbama staroga vijeka, odnosno, barem prije stare Grčke, nepoznata tvorevina uma. Riječ je o vremenski određenome mentalnome sklopu u kojemu se etika ne može odvojiti od religije.

Kao i u mnogih drugih naroda, egipatska povijest izvire iz neslućenih dubina pretpovijesti. Nema toga doba u kojemu se ne bi pričalo o neki, davnim mitskim vremenima. Čak i zapisi iz Staroga Kraljevstva spominju neka "davna vremena" i vladare koji tada vladahu, a kasniji naraštaji gotovo svu inspiraciju za obnovu društvenoga poretka, književnosti i umjetnosti crpe iz mitskih drevnih vremena. U tim počecima, negdje u vremenu koje se mjeri u desecima tisuća godina, duž Nila postojala su primitivna naselja. Ljudi tih davnih vremena postupno su postajali ratari, koristeći se plodnom zemljom uz rijeku. Naselja su rasla i počela komunicirati s okolinom. Sklopljeni su savezi i nastali prvi antagonizmi. Nastali su i simboli – slike pojmova koji su ljudima pretpovijesti nešto značili. Označavali su pojmove koji su, pretvorivši se u znakove, omogućili kolektivno pamćenje i razumijevanje. U biti, to su bili arhetipovi na kojima će nastati civilizacija i koji će biti njezini čuvari do samoga kraja. Smrt glavnih simbola nastupit će tek nakon nestanka kulturnoga konteksta i nestankom svakoga traga faraonske države. Slike sokola i drugih svetih životinja, sjekira, odnosno znak *neter* koji označava boga, kraljevski simboli: krune, palice i slično, pojavljuju se među najranijim piktogramima koji još nisu evoluirali u pismo. Ovim slikama obilježavaju se važni događaji i nastoji se u ljudskome umu magijski akumulirati duhovne i fizičke sile iz vanjskoga svijeta. Izražava se divljenje i pridaju posebna značenja različitim bićima i pojavama. Strvinar koji širi krila povezuje se s bdiženjem i zaštitom, čagalj koji luta pustinjom simbol je lutanja duša umrlih, tišine i noći. Sokol ih je podsjećao na moć Sunca jer se činilo da se uspinje tako visoko na nebu. A samo nebo rane je Egipćane podsjećalo na trbuh velike krave koja ih hrani pod zvijezdama, koje svakoga jutro proguta, a uvečer ponovno rađa iz svoje utrobe. Sunce na horizontu izjednačeno je s obnovom života, a njegovo kretanje nebom podsjećalo ih je na mirnu plovidbu barke po Nilu. Budući da su uočili kako rijeka daje život vegetaciji koja je uz nju, krokodil koji u njoj živi postao je simbol plodnosti.

Tamo negdje u četvrtome tisućljeću prije Krista svi simboli egipatske kulture već su bili uobličeni, a naselja su bila tek nakorak da postanu gradovi. Piktogrami se sve više povezuju kako bi se izrazile sve složenije ideje i pretvaraju se u pismo. I tad počinje rat koji tako često, na neobičan način, mobilizira i pokreće razvoj društva i tehnologije prema naprijed. Bio je to rat između ranih gradova sjevera i juga. Rat koji se u mitovima narativno pokazuje kao antagonistički odnos između sila koje personificiraju bogovi – dvojica braće Horus i Set – čiji sukob može završiti samo pravednim ujedinjenjem. Iako u mitu Horus (simbol juga) pobjeđuje, njegov brat i protivnik Set ne biva ni svrgnut niti ubijen, već se, baš kao nakon sjedinjiteljskoga rata, dualitet sjedinjuje u jedno. Faraon će do kraja egipatske povijesti nositi takozvanu dvostruku krunu, simbol dvaju pretpovijesnih entiteta. A nakon rata dolazi ujedinjenje u kojemu se komunikacija između urbanih sredina uvećava i uobličuje u kulturu, u državu. Gradovi i mjesta na velikome području uz rijeku Nil oblikuju zajednički kulturni identitet i civilizacija je rođena.

U dinastijskome dobu koje slijedi Egipćani su razvili određen smisao za povijest. Dvojnost Gornjega i Donjega Egipta ostaje trajni simbol zemlje, a njezino ujedinjenje najvažniji je povijesni događaj svih vremena koji se obredno-mitski, ali i povijesno, u trenucima kriza i stranih okupacija ponavlja mnogo puta. I to je ujedno i jedina prava paralela s predočavanjem povijesti na Zapadu. Naime, poput rođenja Krista, s kojim počinje mjerenje vremena u našoj civilizaciji, u Egiptu je taj početak ujedinjenje sjevera i juga. S druge strane, glavna ideja koja obilježava egipatski smisao za povijest jest težnja njezinu očuvanju. “Početno vrijeme”, “prvobitni trenutak”, “početak vremena”, odnosno egipatski *zep-tepi*, jest božanska tvorevina, djelo kojim je stvorena paradigma njihova svijeta, trenutak u kojemu su nebo i zemlja razdvojeni, a Sunce i Mjesec zauzeli položaj dva Horusova oka. U tome trenutku prema zakonu *maat* nastali su svemir, bogovi, ljudi i usklađene su sve stvari u harmoniji s božanskim principom pravednosti i mjere – *maat*. Stoga ono što je tako nastalo čovjek treba podržavati i uključiti se u proces *maat* i zauvijek očuvati njegove zakonitosti. Očuvanje prvobitnih zakonitosti svijeta čovjek postiže obrednim evociranjem početka vremena, ali i čuvanjem vlastite tradicije, u koju spada društvena hijerarhija, te skup kulturnih vrijednosti, etičkih principa i slično jer su sve te vrijednosti nastale pod utjecajem božanskoga impulsa “prvoga vremena”. *Maat* je za Egipćane bila apstraktna paradigma koja sadržava mjeru te prvobitne sakralne slike svemira. Takav pristup povijesti i trajno nastojanje očuvanja arhetipova omogućuje nam da egipatsku umjetninu na prvi pogled prepoznamo i razlikujemo od kineske, latinskoameričke ili neke druge. Egipćani su vjerovali da će svijet utemeljen na savršenoj harmoniji *maat* trajati jednu vječnost koja iznosi milijun godina, a onda će progutati samoga sebe i čitav proces početak će ispočetka. “Prvo vrijeme” ili “Ozirisovo doba” kao mitske, a ne vremenske kategorije, smještaju se u neodređenu daleku prošlost i nikad nisu određene ili izražene brojenjem godina. Ono je poput sjemena vremena iz kojega ovo može ponovno izrasti.

No kako je, prema saznanjima do kojih smo došli, Egipat ili Kemet trajao čak oko 3000 godina, civilizacijske su vrijednosti zbog raznih faktora ipak slabile i gubile formu. U kasnome i ptolemejskome razdoblju sve se više opaža udaljavanje od izvornih arhetipova i zaborav njihova pravoga značenja. Simboli su postali samo znakovi u pismu s glasovnom vrijednošću, a društvo je izraslo u složen sustav za kakav je teško reći da odražava božansku hijerarhiju. Gradnja je izgubila sakralno i dobila više političku važnost, a umjetnost je izgubila strogo kanonizirani obrazac. Tako je Egipat zaboravivši pravo značenje "prvoga trenutka" *zep-tepi* počeo polagano umirati kao civilizacija. Davna prošlost velikih vladara i graditelja piramida koji su joj dali početni impuls napokon je potonula u mrak zaborava. Thomas Mann, koji iz židovske perspektive priziva razloge pada faraonskoga svijeta u romanu *Josip i njegova braća*, osvrće se na zaboravljena i nezamisliva vremena egipatske povijesti: *"Bijaše to prošlost koja je poduhovljenjem i posablašnjem postala mitskom i teološkom, prošlost što je postajala sadašnjicom i predmetom pijetetna obožavanja u liku neke određene životinje, u liku onih sokola i šakala koji su se nje govali u starim prijestolnicama egipatskih zemalja, Butou i Enhabu, u kojima su se na tajanstven način trebale očuvati duše onih bića iz pradavnine."*

No, Egipćani nisu mislili tako. Glavna ideja koja proizlazi iz njihova mitskoga promišljanja prošlosti, a prema kojoj neka kultura, udaljujući se od svojega prvobitnoga obrasca slabi i umire. To nije nimalo dekadentna već duboko osviještena projekcija povijesti i vrlo uvjerljivo mišljenje koje je toj kulturi omogućilo trajanje od tri tisuće godina.

Dakle, promišljanja o mitskim događajima i božanskim utjecajima oblikovala su misaoni svijet Egipćana kad govorimo o značenju povijesti i tijeku vremena kao fenomena. No, povijest na kraći rok ipak se bilježila mjerenjem vremena. Egipćani su poznavali astronomsku godinu, imali su tri godišnja doba i dvanaest mjeseci, podijeljene u dekade, odnosno razdoblja od deset dana. Pa iako je to omogućilo kronološko praćenje vremena, ono samo po sebi nikad nije imalo neku posebnu važnost. Linearno brojanje godina započinjalo je od dolaska na vlast novoga faraona. Naime, mitski je obrazac pridavao jednomu vladaru moć vladanja zemljom duljine trideset godina. Nakon toga, ako prethodno ne umre, stari se vladar obnavlja i dokazuje sposobnim kroz ritual *heb-sed*. I ta obnova ili ustoličenje novoga vladara bila je i početak novoga doba, pa bi brojanje počinjalo iz početka. Tako postupno nastaje i tradicija pisanja lista vladara. Najranija takva lista poznata je na *Kamenu iz Palerma* (nazvanome prema talijanskome gradu u kojemu se čuva), a koja bilježi vladare od početka povijesti do 5. dinastije. Slično razdoblje pokriva i *Torinski kanon kraljeva*, koji se čuva u Torinu, a zapisan je na papirusu. Kasnije najpoznatije liste jesu one iz Sakare i Abidos. Bez sumnje bilježenjem kraljevskih lista Egipćani su se primakli našem shvaćanju povijesti. Bilježenje povijesnih događaja postaje još intenzivnije u vrijeme Novoga Kraljevstva. Tada se zidovi velikih hramova počinju ukrašavati prizorima velikih bitaka, odnosno scenama krunjenja ili prihvaćanja novoga vladara od boga Amona. Prizori velikih bitaka, poput onih u memorijalnome hramu Ramzesa III., koji prikazuju borbu Egipćana protiv naroda s mora, u biti su imali propagandističko-kultne namjene, ali u konačnici oni jesu i dokumentiranje povijesti. S druge strane javlja se i fenomen zataškavanja povijesti. On se javlja u slučajevima političkih obračuna, borbi za vlast i negacije prethodnih vladara od aktualnih. I taj negativni odnos prema bilježenju povijesti ima iznimno važnu ulogu u raspoznavanju odnosa povijesnih ličnosti i njihovih suprotstavljenih odnosa prema kulturi i interesa u društveno-političkoj moći i prevlasti.

U kasnome razdoblju, između 8. i 4. stoljeća prije Krista, javlja se nov smisao za povijest. Prošlost, ne mitska već dinastijska, tada se počinje obožavati i imitirati u običajima, umjetničkim djelima i uopće materijalnoj kulturi. Odnos prema povijesti, onakvoj kako je mi percipiramo, pojavio se tek u ptolemejsko doba kad svećenik Maneton, jedan od službenika na dvoru Ptolemeja I., piše prvu poznatu povijest svoje zemlje na grčkome jeziku. Taj zapis, iako se ne oslanja na spoznaje kakvima barata današnja znanost, poput arheoloških nalaza laboratorijskoga datiranja i slično, ipak daje prilično podataka o trima tisućljećima egipatske povijesti i poslužio je kao polaznica slaganju velikoga mozaika egipatske kronologije. Manetonova knjiga *Aegyptiaca* napisana je u vrijeme politički motiviranoga sustavnoga prožimanja egipatske i grčke uljudbe na dvoru dinastije Ptolemejaca. Imena faraona

preoblikovana su u grčke varijante, pa ih je pri usklađivanju s egipatskim izvorima potrebno prepoznati. Ipak, zadivljujuće je kako je Maneton uspio skupiti toliko podataka o kraljevima od prvih dinastija do svojega doba.

Od iznimne važnosti, kao dokaz za postojanje individualnoga praćenja povijesti, treba spomenuti reljef s obiteljskim stablom Anhefen-Sehmeta iz doba 21. dinastije. Spomenik se čuva u Berlinu, a na njemu je zabilježeno 60 članova jedne obitelji u razdoblju od 1200 godina. Osim takve svijesti o vlastitoj prošlosti Egipćane obilježava još i patriotizam, religioznost, za stari vijek vrlo visoka pismenost, i, dakako, vjerovanje u tradicionalne etičke vrijednosti. Oni su bili narod s razvijenim konstruktivnim odnosom prema načinu života u zajednici, spreman živjeti prema pravilima hijerarhijskoga društva u kojemu se kulturna tradicija, pa ni hijerarhija, ne dovode u pitanje. Tekstovi didaktičkoga sadržaja prenose na mlade pravila ponašanja u društvu, moralne stavove i etiku kroz predočavanje svakodnevnih situacija, zahtijevajući poštovanje prema starijima, hijerarhijski uzdignutima, prema ženama i tako dalje. Iz *Ptahotepovih savjeta* saznajemo da se u vrijeme Staroga Kraljevstva mlade ljude učilo da se karijera i uspjeh u životu gradi na poštenju i predanosti, a ne na prijevari i pohlepi. Pohlepni ljudi katkad se uspoređuju s krokodilima. Etika društva urušavala se i ponovno izgrađivala više puta, baš kao što je i umjetnost svojom kvalitetom, svojim usponima i padovima, pratila razdoblja procvata i dekadencije. Svi su dijelovi sustava kulture i civilizacije bili međusobno povezani i ovisni. Naravno, neka su lucidna djela umjetnosti i književnosti nastala upravo u najdubljim krizama države i nacije. Ipak, kvalitetu gradnje i kiparstvo stabilnoga razdoblja Ramesida možemo na prvi pogled razlikovati od arhitekture i umjetnosti trećega prijelaznoga razdoblja obilježenoga razjedinjenošću i unutarnjim sukobima.

U odnosu prema drugim narodima Egipat se ophodio kao središte sa snagom privlačenja i asimilacije. Pripadnici susjednih zemalja dolaze u Egipat kao kulturni emigranti. Oni prihvaćaju egipatsku kulturu i način života i asimiliraju se. Egipatska je pak kultura vrlo zatvorena za strane utjecaje. Stranci se percipiraju kao nečisti, ne mogu se približiti hramovima i sudjelovati u svetim ritualima. U kasnome razdoblju zli bog Set, koji je ubio boga obnove i vječnoga života Ozirisa, točnije njegov epitet *meder* – antibog – postaje sinonim za stranca. Egipćani su prema tumačenju mita ljudi koji su nastali iz suza solarnoga boga Raa, dok svi ostali ne pripadaju u tu kategoriju. Nakon Aleksandrova oslobođanja Egipta od perzijske vladavine ptolemejski su vladari ulagali mnogo truda u povezivanje i međusobno razumijevanje grčke i egipatske uljudbe, ali taj je projekt bio sveden na razinu dvora. Upravo je iz toga razloga egipatski jezik i razumijevanje egipatskih pisama vrlo brzo palo u zaborav.

Organizacija egipatske države bila je na vrlo visokoj razini. Na vrhu hijerarhije bio je faraon kojemu su izravno bili podčinjeni viziri, odnosno upravitelji Gornjega i Donjega Egipta. Ovi su pod sobom imali nomarhe – upravitelja područnih jedinica – noma (gr. *nomos*). Nomarsi su kao upravitelji gradova kontrolirali mnoštvo upravitelja raznih poslova i birokrata, koji su kontrolirali javne radove, pravne poslove i raspolaganje dobrima. Svećenstvo je bilo

uključeno u ovu hijerarhiju, a vrh klera ujedno je bio i kontrolni mehanizam u odnosu prema vladaru. Najviše svećeničke funkcije u hramovima bile su rezervirane za plemstvo, pod kojim u Egiptu podrazumijevamo širu rodbinu vladara i vrhovnih svećenika. Slično vrijedi i za najviše vojne funkcije. No, dakako, jedan dio plemstva nastaje zahvaljujući zemlji i titulama dobivenim ratnim zaslugama. U Novome Kraljevstvu profiliraju se slojevi društva: seljaci, vojnici, upravitelji i dvorjani. Napredovanja ili prelasci iz jedne društvene skupine u drugu prilično su rijetki, iako ne nemogući. Posebno primamljiva postaje vojna karijera koja to omogućuje uspješnim ratnicima. Svjedočanstvo o takvoj karijeri jest tekst iz grobnice Jahmesa od Abane iz Srednjega Kraljevstva. Ovaj heroj čija se spiljska grobnica nalazi u el-Kabu na jugu Egipta, služio je kao mornar sredinom 16. stoljeća stare ere. Jahmes je živio šezdesetak godina nadživjevši mnoge vladare: Amozisa, Kamosea i Amenhotepa I., a umro je za vladavine Tutmozisa I. Njegov uspon započeo je sudjelovanjem u bitkama za grad Avaris u Donjem u protiv Hiksa i Azijaca u Gornjem Egiptu. Tekst uklesan u zidove grobnice opisuje bitke i nabroja broj ubijenih neprijatelja u oslobađanju egipatskoga teritorija od el-Kaba do Esne. U vrijeme Tutmozisa I., Jahmes je bio još uvijek aktivan. Vodio je egipatsku vojsku u Nubiju. Nakon tih pobjeda faraon je unaprijedio Jahmesa u admiral, odnosno osobu koja naređuje trupama koje kontroliraju gornji dio toka Nila. Njegova postrojba vratila se trijumfalno iz uspješne kampanje noseći na svojim brodovima glavom prema dolje obješena tijela pobunjenika. Posljednja akcija u Jahmesovu nizu uspjeha bila je ekspedicija u Naharinu u Siriji. Ondje je bio glavni zapovjednik i nakon uspješne bitke Tutmozis ga je nagradio poklonivši mu zlato, zarobljena bojna kola i konje te pripadajućega zarobljenoga kočijaša.

U posljednjemu retku biografije napisane na zidovima Jahmesova groba piše: *“I onda ostarih. Bijah voljen i uživah naklonost ... i odmarat ću se u grobnici koju sam izgradio za sebe.”* Uspješan život za stare je Egipćane bio i garancija veličanstvenoga vječnoga života na drugome svijetu, među zvijezdama bogovima ili “neumornima”, kako su ih zvali, koji se svake noći pojavljuju na nebu čuvajući vječnost. U toj će vječnosti i trajnosti boraviti pravednik koji ima grobnicu i mumiju prema pravilima što su ih u davnini odredili bogovi.

U našoj kulturi, katkad se Egipćanima ili Kemećanima¹⁴ nameće preveliko obožavanje smrti, ali taj dio njihove tradicije koji se odnosi na vjerovanja u zagrobni život, ustvari je tek nešto teže razumljiv čovjeku modernoga društva, zbog nazora koji su nastali u našoj civilizaciji. Život je u tim vremenima bio kratak. Stoga je logično da su Egipćani razmišljali o svršetku ovoga i nastavku drugoga života, uređivali vlastite grobnice s brigom kao da će u njima doista boraviti. Za njih smrt i prolaznost nisu bili tabu-teme kao što su to u svijetu željnoga dugovječnosti poput našega. Odlazak s ovoga svijeta za Egipćane je bio povratak u prvobitno stanje boravka u vječnosti. Tako, kao što i sama povijest izvire iz vječnoga prošloga vremena, i ljudski život završava odlaskom u buduću vječnost koja se, budući da je atemporalna, na višoj razini povezuje s prošlošću.

¹⁴ Jer su Egipćani svoju zemlju, prema crnome, plodnome blatu, nazivali Kemet.

Hajde pođimo orati zemlju koja je izišla – Tako Inpu poziva svojega mlađega brata u poznatoj egipatskoj priči. Uistinu, moguće je da je povlačenje Nila nakon godišnje poplave u očima starih Kemićana izgledalo kao uzdizanje zemlje. Stvar je samo perspektive spušta li se voda ili se kopno iz nje izdiže. Mitologije nekih hramova upravo tako opisuju postanak svijeta pričajući o vodama kaosa nad kojima vlada bog Nun i prvome otoku koji iz njih izranja. Nije rečeno da se vode kaosa povlače, već je otok taj koji aktivno započinje stvaranje svijeta. Odatle dolazi sakralni karakter crne zemlje i ideja o njezinu izlasku nakon poplave. Prema tome mitu na otoku izrasta drvo i na njega slijeće božanski sokol. Tako je izlazak zemlje iz vode Nila, koji se povlači nakon bujanja, imao simboliku ne samo plodnosti, jer zemlja koja je ostala iza vodenoga vala bila je visoko plodna i spremna za sjetvu, nego tu otkrivamo i simboliku ponovnoga nastanka svijeta i života što je donosi godišnje doba *peret*. Riječ je to koja označava izlazak, poput *peret em heru* – “izlaska na dan” – nakon što se duša oslobodi smrtnoga tijela. Mitološke konotacije bacaju svjetlo na činjenicu da obrada zemlje u faraonskome Egiptu nikako nije bila puko poljodjelstvo, proizvodnja hrane, već obnova života koja proizlazi iz mitskoga obrasca nastalog u neupamćenoj davnini.

Herodot i Diodor, svjedoci egipatskoga načina života, bili su impresionirani “lakoćom” kojom su Egipćani dolazili do žita i drugih plodova zemlje. Barem mu se tako činilo. Herodot je mislio da je najlakše stanovnicima niže od Memfisa, jer voda iz Nila teče odozgo prema dolje u one krajeve koji su u dolinama. Zapisao je: “ ... oni ubiru plodove s najmanje muke od svih drugih ljudi, pa i ostalih Egipćana, jer niti se muče da plugom zaoravaju bazde ili da okopavaju, niti bilo što rade od onoga čime se muče drugi ljudi oko usjeva, već kad god rijeka sama od sebe naraste i natopi im oranice, a pošto ih natopi, povuče se u korito, tada svatko zasije vlastitu njivu i na nju pusti svinje, pa kad one ugaze sjeme, nakon toga samo čeka žetvu, i pošto uz pomoć svinja ovrši žito, odnosi ga kući.” (2. 14)

Poplava velike rijeke bila je svake godine u isto vrijeme pokrenuta kišama sutropske Afrike i otapanjem snijega u planinama Etiopije. Snažne su kiše

otapale snijeg i velike količine vode slile bi se u golemi val koji bi u lipnju stigao do Asuana. U naredna tri tjedna val bi prošao dug put do Donjega Egipta i njegove prijestolnice u Memfisu, a do sredine kolovoza čitava dolina uz Nil bila bi poplavljena vodostajem koji bi za nekih 2 metra nadilazio samo korito rijeke. Poplava bi kratko stagnirala i zatim se počela povlačiti. Do kraja listopada rijeka bi se vratila u korito, a iza nje ostale su velike površine pokrivene visokoplođnim crnim muljem – dragocjenim *kemetom* – po kojemu je i sam Egipat dobio ime. Time je završilo godišnje doba *šema* (poplava) i započeo *peret* (izlazak). Ove prirodne mijene događale su se u pravilnim vremenskim razmacima koje su Egipćani točno predviđali položajem zvijezda i preciznim kalendarom od 365 dana. Seljaci Gornjega Egipta sve su se donekad koristili tim prirodnim fenomenom. Štoviše, oslanjanje poljodjelstva na godišnju poplavu potrajalo je u Egiptu od pretpovijesti do 60-tih godina 20. stoljeća, kad je izgrađena brana kod Asuana, koja je, ukinuvši poplavu, potpuno promijenila dotok vode u najveći dio zemlje.

Dakle, Herodot je doista mogao pomisliti da se radi o nevjerojatno sretnoj okolnosti, gotovo matematički točnome prirodnome slijedu kojega nema nigdje u svijetu. Činilo mu se da je egipatsko poljodjelstvo božji dar i stoga jer je neovisno o padalinama (kojih u Egiptu, doduše, gotovo da i nema). Međutim, taj je njegov dojam bio površan, baš kao i neke druge impresije koje ovoga “oca povijesti” često promeću u naivnoga promatrača, gotovo turista, koji olako donosi zaključke o viđenome.

Prva Herodotova zabluda bila je u pravilnosti poplave. Naime, egipatska povijest bilježi preslabe poplave i s njima povezane priče o gladnim godinama. Zalihe žita i sjemena čuvale su se, ali dvije-tri slabe poplave donijele bi tešku glad i patnju, i, dakako, smrt velikoga broja ljudi. S druge strane poznati su i slučajevi preobilnih poplava, koje su se predugo zadržale, učinivši opet teške gubitke u dobrima, hrani i ljudskim životima. Druga je zabluda poznatoga grčkoga pisca u previđanju teškoga ljudskoga rada, prije i nakon što je bog Hapi velikodušno izlijevao svoje vode činivši zemlju plodnom.

Tjedni nakon poplave bili su iznimno teški za seljake. U to se vrijeme, naime, morao obaviti niz radova poput popravka i čišćenja kanala, nasipa i opkopa za navodnjavanje, što ih je poplava začepila blatom ili urušila. Odmah nakon toga trebalo je okopati polja motikama i preorati ih plugom. Konačno, trebalo je i posijati sjeme. Sve je to trebalo obaviti dok je zemlja na poljima još uvijek meka i natopljena vodom. Naravno da u egipatskome podneblju takvo stanje ne traje dugo. Iz motiva težine radova u razdobljima nakon povlačenja poplave dolazi i ideja o zavjetnome daru *ušabti* figuricama koje se stavljaju u grobnice bogatih i siromašnih, plemića i običnih ljudi. Štoviše, *ušabti* za Srednjega Kraljevstva postaju obavezan dio grobne opreme. Riječ je o figuricama, izrađenim od drveta, gline ili kamena, u obliku mumija koje u rukama drže motike, a na leđima imaju košare. Vjerujući da će život nakon smrti biti sličan ovozemaljskomu, vlasnici grobnica u *ušabtije* prizivaju duhove-sluge koji će umjesto njih raditi najteže poslove kako bi sami mogli uživati. Najteži poslovi na drugome svijetu jesu, naravno, čišćenje kanala i odnošenje pijeska u košarama.

Plug kakav su koristili seljaci faraonskih vremena imao je oblik slova A kojemu je jedan krak (onaj kojim se ore) nešto kraći. Taj kraći krak bio je našiljen i (rijetko) pojačan metalom. Naziv alatke bio je *mer* i etimologija mu je prilično zanimljiva. Naime imenica *mer* jest “ljubav”, a glagol koji se piše s plugom i ideogramom čovjeka znači “voljeti”. Nema sumnje da je za Egipćane oranje mekane i vlažne zemlje plugom bilo asocijacija na spolni odnos, koji je, baš kao i oranje, preduvjet i početak sjetve sjemena koje će donijeti novi život. Slikarije u grobnicama prikazuju obično kako jedan čovjek upravlja plugom, dok drugi tjera volove držeći štap. Slijedi ih treća osoba koja baca sjeme u brazdu noseći naramak sjemenki preko ramena. No, ima i prikaza na kojima jedna osoba istodobno obavlja više radnji sama.

Žitarice, među kojima je najrasprostranjeniji bio lan, ubirale su se i nosile u skladišta uz hramove. Žeteoci su se služili srpovima, a za njima su išli oni koji su pobirali posječenu masu i prenosili je u košarama. Prije pohrane trebalo je mlatiti žito, a taj se posao obavljao u blizini sela. Seljaci su čistili istučeno žito grabeci ga drvenim posudama i bacajući u zrak kako bi vjetar razdvojio komadiće slomljenih stabljika od zrna. Za transport vreća obrađenoga zrnja žita služili su magarci, ali i sami težaci. Žitarice su bile bazična hrana za čitavu zemlju. No obrada zemlja nudila je još mnoge proizvode: datulje, smokve, povrće, grožđe. U Egiptu je proizvodnja vina bila posebno cijenjen proizvod poljodjelstva. Berba grožđa obavljala se u kolovozu i rujnu. Plodovi su se brali rukama i nosili u košarama. Radilo se u grupama od pet-šest ljudi. U grobnicama upravitelja i plemića česti su prikazi berbe, gaženja i drugih postupaka obrade grožđa. Pabasa, čija je grobnica u Assasifu u blizini hrama kraljice Hatšepsut, diči se svojim pčelarstvom.

Biti seljak u Egiptu značilo je popunu ovisnost o zemlji i njezinim plodovima. Malo je zapisa koji izravno opisuju život toga značajnoga sloja stanovništva, takoreći hranitelja čitavoga kraljevstva, no oni koji postoje svjedoče o svoj težini njihovih života. O seljacima nalazimo tek poneki podatak u tekstovima Srednjega i Novoga Kraljevstva. No, mnogo se toga saznalo iz arheološke građe koja pruža uvid u život, rad, alatke i razne predmete kojima su se služili. Nema nikakve sumnje da se život seljaka, o kojima su ovisile zalihe hrane u čitavoj zemlji, nije bitno mijenjao od pretpovijesti do modernoga doba. Štoviše, ljudi koji obavljaju slične poslove oko Nila mogu se vidjeti i danas, posebno ako putujete brodom. Do siromašnih seljaka nije stigla nikakve tehnologija, već su njihovo glavno oruđe i dalje volovi za vuču i njihove vlastite ruke. Za faraonske ere događale su se različite reforme podijele zemlje, ali to nije bitno utjecalo na kvalitetu života onih koji su je obrađivali. Jednostavno, roditi se u obitelji seljaka uvijek je značilo predestiniranost na težak fizički rad i ovisnost o vodi iz te čudnovate rijeke.

Sela u faraonskim vremenima jedva da su se bitno razlikovala od današnjih. Kuće su bile izrađene od blata lijepljenoga na šiblje, a odozgo, umjesto krova, bile su pokrivene stabljikama trske ili palminim granjem i lišćem. Takve kućice nisu imale ni vrata ni prozora, a većina se sastojala od samo jedne prostorije. Očito, u kućama seljaka nije bilo bogznašto za ukrasti pa dobra i nije trebalo posebno čuvati. Herodot tvrdi da su ljudi i stoka često dijelili iste nastambe: *“Drugi narodi provode život odvojeno od životinja, a Egipćani*

žive zajedno s njima." (II.36). Malo je namještaja otkriveno na lokalitetima sela. Čini se da su ljudi spavali na prostirkama. U jednome kutu kuće bio je postavljen kamen koji je služio kao podloga za ognjište, iznad njega strop nije bio pokriven. Pod je bio posut kravljim i ljudskim izmetom. Čini se da su nuždu obavljali u kućama. To je privlačilo rojeve muha i stvaralo atmosferu krajnje neugodnoga mirisa. I ulice i puteljci u selu i oko njega bijahu pokriveni izmetom magaraca, volova, krava i ovaca. Herodot je uočio da stanovnici sela rukama skupljaju taj izmet. Djeca su na ulicama noseći košarice skupljala balegu i donosila je kući gdje se miješala s već postojećim izmetom. Tako se izrađivala pasta koja se nakon sušenja na suncu rabila za potpalu. Običaj se zadržao u Egiptu do današnjih dana.

Takvi uvjeti života bili su povezani s nizom bolesti i epidemija koje su poharale stari Egipat. Među stanovništvom bila je raširena *ophthalmia*, bolest očiju tipična za loše higijenske uvijete, koju su prenosile muhe, a u Egiptu ni danas nije rijetka. Pretpostavka je da su sela bila puna škiljavih i jedno-okih ljudi. Mogla je prouzročiti i potpuno sljepilo. Također, česta je bila i endemska bilharzija, koju prenose vodeni puževi, a seljaci su je dobivali u kontaktu s ustajalom vodom u lokvama i kanalima. Hepatitis, *drakuculiasis* (bolest gvinejskih crva) i mnogobrojne druge bolesti mučile su seljake, a upravo su oni najgore prolazili u razdobljima pošasti poput malarije, koje nisu bili pošteđeni ni dvorjani.

Jedan od mnogobrojnih didaktičkih tekstova iz razdoblja Novoga Kraljevstva savjetuje mladića da postane pisar i izbjegne brojne muke teškoga života. *"Budi pisar. To će te pošteđjeti od svake vrste teškoga rada. Sačuvat će te od drške i motike, od nošenja košare na leđima. Pošteđjet će te oranja polja i svake vrste teškoće."*

Zanimljivo da viđenje okoline u kojoj se odvija težak i vjerojatno kratak život seljaka, uza svu patnju i vezanost uz zemlju i proizvodnju hrane, u očima njihovih upravitelja, svećenika, plemića i zemljoposjednika promiseće se u idilu lova i uživanja u rijeci. Scene u grobnicama višega društvenoga sloja prikazuju one trenutke koje su pokojnici poželjeli prenijeti na drugi svijet kako bi u njima i dalje uživali. To su prikazi lova na ptice, ribolova, flore i faune oko rijeke, trske i papirusa koji ondje rastu. Iz tih se prizora naslućuje divljenje prirodnim ljepotama Nila i njegove doline, divnih mjesta na kojima se uživa i lovi iz rekreacije.

Čarolija arheologije sastoji se u tome da možete uzeti u ruke predmet koji je izradio netko prije više stotina ili nekoliko tisuća godina i povezati se s tom osobom. Osjetilima opipa i vida možete doživjeti, a potom i promišljati tehniku i kvalitetu te količinu uložena truda da bi se izradila figura, kip, posuda ili neko oružje. Prvi dojam o predmetu daje njegova čvrstoća, težina, toplina ili hladnoća, glatkoća površine i boja. Odmah nakon toga pokreće se promišljanje načina izrade i tehnologije, alata, postupaka. Čovjek koji je došao u dodir s mnogo predmeta iz faraonskoga doba primjećuje da su bili izrađivani iskušanim i uvriježenim metodama te da je za izradu svake vrste proizvoda postojao ograničeni spektar materijala. Sve to ukazuje na postojanje obrtničkoga znanja proizišloga iz duge tradicije, a koja svjedoči o nivou tehnološkoga razvoja i iskustva onih koji su predmete proizvodili. Mnogo je toga napisano na temu razlikovanja umjetnosti i obrta u starome Egiptu. Umjetnost je daleko teže pratiti nego obrt. Nju prepoznajemo isključivo iskustvom uma, dok je obrt uvijek pri ruci. O njemu svjedoči sve ono što su u svojoj dugoj povijesti izradili od kamena, drveta, metala, platna itd. Po mišljenju nekih autora, naime, u starome Egiptu nije postojalo ništa što bismo mogli nazvati umjetnošću. Naime, umjetnost za našu civilizaciju predstavlja izražavanje i interpretaciju viđenja svijeta uporabom različitih tehnika. Prema ovome gledanju u Egiptu ne detektiramo taku aktivnost, dok je ono što promatramo kao egipatsku umjetnost zapravo produkt obrta visoke kakvoće. Nadalje, prema istima, svaki portret, zidna slikarija, reljef nastali su sa svrhom iskazivanja određenoga značenja, bilo da se radi o političkoj propagandi, bilo o iskazivanju vlastite veličine za potrebe uže zajednice. Čini se, barem kad je riječ o prikazivanju ljudi, da se velik dio radova može usporediti s naručenim portretima važnih osoba kakve poznajemo iz europske umjetnosti. Nedostatak teorije o nepostojanju umjetnosti jest činjenica da sam obrt, poznavanje tehnike rada, često rađa čovjeka sa sposobnošću likovnoga izražavanja i pomaže stvoriti od njega umjetnika. Taj čovjek može se umjetnički izraziti i onda kad su teme njegova rada “naručene”, ili “kanonizirane”, poput onih u srednjovjekovnoj umjetnosti Europe. Umjetnost često, pa tako i u faraonsko doba, nije okrenuta samoj sebi, već zadovoljava potrebe društva, ali ona jest definirana svojom kakvoćom.

Ono pak, čime se možemo složiti u rečenome promišljanju o egipatskoj umjetnosti, jest to da su umjetnici i obrtnici jedni bili te isti ljudi. J. S. Bach veliku je većinu svojih djela skladao za potrebe lokalnih nedjeljnih misa, kao i za vježbanje svojih učenika. Tek se danas ista ta djela slušaju u koncertnim dvoranama i tek ih danas doživljavamo kao vrhunsko umijeće glazbe.

Ako seljake promatramo kao hranitelje egipatske civilizacije, onda obrtnike treba promatrati kao njezine graditelje. Tipologija gotovih proizvoda iz Egipta ranih dinastijskih vremena jasno ukazuje na postojanje radionica i distribucijske mreže. Dakle, Egipat još od svojih arhaiskih vremena (3100. – 2686. pr. Kr.) razvija tehnologiju i tradiciju izrade keramike, obrade kamena, lijevanja i kovanja metala i druge postupke. U skladu s time možemo govoriti o postojanju klase obrtnika – ljudi koji žive od izrade različitih vrsta predmeta. Radionice su bile koncentrirane oko nekoliko glavnih gradskih središta: Memfisa, Hierakonpola i Butoa, koji su bili glavni gradovi Gornjega i Donjega Egipta prije njihova ujedinjenja. Prisustvo obrtničkih radionica također se može detektirati u Elefantini, Edfuu, Elkabu, Abidosu i drugim gradovima. Za organizirane obrtničke radionice imamo podataka u 4. dinastiji, u doba gradnje velikih piramida. Nije ni čudo, jer projekti u Gizi morali su dati posla velikomu broju obrtnika. Timovi obrtnika, po svemu sudeći, dolaze i službu lokalnih upravitelja i plemića za 5. i 6. dinastije, koji njihov rad prikazuju u prizorima na zidovima svojih grobnica.

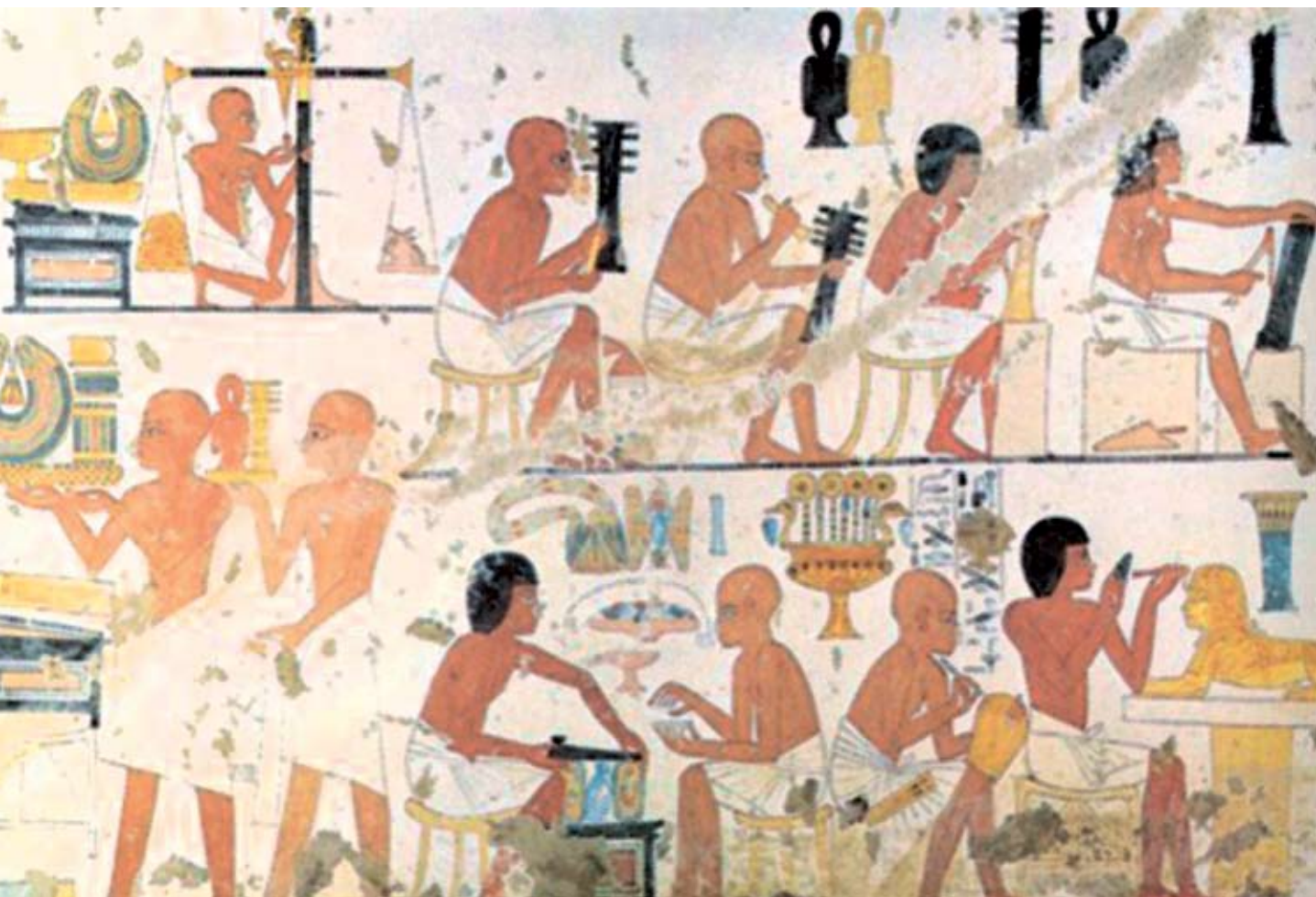
U krugovima obrtnika formirala se hijerarhija direktora, upravitelja, majstora i pomoćnika ili, kako bismo mi rekli, “šegrt”. Niži obrtnici bili su radna snaga u grubim poslovima kao što je rezanje kamena, lijevanje bronce i slično, ali njihova motivacija sastojala se u činjenici da su promatrali i učili od svojih majstora, otvarajući mogućnost da jednoga dana napreduju.

Zaposleni u radionicama imali su privilegirani društveni status, a njihova pripadnost udruženjima obrtnika osiguravala je stalan posao njima i njihovoj djeci, koja su ih mogla naslijediti u istim zanimanjima. Obrtnici, trgovci i umjetnici, uz pisare i vojne časnike, predstavljali su sloj slobodnih ljudi koji su formirali urbano stanovništvo gradova. Oni su bili obrazovani, kretali su se i putovali zemljom i mogli su napredovati na društvenoj ljestvici. Svojim radom mogli su steći i posebnu naklonost moćnika u vrhu države. To se posebno odnosi na arhitekte koji su projektirali grobnice vladara i plemstva. To čini bitnu razliku od seljaka, čiji je status bio blizak onome što nazivamo ropstvom u staroj Grčkoj i Rimu, koji su bili vezani za lokalnu proizvodnju hrane, ograničeni u kretanju, nepismeni i bez ikakve mogućnosti napredovanja, a mogli su biti i mobilizirani u vojne postrojbe.

Najvažnija svjedočanstva o životu obrtničko-umjetničkoga sloja pružilo je otkriće sela Deir el-Medine na zapadnoj obali Nila nedaleko od grada Lukсора. Ovo naselje naseljavali su isključivo obitelji obrtnika koji su gradili i uređivali grobnice faraona u Dolini kraljeva. Selo se razvijalo i raslo između 18. i 20. dinastije (otprilike 1550. – 1080. pr. Kr.), a u starini se nazivalo Setmaat – “Mjesto istine” – a njegovi stanovnici spominju se kao “sluge mjesta istine”. Selo je bilo smješteno u prirodnoj depresiji nalik amfiteatru i od njega se brzo stiže pješice do Doline kraljeva prema sjeveru, do posmrtnih

hramova prema istoku i do Doline kraljica prema jugoistoku. Godine 1922. iskopavanje sela vodio je Bernard Bruyère, a ono je prošlo nezapaženo jer se odvijalo u isto vrijeme kad je pozornost svijeta usmjerena na senzacionalno otkriće Tutankhamonove grobnice. Smatra se da su stanovnici namjerno dovedeni kako bi živjeli u izolaciji s ciljem da tajne faraonskih grobnica sazna što manje ljudi. Selo se sastojalo od ukupno 68 kuća na prostoru od 4600 kvadratnih metara. Kuće su imale 4 do 5 prostorija, a gotovo sve imale su niše s privatnim oltarima bogova te male kapelice u obliku piramida. Selo općenito nije smješteno u pretjerano ugodnome okolišu. Naime, ono se na-

lazi usred kamenjara i tijekom čitavoga dana izloženo je suncu, a planina Gurnet Murai priječi mu dotok vjetra sa sjevera. U okolici prema tadašnjim vjerovanjima vladala je božica kobra Merit-seger, "Ona koja voli tišinu". Neki drže da ime ove božice nešto govori o atmosferi u kojoj su živjeli izabrani obrtnici koji su se brinuli za smještaj i dekoraciju zagrobnoga života egipatskih vladara. No osim kulta "gospodarice zapadnih planina" Merit-seger, većina je kapelica bila posvećena božici-majci Hator, odnosno bogu umijeća i kreacije te stvoritelju svijeta Ptahu iz Memfisa. Također, jedan od

najčešćih kultova u selu jest onaj Ramzesa II. Inače, zaštitnici sela bili su faraon Amenhotep I. (1526. – 1506. pr. Kr.) i njegova majka kraljica Amozis Nefertari, koji su se ondje štovali kao božanstva. Nakon njihove smrti ovo dvoje zaštitnika slavilo se pod imenima “Gradski bog Amehotep” i “Kraljica neba”, odnosno, “Gospodarica zapada”, a jedan od religioznih festivala bio je posvećen Amenhotepu.

Osim molitvi i votivnih zapisa upućenih božanstvima otkriveni su i tekstovi posvećeni tumačenju snova, koji su pripadali u zbirku papirusa pisara Kenhirkhopeshefa. Riječ je o vrijednoj i već tada staroj biblioteci koju je ovaj drevni kolekcionar i bibliofil posjedovao. Papirusi koji se bave snovima analiziraju značenje simbola onako kako se to čini i u današnje vrijeme. Primjerice, tekst na jednome mjestu tvrdi da je dobro sanjati mrtve jer to proriče dug život sanjača. Ovaj opus još uvijek nije u cijelosti protumačen.

Po svemu sudeći stanovništvo Set-maata bilo je većinom pismeno. Na toj su lokaciji pronađene tisuće papirusa i ostrakona (ispisanih komadića keramike). Mnogi od tih zapisa verzije su poznatih djela egipatske književnosti poput *Sinuhea* i *Priče brodolomca*. Tu su i mnoga privatna pisama te evidencije o poslu, radnicima, nabavci materijala i događajima u selu. Velika većina tekstova tek treba biti objavljena. Poznati češki egiptolog Jaroslav Černy posvetio je gotovo pola stoljeća znanstvenoga rada zapisima iz Deil el-Medine. Zahvaljujući upravo njemu mnogo se toga saznalo o životu obrtnika u vrijeme Ramesida. Mjesto su nastanjivali Egipćani, Nubijci i Azijci, koji su ondje bili zaposleni na brojnim poslovima od rezanja i poliranja kamena pa do donošenja vode u krčazima s izvora koji se nalazio 30 minuta hoda od naselja u Deir el-Medini. Za vrijeme izvođenja radova radnici su često noćili u privremenome kampu ispod hrama kraljice Hatšepsut. Vjerojatno je svrha toga boravaka bilo i čuvanje straže. Prema pronađenim zapisima zna se da su im tamo dostavljali obroke pripremljene u selu. Po svemu sudeći moglo bi se reći da su obrtnici iz Deir el-Medine bili srednja klasa. Zараđivali su i bili plaćeni u srebru od izgradnje grobnica, no obrtnici toga doba imali su mnogo prilika za honorarne poslove. Budući da su oni iz sela Set-maat bili u izolaciji, a uživali su i posebno povjerenje, njihove su zarade bile dobre. Prigodom raznih proslava, poput kraljevskoga jubileja, stanovništvo sela dobivalo je posebne darove i priređivalo gozbe. U vrijeme faraona Merenptaha (1213. – 1203. pr. Kr.) zabilježeno je da su blagdani i slavlja pokrivali trećinu kalendarske godine. Obrtnici su, dakle, imali oko stotinu neradnih dana u godini. Za to vrijeme mogli su raditi na uređenju vlastitih grobnica. Među ovima neke su među najljepše uređenima u Egiptu. Također se doznalo da je većina članova zajednice, uključujući i žene, bila pismena. Većina je znala čitati, a manji dio poznavao je i vještinu pisanja. Primjerci tekstova opisuju društveno pijeње alkohola i žena i muškaraca. Također, znamo da su živjeli u monogamnim brakovima, a ima i dosta zapisa o razvodima brakova. Primjerice, jedan od zapisa spominje ženu imena Merimaat koja traži razvod braka zbog ponašanja svoje svekrve. Saznaje se da su sluškinje koje su radile u kućama mogle postati zamjenske majke i supruge u slučaju smrti vlasnikove žene, što znači da su njihova prava daleko bolja od onih robinja i robova u vrijeme staroga Rima. Pri tome mislimo na ljudska prava, jer,

naravno, treba još jednom naglasiti da ropstvo u Egiptu nije postojalo. Žene su se uz asistenciju i opskrbu sluga brinule za hranu i odjeću, dok su one nešto višega statusa, udate za upravitelje pisare, imale religiozne funkcije i titule poput “gospodarica kuće” ili “Amonova pjevačica”. Gospodarice kuće također su nadgledale spravljanje piva.

Obrtnici iz Set-maata imali su građanske slobode koje su uključivale i pravo na sudske tužbe i procese. Svoje sporove trebali su prijaviti nadležnome faraonovu veziru, odnosno lokalnomu upravitelju. Neki su sporovi trajali i više godina. Za održavanje reda i pravnoga poretka bili su zaduženi lokalni policajci Međau. Oni su kontrolirali i pristup grobnicama. Najpoznatiji sudski proces za koji znamo jest suđenje stanovitomu Panebu, sinu lokalnoga upravitelja koji je bio optužen za provale u kraljevske grobnice. Otkriveni dokumenti ne pokazuju je li bio osuđen, no za takvo djelo bila je propisana smrtna kazna. Stanovništvo je često tražilo proročanstva koja su davala odgovor na njihova pitanja i probleme, uključujući i sudske sporove. Na pisana ili usmena pitanja odgovarao je kip božanstva kojega su smještenoga na nosilima na ramenima držali svećenici. Potvrđan odgovor označavalo je približavanje čitave grupe s kipom nadahnuto voljom božjega kipa, a odmiicanje je imalo negativno značenje. Katkad su se proročanstva toga tipa rabila ako bi sudski postupak ostao nedorečen i krivnja neke osobe nedokazana. Božanstvu bi se postavljalo pitanje “je li optuženi kriv?” ili slično i ono bi odgovaralo svojim kretanjem. Drugim riječima, posljednja riječ o pitanjima pravde pripadala je svećenicima. Također se vjerovalo da orakuli i znaci koje daju božanstva mogu dovesti do izlječenja osobe koja ih je zatražila. Radnici i stanovništvo u Deir el-Medini imali su liječnike i čarobnjake koji su im pružali usluge praktičnoga ali i religiozno-magijskoga karaktera. Pronađeni su neki recepti za lijekove. Među one druge usluge alternativnoga karaktera spadaju čaranja protiv uboda škorpiona i razne zaštitne bajalice.

U 25. godini vladavine Ramzesa III. radnici iz Set-maata stupili su u štrajk žaleći se na bijedu i glad. Situacija je sanirana i opskrba sela nastavljena je, ali štrajkovi su se ponovili za Ramzesa IX. i X. Već u vrijeme Ramzesa IV. (1155. – 1149. pr. Kr.) počinje dekadencija ovoga naselja, a uvjeti života u selu postali su vrlo kaotični. Opskrba Set-maata neredovita je, plaće skromne, a pljačke grobnica sve su češće. U zemlji je kriza i siromaštvo, što se odražava na sigurnost u okolici Tebe. Dolinom kraljeva haraju organizirane bande. Uхваćeni pljačkaši kažnjavaju se odsijecanjem udova kako bi se obeshrabrilu one koji to čine. No, sve je bilo uzalud, ništa ih nije moglo odvratiti od pljački i Dolina kraljeva, s izuzetkom Tutankhamonove grobnice, kraj faraonske ere dočekat će bez faraonskoga blaga, koje je trebalo ondje biti pohranjeno za vječnost. Pa ipak, ono što je preostalo, poput zidnih slikarija i samih konstrukcija spiljskih grobnica dovoljno govori o umijeću obrtnika iz zlatnoga doba civilizacije.

Nema sumnje da je vojska i ratovanje staro koliko i ljudska vrsta. I u egipatskim najstarijim pretpovijesnim tragovima iščitavaju se ratovi, velike bitke i okrutni pokolji. Decentna i jednostavna figurativna umjetnost egipatskih preddinastijskih spomenika, među kojima je najviše paleta, obiluje prizorima ratovanja. Na tim se spomenicima ocrtavaju prastari dramatični događaji koje nije moguće potpuno rekonstruirati. Bik, sokol ili lav, simboli vojski raznih okruga prikazani su kako ruše gradove i rastjeruju njihovo stanovništvo. Bez sumnje radi se o ratovima. Ratovalo se između gradova pa onda između sjevera i juga. Vojska je oduvijek bila instrument moći i nadmoći nad drugima. Vjerojatno je da je već u tim pretpovijesnim vremenima postojala organizirana vojna sila. Na paletama vidimo ljude naoružane i opremljene za borbu. U dinastijskim vremenima Egipćani su razvili kopnene i pomorske snage koje su služile za obranu interesa Carstva. Katkad se radilo o obrani, a katkad opet o ofenzivnim djelovanjima kojima je Egipat pokoravao i prisiljavao na vazalski odnos svoje susjede na sjeveru i na jugu. Logika vođenja vanjske politike u starome vijeku bila je vrlo jednostavna: jači vladaju nad slabijima. Od početaka faraonska se zemlja postavlja u položaj gospodara nad Nubijom držeći tamošnje zemlje pod kontrolom i povremeno gušeći njihove pobune. U vremenima rasta i procvata interesna sfera Egipta širila se na značajan predio prema sjeveroistoku. Egipćani su vodili politiku preventivnoga napada. Jedan dio susjeda opskrbljivao je Egipat rudama i drugim sirovinama mirnim putem. No one koji su se bunili protiv egipatske vlasti, pokušavajući izboriti samostalnu državu, Egipćani su pacificirali redovitim vojnim intervencijama. Pri tome su im uništavali i otimali prirodne resurse i ubijali veći broj muškaraca. Time je susjedni narod bio "umiren" na neko vrijeme. Usto, ratni plijen bio je glavni izvor financiranja vojnih kampanja. Takva politika vođena je još od Staroga Kraljevstva. U Unijevoj biografiji čitamo: *"Njegovo veličanstvo pokrenulo je akciju protiv ljudi iz pustinje. On je sastavio svoju vojsku više tisuća ljudi u Gornjemu Egiptu u Yebu, do Medenita na sjeveru u Donjem Egiptu (...) Njegovo me veličanstvo poslalo na čelu svoje vojske. (...) Rekoše mi da među strancima u mjestu 'Nosa Gazeline glave' ima pljačkaša. Ja se prevezoh s trupama. Iskrcah se u podnožju planine, sjeverno od mjesta gdje žive ljudi iz pustinje, dok polovica njihove vojske bijaše na cesti. Ja ih uhvatih i pobih sve pljačkaše među njima."*¹⁵

¹⁵ LICHTHEIM 1973. 19-20.

Postoje dokazi o tome da je od vremena Staroga Kraljevstva bio uspostavljen niz utvrda, od Elefantine (otok kod Asuana) duboko na teritoriju Nubije do prvoga nilskoga katarakta, gdje je već od 3. dinastije postojala utvrda koji izvori nazivaju Huni. To dosta govori o odnosu vladara prema Nubiji i ukazuje na činjenicu da je stalna organizirana vojna sila imala iznimno dugu tradiciju u Egiptu. I sami Nubijci bili su u postrojbama faraonske vojske te policije. Štoviše, oni, Međau, kako ih nazivaju Egipćani, najčešće su po zanimanju upravo čuvari reda. Kako je jedan od glavnih uzroka pada Staroga Kraljevstva jačanje lokalnih vlasti, jasno je da su u zemlji postojale paralelno kraljevska vojna sila i ona lokalnih nomarha. To je profesionalnoj vojsci pod upravom faraona davalo još više važnosti. U *Savjetima svojemu sinu Merikareu* faraon Heti govori: “Učini svoje časnike bogatima, proslavi svoje ratnike. (...) Omogući mladićima iz svoje pratnje da žive u obilju.”¹⁶ Isto književno djelo spominje utvrde u Donjem Egiptu koje naseljavaju građani koji su istodobno i vojnici, a opisuju se kao “oni koji znaju baratati oružjem”.

Egipatske granice bile su prilično osjetljive i teške za obranu jer su se sastojale od pustinje ili mora. Vladari Sesostrisi bili su vrlo odlučni u jačanju vojske u cilju čuvanja egipatskih granica. Stoga je u Srednjemu Kraljevstvu na sjevernoj granici izgrađen zid duž kojega su bile stražarnice. Zid se spominje u *Priči o Sinuheu*, a može se pretpostaviti da je imao istu funkciju kao poznati kineski zid. Na jugu se zna za najmanje deset velikih utvrda raspoređenih sve do trećega nilskoga katarakta. Među tim utverdama neke su bile najveća vojna zdanja staroga vijeka uopće. Nažalost, većina njih danas je potopljena u velikome akumulacijskome jezeru Naser. Najsjevernija od njih, utvrda nazvana Buhen, smještena na zapadnoj obali Nila kod drugoga katarakta, bila je komandno mjesto za sve postrojbe Gornjega Egipta.

U vrijeme Novoga Kraljevstva egipatska je vojska bila na vrhuncu opremljenosti i uvježbanosti. U to doba rabila su se mnoga oružja. Među pješačkima bili su: buzdovan, koplje, bojna sjekira, praćka, luk i strijela, mač, sablja, bodež. U vremenima rasta i procvata interesna sfera Egipta širila se na značajan predio prema sjeveroistoku. Najsnažniji razvoj vojske i vojne tehnike događa se u dramatičnim vremenima okupacije stranih sila, kad se Egipćani očajnički brane i oslobađaju zemlju. Među takvima je sukob s Hiksima koji se koriste konjima i zapregama, odnosno bojnim kolima – oružjem dotada nepoznatim u Egiptu. Prisiljeni odgovoriti na izazove Egipćani uskoro uvođe isto te bojna kola otada postaju jedno od glavnih sredstava ofenzivnoga ratovanja. Izvorno egipatsko oružje jest mač zvan kepeš. U arheološkoj terminologiji naziva se “srpasti mač”, što je u biti degradacija, jer implicira poljodjelsko podrijetlo ovoga oružja. Povijest razvoja egipatskoga mača, međutim, pokazuje da je usporedba sa srpom površna. Kao prvo, oštrica srpa smještena je iznutra, dok je kod kepeša izvana. U tome i jest očita razlika između poljodjelske alatke i oružja. Druga je bitna razlika u zaobljenosti. Za razliku od srpa, mačevi kepeš izrađivali su se tako da je njihov prednji dio bio tek blago savijen te je taj savinuti dio izdužen. Taj je mač, čini se, razvojna varijanta takozvane egipatske sjekire epsilon (jer njezin metalni dio podsjeća na to grčko slovo). Takav mač izrađen od bronce bio je vrlo učinkovit:

¹⁶ FAULKNER, WENTE, SIMPSON 1973, str.184, fr. 60.

zahvaljujući svojem neobičnom obliku masa mu je bila znatno povećana te je imao respektabilnu snagu udarca sječivom, čime je bio vrlo učinkovit u srazu s neprijateljskim štitovima i drugom zaštitnom opremom.

Vojna karijera za Novoga Kraljevstva bila je veliki izazov za mladiće. Uza sve rizike koje sa sobom nosi rat, perspektive su ipak bile sjajne. Govoreći o profesionalnim vojnicima Herodot je zapisao: *“Njihovi se ratnici zovu Kalasirijci i Hermotibijci (...) Nitko od njih ne poznaje niti jedan zanat, već se posvećuju samo vojničkoj vještini.¹⁷ (...) Oni su jedini od Egipćana osim svećenika, imali zasebne nagrade, i to jutro odabrane zemlje, oslobođenje poreza. Jutro kod Egipćana ima sto lakata po dužini i po širini, a egipatski lakat potpuno je jednak samljanskom. Svako je to imao samo za sebe, a ove su nagrade pobirali redom uvijek različiti ljudi: naime tisuću Kalasirijaca i isto toliko Hermotibijaca svake su godine bili vladareva tjelesna straža; oni su uz onu zemlju primali svakodnevno po pečeni hljeb težak pet mina, dvije mine goveđega mesa i četiri aristere vina. To su stalno primali tjelesni čuvari.”¹⁸* U biti, podjela egipatskih postrojbi kod Herodotova dolazi od vizualnoga identiteta vojnika. Naime, od grčkih naziva za vojničku odjeću Egipćana. “Kalasirija” je bila haljina u donjem dijelu ukrašena resama, a “hermotibij” je bio neka vrsta pregače. Grčki povjesničar također točno potvrđuje činjenicu da je vojni status mo-

¹⁷ *Historie*, II. 164-165.

¹⁸ *Historie*, II. 168.

gao biti nasljedan. Ova i druge privilegije profesionalnih vojnika u vrijeme Ramzesa III. dodijeljene su i Libijcima Mašauaša, ali i gusarskomu narodu Šardana, čije su horde prethodno sudjelovale u invaziji takozvanih “naroda s mora” na Egipat.

Vojnik je mogao sudjelovati u velikim bitkama i osvajanjima gradova, steći bogatstvo i sluge zahvaljujući instituciji ratnoga plijena, a mogao je doći u milost prinčeva i drugih visokih državnika i faraonove pratnje. Stoga se u tome vremenu bilježi porast članova profesionalne vojske. Dakako, mračna strana sudjelovanja u ratovima bila su ranjavanja koja su, uz ograničenja medicine staroga vijeka, najčešće bila fatalna. Viši oficiri bili su zaštićeni oklopom od metalnih niti ili lanaca, a oni niži kožnim oklopom, a većina običnih pješaka bili su takoreći goli i naoružani kopljima i drvenim ili kožnim štitovima. Koliko je rat bio rizičan, a ljudski život u njemu bezvrijedan, svjedoče mnogi prikazi bitaka u vrijeme Tutmosida i Ramesida. Čak je i sam Ramzes II. jedva izvukao živu glavu u bitci kod Kadeša. Strijelci suprotstavljenih vojski iz daljine su mogli ubiti mnogo neprijatelja. Bliska borba vjerojatno je bila još okrutnija. Sraz pješaka i konjskih zaprega, koji se tuku buzdovanima, mačevima, sjekirama i kopljima, bio je oblik borbe za koji je trebalo mnogo hrabrosti i vještine.

Nakon pobjede, osobito kad se radilo o osvajanju neprijateljskoga grada uporišta, zarobljenici su dovođeni pred faraona koji ih je dodjeljivao kao nagrade uspješnim ratnicima. Od ubijenih neprijateljskih vojnika donošene su odsječene šake koje su svjedočile o broju ubijenih neprijatelja. Osim ratnoga plijena i slugu te posebnih nagrada za hrabrost, vojnici su dobivali plaću u srebru te su također jedini u faraonsko doba primali mirovinu.

Egipatska vjerovanja nastala u dalekim vremenima kamenoga doba temeljila su se na skladnome životu ljudske vrste s nadnaravnim silama koje su stvorile svijet i ustrojile njegove zakonitosti. Riječ je o *neterima*, odnosno, bogovima kako ih mi nazivamo. Božanstva su shvaćena kao skrivene sile, ali istodobno i sastavni dijelovi, elementi same srži materijalnoga svijeta. Komunikacija između ljudi i bogova bila je jednostrana kad je riječ o utjecaju. Bogovi emaniraju prema našem svijetu pretvarajući se iz jednoga sveobuhvatnoga u sve jednostavnije elemente. Njihova jednosmjerna moć, ljubav i inteligencija kao da teče “odozgo” prema “dolje” u svijet ljudi. Ova bi slika bila gotovo idealan obrazac panteističkoga promišljanja općega sklada duhovne i materijalne razine. Međutim, personificirajući bogove i pridajući im ljudske osobine poput srđžbe i želje za osvetom, čovjek već u davnini pada u egoistične fobije od bogova i nadnaravnih sila. Prirodne katastrofe, nesreće i ljudsku patnju pripisuje se bogovima, odnosno njihovu nezadovoljstvu ljudskim djelovanjem. Tako se rađa skupina predodžbi, odnosno praznovjerja, prema kojima uzročne sile, to jest bogove, treba slaviti, poštovati, moliti im se i zahvaljivati im. Da bi se te kultne radnje obavljale na odgovarajući način, bilo je potrebno standardizirati riječi i djela, posebne trenutke za obraćenje bogovima i predmete koji im se daruju, pa tako nastaju obredi. Jedan dio ljudi specijalizira se kako bi kultne radnje obavljao u ime šire zajednice ljudi. Tako nestaje svećenstvo.

Slavljenje božanstva u Egiptu se prakticiralo ritualima, koji su uključivali recitiranje i pjevanje himni, prinošenje darova i slično, a to se znanje još od pretpovijesti prenosilo s generacije na generaciju, sve dok konačno nije bilo zapisano. Izričaji slavljenja i prizivanja božanstava imali su korijene u mitologiji koja se razvila u ranim urbanim središtima Egipta. Različite religiozne ideje i kultove unificiralo je svećenstvo Staroga Kraljevstva te otada možemo govoriti o egipatskoj religiji. Također, upravljanje zemljom bilo je organizirano na lokalnoj razini na takav način da su nomima upravljali faraonovi poslanici koji su vlast provodili preko lokalnoga svećenstva. Tako je uprava bila povezana s i hramovima. Kako je vrijeme prolazilo, svećenstvo je preuzimalo sve više poslova upravljanja, nadzora, distribucije hrane i slično. Samo hramovi bili su složene cjeline oko kojih je bio nastanjen veći broj ljudi s različitim funkcijama povezanim sa životom hrama i njegovim aktivnostima. Jedni su obavljali rituale, drugi se brinuli za prinošenje žrtava,

treći vodili pisanu evidenciju darova i priloga. Tako se svećenstvo, s obzirom na poslove i ovlasti, podijelilo u složenu hijerarhiju. Jedan dio svećenstva boravio je stalno u hramovima. Ovi su svećenici jedini imali pravo ulaska u centralno svetište gdje su obavljali rituale. Drugi su pak na hramskim dužnostima bili povremeno, dok su ostatak vremena provodili u drugim aktivnostima.

Na vrhu svećeničke hijerarhije bio je sam faraon. On je službeno bio vrhovni svećenik u svim hramovima u državi. Budući da je i sam bio izdanak bogova te se vjerovalo da je u njemu utjelovljen Horus, vladar je bio veza između svijeta ljudi i bogova. Svećenici koji su obavljali rituale za njega pozivali su se na njegovo ime, koje je time dobivalo značaj svojevrsne magične formule ili svetoga imena.

Svećenici su bili zaseban stalež egipatskoga društva. Bili su prepoznatljivi po tome što su brijali sve dlake na tijelu. Nisu nosili perike, a oko vrata su nosili privjeske koji su svjedočili o njihovu položaju u svećeničkoj hijerarhiji. Najčešće nosili su križ *anh*. Unutar klera bila je uspostavljena stroga hijerarhija koju možemo razumjeti kroz sljedeće glavne redove:

Visoko svećenstvo (eg. *hem-neter*)

Naziv *hem-neter* znači “božji sluga”. Titula potječe iz Staroga Kraljevstva kada je označavala hramske nadglednike i upravitelje (*imi-ra-hemu-neter*). Oni su unutar hrama bili organizirani u pet hijerarhijskih podskupina, a svaku od skupina predvodio je inspektor (*sehed*). Svaka skupina radila je u svojoj smjeni sve poslove oko kulta nekoga božanstva. Kad nisu radili u hramu, bili su na drugim dužnostima, bilo da je riječ o državnoj administraciji, bilo o lokalnim zaduženjima. U tim su grupama u Starome Kraljevstvu također sudjelovale i žene. U kasnijim razdobljima *hem-neter* bili su isključivo muškarci. Visoko svećenstvo imalo je pristup u sama svetišta hramova gdje je prinosilo žrtve bogovima, a njihovo zaduženje bilo je kontrola ulazaka na područje hrama. U kompleksnim hramovima bila je unutar božjih slugu uspostavljena hijerarhija. Primjerice u Karnaku nalazimo titule kao što su “prvi božji sluga”, “drugi božji sluga” itd. U ptolemejskome razdoblju bili su česti nazivani “prvi prorok”, “drugi prorok”, no to je bio povezano s grčkim nazivljem.

Visoki svećenici također su mogli imati titulu “božanski otac” ili “prvi prorok”, dok su njihovi zamjenici bili drugi, treći i četvrti prorok. Ta je titula najčešće bila rezervirana za bliske rođake faraona.

Svećenici čitači (eg. *heri-heb*)

Titula *heri-heb* značila je “onaj koji upravlja zapisima jubileja”. Zaduzenje *heri-heba* bilo je recitiranje i pjevanje svetih tekstova koje je čitao izravno iz svetih knjiga ili sa zidova prilikom procesija i ceremonija. Na taj način on je bio kontrolor ispravnoga izvođenja ritualnih radnji. Naime, sve ritualne radnje bilo su strogo propisane i nisu dopuštale improvizaciju.

Svećenstvo uab

Uab znači “onaj koji je čist”, a uloga mu je bila da služi svećenicima *hem-neter* obavljajući poslove od sekundarne važnosti u održavanju hramova i pri izvođenju rituala. Svećenici *uab* brinuli su se za čistoću hrama i održavanje obrednih pomagala i pribora. U početku svoje karijere svaki je svećenik morao proći fazu svećenika *uab*.

Svećenice (hemet-neter)

Žene iz plemićkih obitelji mogle su postati “božje podanice” još od ranih razdoblja Egipta. Obično su služile na kulturnim mjestima gdje su se štovala ženska božanstva. Ne zna se točno koje su sve dužnosti obavljale, no najčešće se spominju kao pjevačice, sviračice i plesačice. U trećemu prijelaznome razdoblju neke žene iz kraljevske obitelji imaju titulu “božanska supruga Amona”. Ovaj red svećenica morao je živjeti u celibatu i bile su posvećene isključivo tebanskomu bogu Amonu. Ponekad ih nazivaju “Amonova desna ruka”, što se može shvatiti kao aluzija na Amonovo stvaranje svijeta. Prvi je bog stvorio narednu generaciju božanstava i sam svemir kad se spojio sa svojom desnicom i ejakulirao.

Svećenstvo sem

Riječ je o jedinome redu koji svoju službu nije obavljao u hramovima. Riječ je o svećenstvu koje se brinulo za nekropole i kult mrtvih. U njihove poslove spadalo je mumificiranje, pogrebi i svi obredi povezani s kultom mrtvih. Primjerice, svećenici toga reda obilazili su grobnice u nekropolama i postavljali u njih *ušabtije* koje su naručivali rođaci pokopanih osoba. Može se pretpostaviti da su obavljali i niz rituala povezanih sa zagrobnim životom duša koje je trebalo zadovoljiti žrtvama.

Osim svećenstva u hramovima je djelovalo mnoštvo drugih ljudi, većinom slugu. Jedna postava svećenstva radila je u hramu tijekom četiri mjeseca, dok su ostalih osam mjeseci obavljali druge poslove, a u hramu su se kontinuirano obavljali svakodnevni poslovi i uređenja u kojima su sudjelovali obični ljudi. Osobito je bilo važno održavati čistoću hrama. Dok su sluge čistile vanjske dijelove hrama, higijenu svetišta, pa i same statue u kojoj je boravilo božanstvo, održavali su *hem-neter*, koje su stoga nazivali još i *aku*, “oni koji ulaze”. Kulturni se kip prao, presvlačio i parfimirao svakoga dana. Osobite pripreme zahtijevali su veći festivali kad je kip izlazio u posebnome prenosivome svetištu, koje su na svojim ramenima nosili svećenici *uab*, kako bi se približio narodu, odnosno kako bi boga posjetilo neko drugo božanstvo u drugome hramu. Također, vrlo je vjerojatno da je svaki hram imao svoju lokalnu proslavu kulta te također obilježavanje nove godine, koje je obično podrazumijevalo obnovu moći božanstva. Ta je obnova mogla biti povezana s izlaganjem posvećenoga kipa jutarnjemu suncu. Za takav ritual zna se iz hramskih tekstove iz Dendere.

U svakodnevne hramske dužnosti spadalo je i prinošenje darova (žrtava) božanstvu. To su bili darovi u hrani, piću, cvijeću, parfemima i često u vodi. Ostavljeni su na određenome mjestu kako bi bog uživao u njima. Božanstvo bi pojelo nevidljivu esenciju hrane *ka*, a nakon toga svećenici i radnici u hramu bi hranu podijelili između sebe. Uzimanje takve posvećene hrane bio je obred povezivanja s bogovima. Također, bogovima su se prinosile i paljenice. Tamjan se nazivao “parfem bogova” i vjerovalo se da u njemu bogovi osobito uživaju. Svako prinošenje žrtava bilo je popraćeno pjevanjem i prizivanjem božanstava. Nakon obavljanja dnevnoga prinosa žrtava svećenik bi morao ritualno pomesti svoje tragove i zapečatiti vrata svetišta.

Egipat u vrijeme Novoga Kraljevstva postaje naglašeno teokratska država te je značajan dio političke moći u rukama Amonova svećenstva. Kako bi osigurao podršku klera, svaki je faraon nastojao svoje sinove i kćeri postaviti na visoke svećeničke položaje, odnosno uspostaviti brakove između njih i potomaka najviših predstavnika svećeničkoga staleža. Na taj način iza dinastija bi stajala najznačajnija politička snaga u zemlji. Svećenstvu su takve veze također bile u interesu jer je moglo utjecati na vlast, s vrlo konkretnim uplivom u unutrašnjoj i vanjskoj politici i sudstvu.

II. Mrtvi otkrivaju tajne prošlosti

Mnogi se zanimaju za to kakav je bio život u faraonskome Egiptu. Koliko su dugo i kako kvalitetno živjeli? Je li život bio mnogo teži i zahtjevniji nego u našem vremenu? Kako je uopće provodio vrijeme čovjek predtehnoškoga doba u kojemu još nije bilo medija, mobilnih telefona i svega onoga što nas danas okružuje? Iako postoji dosta dokaza koji ukazuju na to kakav je mogao biti život Egipćana, ipak ta vrsta podataka u pravilu ne dolazi do obavezne školske literature, pa je predočavanje svakodnevnoga života uglavnom rezervirano za stručnjake koji su upoznati s artefaktima i zapisima te uopće arheološkom evidencijom. Među zanimljive predmete koji govore o životu u Egiptu spadaju alati i pribori (primjerice viskovi, mjerila i drugi građevinski pribor), medicinska pomagala, posude za jelo i piće, češljevi, kozmetički pribor (bočice za parfeme, češljevi, kozmetičke žlice za nanošenje šminke); zatim pisani izvori koji otkrivaju pojedinosti o sudstvu, trgovini, sklapanju braka, ali i o matematici, geometriji, receptima za lijekove i medicini. Među ispisanim papirusima mogu se naći oni koji sadržavaju ljubavnu poeziju ili intimne ispovijesti ili karikature koje prikazuju životinje koje se ponašaju kao ljudi. Tu su i groteskni erotski crteži, s naglašeno pomaknutim smislom za humor, među njima je i jedan za koji se misli da prikazuje kraljicu Hatšepsut i visokoga dužnosnika Sennemuta. Graditeljima grobnica očito nije promakla njihova bliskost. Tu su i brojni predmeti koji su pripadali pojedincima poput nakita, štapova, perika, pokrivala za glavu, odjeće itd.

Uz pisane izvore i zidne slikarije koje prikazuju život i rad, trenutke sreće u lovu, plovidbi Nilom, ljude koji igraju društvene igre ili naprosto sjede za stolom i uživaju u vinu, mesu, kolačima, mirisu cvijeća i koječemu, u Egiptu postoji još nešto čega nema u drugim civilizacijama. Ne u takvoj mjeri i ne s takvim značenjem. To su mumije.

Pogrebni običaj obrade mrtvih tijela poznat kao mumificiranje jedna je od stvari koja se automatski povezuje uz faraonski Egipat. Iako su mumije pronađene i u drugim dijelovima svijeta, samo su Egipćani tehnologiju balzamiranja i mumificiranja razvijali i primjenjivali tijekom svih tri tisuće godina trajanja njihove civilizacije. Druge su mumije, poput onih u Južnoj Americi, najčešće nastale slučajno, to jest zahvaljujući specijalnim uvjetima u kojima su se tijela očuvala. Katkad se radi o procesu sušenja, a katkad mrtva tijela opstaju u blatu zahvaljujući izolaciji od kontakta s kisikom. Spomenimo i tibetanske mumije svetaca koji su svjesno umrli od gladi iscrpljujući bakterije koje služe u metabolizmu, zahvaljujući čemu je zaustavljen njegov raspad.

Prema Ernestu Beckeru¹⁹ temeljni pokretački motiv u stvaranju kulture u čovjeka nije libido, kao je tvrdio Freud, već smrt. Sve što činimo ima za cilj osloboditi naš duh prijeteće i neizbježne tjelesne smrti. Bez obzira na to prihvaćamo li taj postulat kao konačan ili ne, on zacijelo mnogo toga otkriva kad je riječ o pogrebnim običajima starih naroda. Za Egipćane je mumificiranje bilo izravno povezano s njihovim mitsko-eshatološkim pogledom na svijet. Naime, postupak mumifikacije bio je način da se umrlomu omogućí ulazak u vječni život u nevidljivome svijetu Duatu, kakav je opisan u brojnim tekstovima. Bez mumije čovjek bi, kako su oni vjerovali, bio osuđen na drugu smrt i lišen boravka među bogovima Duata. Najgora kazna za Egipćanina nije bila smrt već uništenje njegova mrtvoga tijela. Kako bi umrlomu slijedom neke osobite mržnje onemogućili život na onome svijetu, tijelo bi bilo spaljeno, čime je, kako su vjerovali, nastupila “druga smrt”.

Najstarija pronađena ljudska tijela u Egiptu su posmrtni ostaci pripadnika preddinastijskih kultura sahranjenih u zgrčenome položaju sa zavjetnim posudama, slično pretpovijesnim ukopima i u drugim dijelovima svijeta. Ta su tijela, u biti, mumificirana na prirodan način. Točnije, tijela mrtvih iz kulture Naqade, koja je prethodila prvim dinastijama, osušena su. Suhoća egipatskoga podneblja i pijesak očuvali su ih i dali im privid mumificiranosti.

¹⁹ Ernest Becker bio je kulturni antropolog mislilac i esejist. Godine 1974. dobio je Pulitzerovu nagradu za svoju studiju *The denial of Death*.

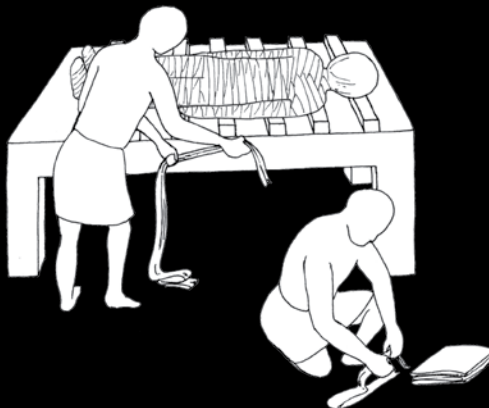
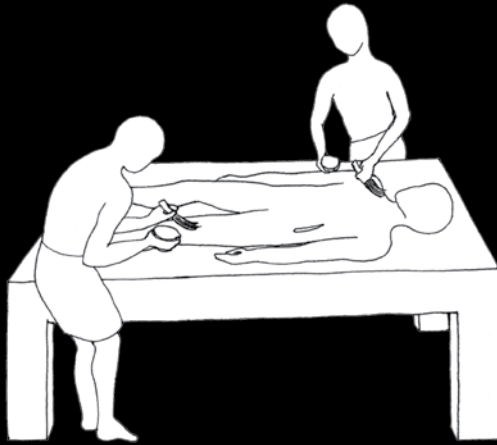
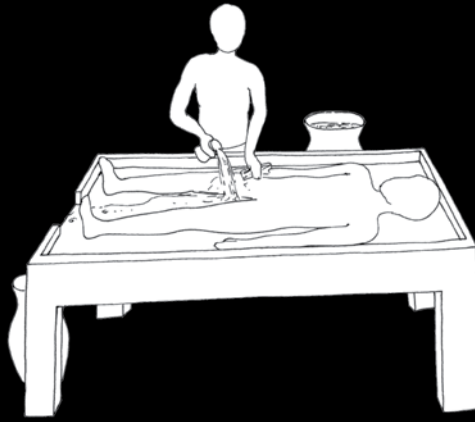
Iako je uvijek teško pronaći same početke tako starih postupaka, čiji produkti nisu više dostupni, postoje određeni dokazi koji govore u prilog tomu da je mumificiranje bilo poznato već za prvih dinastija na prijelazu iz 4. u 3. milenij stare ere. Grobovi kraljeva prve dinastije odavno su prazni, opljačkani i uništeni, pa ipak u grobnici kralja Đera pronađena je mumificirana ženska ruka okićena narukvicom profinjene izrade, kakva je mogla pripadati jednoj kraljici. Ni mumije velikih graditelja piramida Đosera, Keopsa, Ke-frena i Mikerina, uza sve tone kamenja koje su ih štitile, nisu dočekale naše doba. No iz tekstova Staroga Kraljevstva možemo biti prilično sigurni da su faraoni, a možda i drugi ljudi u to vrijeme (3. – 6. dinastija) bili mumificirani. U tim vremenima u potpunosti je razvijen i često spominjan, osobito u *Tekstovima piramida*, mitski opus koji govori o prvome mumificiranju koje je obavio bog Anubis na svojem ocu Ozirisu.

Smisao i tehnika mumificiranja

Prastari mit o ubojstvu i uskrsnuću dobrog boga i mitskoga kralja Ozirisa glavni je izvor ideje mumificiranja. U svim kulturama Srednjega i Dalekoga istoka među najstarijim mitovima nalazimo misao o vječnoj cikličnoj obnovi života. Naime, Oziris je, nakon što je bio ubijen, prema ovome mitu koji govori o vječnoj prirodi duše, zahvaljujući obredu kojim je bio mumificiran, uskrsnuo. Stoga se vjerovalo da će taj postupak kombiniran s obredima i polaganjem amuleta omogućiti uskrsnuće svakomu na čijemu tijelu se obavi. Vjerovalo se da se iz mumificiranoga tijela oslobađa nevidljivi entitet *sah*, koji se mogao kretati u svijetu nevidljivoga i zadržavao je neke karakteristike osobe. Egipćani su mumificiranje nazivali "izradom *saha*". Za njih se duša sastojala od dviju komponenata: *ka* i *ba*. *Ka* je bila tjelesna duša koja je i nakon smrti žudjela za hranom, pićem i drugim žrtvama, koje su se stoga i prinisile u grobnicama. S druge strane, *ba* je bila viša duša koja napušta ovaj svijet kako bi se pridružila bogovima na nebu. U osnovi ovoga promišljanja raspoznaju se preteče temeljnih kršćanskih predodžbi o uskrsnuću. Budući da je Oziris pobijedio smrt, to je moguće svim ljudima. Obnova života i uskrsnuće u Egiptu su povezani i s kultom Sunca, čija dnevna mijena asocira na život, smrt i obnovu života. Druga sličnost jest u ideji posljednjega suda. Oziris je, upravo kao i Krist, postao sudac pred kojega dolaze duše koje trebaju dokazati svoju spremnost za ulazak u vječni život.

Čini se da su isprva obredi mumificiranja bili obavljani samo na tijelima kraljeva, no poslije je taj običaj bio dostupan svakomu tko je mogao platiti obradu svojega tijela. Stoga ne čudi da su, i nakon mnogih razdoblja u kojima su mumije u Egiptu uništavane s gnušanjem (postoji i legenda prema kojoj su njima ložili parne lokomotive), mnoge još uvijek sačuvane.

Cijeli postupak obavljali su svećenici u takozvanim "kućama života" (eg. *per-anh*). To su bili manji hramovi, u kojima su se, između ostaloga, nalazile i knjižnice, u koje su pristup imali svećenici upućeni u mumifikaciju. Mumificiranje, dakako, nije bilo shvaćeno kao puka tehnologija konzervacije, već kao važan vjerski obred o kojemu ovisi sudbina duše umrle osobe. To je bilo osobito važno kad su u pitanju bila tijela faraona. Naime, faraon će

svojim pobjedama nad slima zla u svijetu mrtvih pridonijeti i pobjedi dobra na ovome svijetu. Svaki postupak bio je popraćen inkantacijama svetih tekstova, aluzijama na mitske motive i ritualnim radnjama, od kojih nam velik dio nije poznat. Konačno umotavanje tijela u lanene povoje bilo je pojačano polaganjem zaštitnih amuleta između povoja. Nakon što je obred završen slijedio je niz rituala koji su se prije polaganja tijela u grobnicu obavljali nad mumijom. Najpoznatiji među njima bio je “obred otvaranja usta”, koji je imao simboliku davanja moći govora, ali i otvaranja puta kroz koji će duša izići iz tijela. Herodot je zapisao da je sve to trajalo sedamdeset dana. U svakome slučaju mumificiranje je moglo biti obavljeno na više načina, pa je i trajanje moglo bitno varirati. Na početku obreda tijelo je bilo položeno na poseban kameni stol, lagano nakošen i opremljen otvorima za odvod tekućine. Stol je završavao poluokruglim spremnikom na nižoj strani. Nakon pranja i depilacije radio se precizan rez s lijeve strane tijela. Kroz taj otvor mumifikatori su rukama izvlačili unutrašnje organe. Rez se radio u visini dijafragme kako bi se, osim probavnoga trakta, slezene i jetra, mogli ukloniti i organi u prsnome košu: srce i pluća.

Nakon što su izvađeni iz tijela, organi su pažljivo očišćeni mirisnim uljima i vodom te položeni u četiri takozvane kanopske vaze, tako nazvane od Grka, po niskome rukavcu Kanopusu. Nešto delikatniji bio je postupak vađenja očiju i izvlačenja mozga dugim metalnim kukama kroz nosnice. U praksi, fine alatke od mjedi često nisu bile dostupne, pa se vađenje mozga često radilo pomoću obične drvene letvice. Mozak je prvo kružnim pokretima trebalo pretvoriti u kašu, a potom izvući komade. Slijedilo je pranje praznine unutar lubanje. Oči su se nadomještale obojenim staklenima, katkad vrlo fine izrade.

Naredni stupanj bila je dehidracija tijela. Ovaj dio obavljan je na više različitih načina. Najčešće sredstvo bio je natron, ali rabile su se i druge vrste soli. Rezultat je bio sasušeni leš sličan ušavljenoj životinjskoj koži.

Rezovi i oštećenja nastala na tijelu u prvome, agresivnome dijelu procesa zatvarani su raznim gumastim tvarima i smolama. Također, smolom, piljevinom i platnom ispunjena je praznina koja je u tijelu nastala nakon vađenja organa. Smola se obično ulijevala i u lubanju. “Uljepšavanje” mumije uključivalo je i operacije na ustima, koja su trebala očišćena kako bi umrli mogao izgovarati magične izričaje u svijetu mrtvih. Staklene oči trebale su odavati dojam sposobnosti viđenja. Prsti i nokti posebno su povezani i pojačani napršnjacima, koji su u slučaju faraonskoga ukopa bili od zlata i katkad pravo umjetničko djelo.

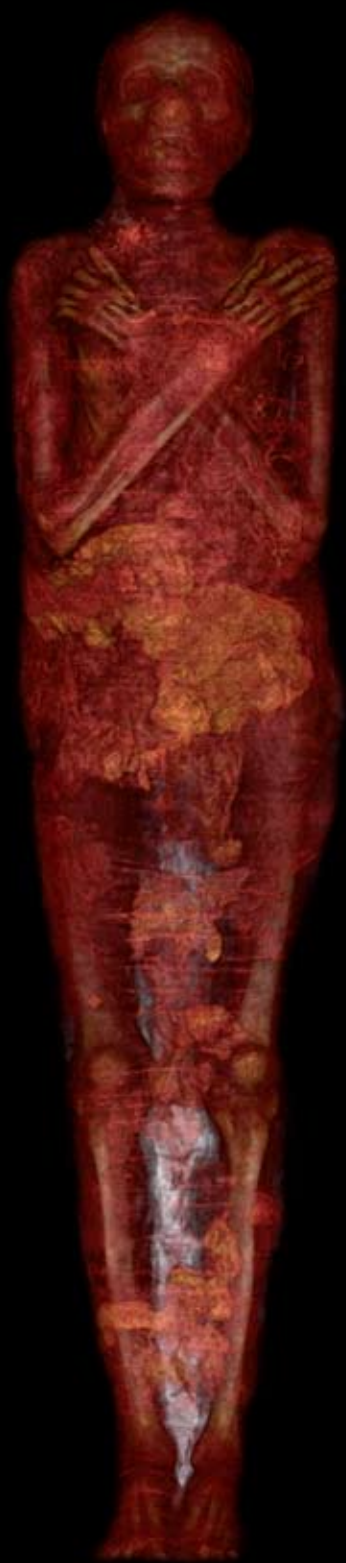
Konačno, tijelo je bilo umotano u lanene trake, između kojih su se postavljali amuleti, najčešće izrađeni od egipatske fajanse. Na kraju je čitavo tijelo obučeno u lanenu vreću i okićeno vijencem od cvijeća ili ogrlicama. Osim toga, tijelo je često prekriveno mrežom od valjčića od plave fajanse.

Sva ostala oprema kojom bi se tijelo moglo ukrasiti, od pozlaćene kartonaže do drvenih ili kamenih, jednostrukih ili višestrukih sarkofaga, ovisila je o platežnoj moći obitelji umrle osobe.

Slučaj je htio da krajem 19. i početkom 20. stoljeća većina faraonskih mumija iz doba Novoga Kraljevstva bude otkrivena u skrivenim ostavama u takozvanome *cashe* u Deir el-Bahriju i grobnici Amenhotepa II., kamo su ih pohranili svećenici kasnoga razdoblja. Ove se mumije danas mogu vidjeti u Nacionalnome muzeju u Kairu. No, diljem svijeta u muzejima su očuvane brojne egipatske mumije, koje možda ne rješavaju složene tajne dinastijskih veza, ali govore nam o tome kako su živjeli i kako umirali Egipćani. Mrtva tijela otkrivaju kvalitetu prehrane, uobičajene bolesti, dosege stare medicine i mnoge druge podatke. Štoviše, i mumije životinja daju dodatnu dimenziju kulturološkoj slici egipatskoga društva i načina života. Mumificirani su psi i mačke, kao kućni ljubimci, katkad i konji koji su pratili faraona u njegovim bitkama, mačke posvećene božici Bastet, od čije su prodaje za kućne relikvije svećenici u gradu Bubastidi u Delti Nila napravili unosan posao. Tu su i krokodili posvećeni bogu plodnosti Sobeku, zatim ptice, zmije, gušteri, mungosi, ribe itd.

U zanimljive antropološko-medicinske teme u tome smislu svakako spadaju studije koje se bave duljinom životnoga vijeka, tjelesnom građom i zdravljem. Obično se smatra da su ljudi staroga vijeka bili u prosjeku niži od današnjih, ali svakako snažnije tjelesne građe. Što se tjelesne snage tiče, postavka stoji samo ako se radi o usporedbi egipatskoga seljaka i današnjega prosječnoga gradskoga čovjeka, ali zakazuje u drugim kombinacijama. Naime, u svako doba postoje slojevi ljudi koji se primarno ne bave tjelesnim aktivnostima i tako je, naravno, bilo i u Egiptu. Štoviše, umjetnost pojedinih razdoblja naglašeno prikazuje krhkost, pa i laganu pretilost ljudi plemićkoga sloja, koja ističe ugodu i blagostanje njihovih života. Na skulpturi vrhunske kvalitete, koja se čuva u najboljim muzejima svijeta, ugledni pisari Novoga Kraljevstva imaju nabore na trbuhu. Njihov javni izgled, danas bismo rekli imidž, koncipiran je tako da pokazuju mudrost, strogost, ali i blagostanje. Kakvu bi sliku države davao takav visoki upravitelj koji bi bio prikazan izgladnio i mršav? I žene 18. i 19. dinastije ispod svoje prozirne odjeće pokazuju malo više oblina. Još više pokazat će helenizirani prikazi iz doba Kleopatre. Moda se mijenjala i značenje tjelesne snage promijenilo se od doba Staroga Kraljevstva kad su faraoni bili prikazivani vrlo snažne građe, izrazito velikih i snažnih nogu (stabilnost) i lica zanesenih božanskom inspiracijom. Iz umjetnosti stoga ne možemo zaključivati i predvidjeti ono što možemo saznati iz ljudskih ostataka – mumija. Kosturi (jer nije riječ o mumijama) muškaraca koji su bili angažirani na izgradnji piramida u Gizi pokazuju znatna oštećenja zbog teškoga fizičkoga rada. Na tim tijelima otkriveno je i mnoštvo fraktura koje bi mogle biti posljedice nezgoda s teškim kamenim blokovima. Stručnjaci su opazili da su mnoge ozljede bile tretirane te da su se obavljale operacije i imobilizacije s ciljem zacjeljenja slomljenih udova.

Naravno, pretpostavlja se da je životni vijek u starini morao biti kraći od današnjega prosjeka. No je li to doista točno? Katkad je teško povezati izvanredne pothvate poput gradnje piramide s nacijom bolehljivih ljudi koji žive jedva nekih tridesetak godina. Zamisao o tome da su ljudi u starome vijeku umirali u mladosti, dakako, izrazito je udomaćena u našem mišljenju. Prosjek je dobiven računanjem prosječnoga vijeka. Naime, oko 50 posto rođene

populacije nije preživjelo prve dvije godine života. Djeca su masovno umirala, pa su ljudi imali mnogo djece kako bi jedan dio preživio. Oni koji su preživjeli tu dob imali su dobre šanse doživjeti starost. No, statistika je neumoljiva: ako je 50 posto rođenih ljudi umrlo u prvoj godini života, a ostalih 50 posto živjelo 70 godina, životni vijek prosjeku iznosi 35 godina. Međutim, osim neporecive činjenice visoke smrtnosti djece, takva slika egipatskoga društva kao onoga u kojemu prevladava novorođenčad uvelike je iskrivljena. Proučavanje mumija pokazalo je da je velik broj ljudi doživljavao relativno visoku starost. Spomenimo samo Unija koji je služio za faraona Tetija, Pepija I. i Merenrea, zatim Jahmesa, sina Abane čija se karijera proteže za vladara Amozisa, Amenhotepa I. i Tutmozisa I. Spomenimo i dugovječne faraone Pepija II. i Ramzesa II. Ramzesov životni vijek procjenjuje se na oko 90 godina. Anali, naime, višestruko potvrđuju da je vladao 67 godina, a na prijestolje nije došao u dječjoj dobi, već kao ratnik u svojim dvadesetima. I, konačno, tu je i mumija Đedija, muškarca iz doba 18. dinastije, koji je živio 110 godina. Najdugovječniji su, baš kao i i danas, bili iznimke, no značajan je broj onih koji su doživjeli svoje 60-e i 70-e. Pa ipak, u literaturi se uvijek iznova ponavlja teza prema kojoj je u starome vijeku malo tko doživio srednju dob.

Kako smo spomenuli, mumije slavnih ličnosti iz egipatske povijesti ugledale su svjetlo dana sasvim neočekivano nakon nekoliko slučajnih nalaza u drugoj fazi razvoja egiptologije. Bilo je to u vrijeme kad se trgovina starinama počela kontrolirati, a arheologija je stala na svoje nešto zrelije noge te su istraživanja postala sustavna, a starine su se počele štititi i spremati u Kair-skome muzeju, nastalome zahvaljujući velikomu Augusteu Marietteu, koji je osnovao Egipatski ured za starine i sam Muzej.

Kako se dogodilo da velik broj mumija bude stacioniran na nekoliko tajnih lokacija na zapadnoj obali grada Luksora? U trenutku kad je egipatskomu svećenstvu 21. dinastije, koje se brinulo za kraljevske nekropole, postalo jasno da se kraljevske grobnice sa svetim relikvijama starih vladara više ne mogu zaštititi od pljačkaša, počela je njihova evakuacija u skrivena i nepriputačna mjesta na kojima će tijela biti očuvana. Svećenici nisu mogli ni pretpostaviti da će mumije faraona doista preživjeti toliko stoljeća i izbjeći toliko mogućnosti da budu uništena, upravo zahvaljujući njihovoj odluci da ih zaštite od pljačkaša svojega vremena posrnuloga egipatskoga carstva, koje je ubrzano propadalo. Koliko je njihov plan bio čudnovato učinkovit postalo je jasno tek kad su prva skrovišta mumija otkrivena krajem 19. stoljeća. Prvu grobnicu punu faraonskih i drugih mumija otkrila su dvojica braće iz sela Qurna na zapadnoj obali Luksora 1871. godine. Prvi čovjek koji se pomoću užeta spustio kroz dvanaest metara duboku rupu u zastrašujuću ostavu mrtvih tijela bio je Nijemac Emil Brugsch. Nakon što je pomaknuo jedan drveni sarkofag, Brugsch se provlačio kroz prostoriju dugu gotovo 60 metara, visine tek nešto više od metra. Za njim je krenuo i Francuz Maspero. Na lanenim pokrovima mumija bojom su bila napisana imena vladara. Istraživači nisu mogli vjerovati da su pronašli tijela polovice vladara 18. dinastije i članova njihovih obitelji. Bio je to prvi senzacionalan nalaz u takozvanome *cashe* (franc. "ostava") u mjestu Deir el-Bahri. Drugo masovno

počivalište kraljevskih mumija otkriveno je u drugoj tajnoj grobnici 1891. godine. U ovoj je bilo pronađeno 150 mumija Amonovih svećenika i najbližih članova njihovih obitelji. Ovaj put je hrabri arheolog koji se spustio u to skrovište bio Georges Daressy. Sedam godina poslije, 1898. godine, Viktor Loret tijekom svojih istraživanja u Dolini kraljeva otkrio je ulaz u dotada nepoznatu grobnicu Amenhotepa II., koja je također tijekom kasnoga razdoblja bila iskorištena za zaštitu faraonskih mumificiranih tijela od pljačkaša koji su uništavali sve do čega su stigli kako bi se domogli blaga. Kako se glas o tome otkriću brzo širio, mumije su gotovo u tajnosti hitno prebačene u Kairo. Među njima bila su tijela nekih od najvećih: Amenhotepa II. i III., Tutmozisa IV., Meremptaha, Setija II., Siptaha te Ramzesa IV., V. i VI. Bila je tu i mumija starije žene duge kose, za koju se u novije vrijeme testiranjem njezina DNK utvrdilo da je to tijelo kraljice, Teje žene Amenhotepa III. Još jedno značajno otkriće skrivenih mumija odigralo se 1939. godine u Tanisu, gdje su bili pokopani faraoni 21. i 22. dinastije. Ove netaknute grobnice našao je francuski egiptolog Pierre Montet. No ova arheološka senzacija ostala je posve neopažena budući da je u Europi upravo započinjao Drugi svjetski rat.

Radiološka istraživanja pomoću kompjutorske tomografije (CT) i nove metode testiranja DNK mumija otvorila su novo poglavlje u prikupljanju znanstvenih spoznaja o starome vijeku. Dok su X-zrake klasičnoga rendgena mogle fotografirati samo kosti, tehnologija kompjutorske tomografije omogućuje uvid u sva tkiva mumija bez njihova fizičkoga otvaranja. Upravo je CT-skeniranje Tutankhamona, obavljano 2005. godine, pokazalo da mladi faraon ipak nije umro nasilnom smrću. Uznapredovala je i metoda analize DNK. Naime, DNK se prolaskom dugih razdoblja gubi pa ju je potrebno rekonstruirati metodama koje uključuju faktor vjerojatnoga. Zahvaljujući tomu napretku posljednjih godina započelo je intenzivno istraživanje DNK egipatskih mumija, koje je 2010. godine objavljeno u sklopu međunarodnoga projekta JAMA. Nešto više o tome rečeno je u poglavlju u Tutankhamonu. Nema sumnje da će daljnji napredak tehnologije omogućiti otkrivanje novih tajni mumija.

III. Životi Egipcána

Egipat bakrenoga doba krajem četvrtoga tisućljeća prije Krista bio je zemlja u kojoj je urbanizacija uzimala maha i na jugu i na sjeveru. U to nemirno vrijeme rivalstva između ranih naselja slijede živa kolektivna sjećanja na pretpovijesne međuplemenske sukobe. Konačno, gradovi juga i sjevera ujedinjuju se jedni protiv drugih. Narmer, ratnički vođa s juga, pobjeđuje i ujedinjuje zemlju. Događaj je to koji je za sva vremena ostao zabilježen u svijesti Egipćana. Zašto? Možda je bio upamćen kao završetak mučnoga razdoblja punoga iscrpljujućega ratovanja i početak uređenoga i mirnoga doba faraona i gradova i jednom za svagda sjedinjenih Gornjega i Donjega Egipta. Koliko god Narmerovo djelo bilo upečatljivo i važno za povijest naroda i zemlje, ono, čini se, nije utjecalo na obrasce kulture. Kralj Škorpion (Seneđ) s krunom Gornjega Egipta, stoljeće-dva prije Narmera, obavlja obred početka kopanja kanala za navodnjavanje. Još od njegova doba ikonografija ostaje nepromijenjena. Ustvar. ta prva, ili kako je još neki nazivaju “nulta dinastija”, konstrukcija je moderne znanosti, koja je pomogla stvoriti paradigmu za računanje vremena. Već smo konstatirali da mi Europljani ne možemo promišljati povijest koja ne bi imala svoj početak u nekome događaju, odnosno vremenskoj točki. Stoga je Narmerova ploča postala osloncem definiranja povijesnoga okvira faraonskoga doba kad je otkrivena i proglašena vremenskom točkom koja obilježava trenutak ujedinjenja Gornjega i Donjega Egipta pod jednim vladarom i dvostrukom krunom u jedinstvenu dvojniu državu. A što je s Narmerovim prethodnicima poput kralja Seneđa? I je li to ujedinjenje bilo prvo i je li uopće bilo konačno? Za nas jest. Jer za drugi sličan događaj ne znamo. Tri tisućljeća i trideset dinastija opisao je svećenik Maneton, Egipćanin koji govori i piše grčkim jezikom. On je zapisao da je prvi vladar Egipta nakon vladavine bogova i polubogova, bio Men (gr. *Menes*). Znajući za taj antički zapis istraživači su godinama tražili Mena. No nikad ga nisu pronašli. Bolje rečeno, nikad nisu bili sasvim sigurni jesu li ga pronašli. Mislilo se da grčko ime *Menes* dolazi iz egipatske riječi *men*, koja znači “čvrst”, “trajan”. I, doista, riječ ili možda titula *men* otkrivena je na nekoliko grobova prve dinastije. Men ili Men-aha, iz grobnica u Abidosu i Sakari, bili su kandidati za Manetonova Menesa. Svaki je otvarao nekoliko pitanja na koja je bilo moguće odgovoriti na nekoliko načina. Osim, naime, što *men* znači “čvrst”, *aha* je riječ koja znači “ratnik” ili “vojnika”, pa dobivano opis: “čvrst”, “snažan”, “ratnik”, pridjeve koji su možda mogli biti i imena.

To nam daje i kombinacije: jednu "Men-ratnik", i drugu "čvrsti Aha". Ovo drugo potvrđuje i zapis iz jedne od grobnica Hor-Aha. Horus je bio bog-zastitnik faraona te je njegovo ime često prethodilo imenima vladara. Stoga je vjerovati da je postojao vladar koji se zvao Aha, a to nas vodi u smjeru koji ne pogoduje našoj potrazi za Menom ili Menesom.²⁰

Naposljetku, u nedostatku Menesa, dio je znanstvenika postao sklon uvjerenju da je Narmer zapravo bio Menes, ali u grčkoj interpretaciji jednostavno je dobio ime koje je više odgovaralo Manetonovu heleniziranomu dobu – uljudbi koja je tek u dalekim slutnjama bila proizvod onoga doba u kojemu se pojavio Narmer. U svakome slučaju, bio on Menes ili ne, Narmerova je pobjeda nad vojskom gradova sjevera od šest tisuća ljudi bila prekretnica od povijesne važnosti za daljnji razvoj civilizacije i Egipćani su ga kao takvoga i upamtili. Čini se da je i sam prizor egzekucije neprijatelja, koji je na jednoj strani kamene ploče nazvane *Narmerova paleta*, izloženoj bez osobite pompe u prvome hodniku velikoga kairskoga muzeja, i pri kojoj on drži podignutu ruku s buzdovanom, postao arhetipska slika zauvijek zamrznuta u vremenu. Slika okamenjena kako bi s njegove palete prenosila priču o veličini djela i početku onoga što nazivamo dinastijskim Egiptom. Početak je, dakle, pojam koji shvaćamo, iako nam važnost toga čina uvelike izmiče.

Kako je izgledao Egipat koji je ujedinio Narmer i u kojemu su vladali neki kraljevi kojima uglavnom znamo samo imena jer su bila zapisana? Jesu li se u njemu zemunice polako pretvarale u kuće od trske i blata, a svetišta se označavala *neter* zastavicama kako bi se znalo da na tome području vlada sveta snaga nekoga boga? Konstrukcije od trske zacijelo su još bile tu. U njima su živjeli stanovnici naselja i seljaci, čak i nakon što su u vrijeme ratova preddinastijska naselja bila okružena bedemima od cigle. Malena svetišta od trske i šiblja možda se ne čine nečim osobitim. Međutim, religioznoga čovjeka tih pretpovijesnih vremena nije trebalo impresionirati vitrajima i orguljama kako bi osjetio sakralnost nekoga prostora. Približivši se dvjema *neter* zastavicama (ili sjekirama) zabodenim u tlo ispred svetišta, on je slutio moć božanstva koje je u njemu skriveno. Snaga i unutrašnji odnos s bogom u nekoj su čudnoj povezanosti s jednostavnošću. Barem tako dugo dok se u čovjeku ne pojavi potreba za nečim složenijim i još složenijim. Na kraju on od silne simbolike i ikonografije ne vidi bit, gubi vjeru i priželjkuje povratak u prvobitnu jednostavnost. No u arhajskome Egiptu ona je još živjela punom snagom.

Jasno je da je u gradnji uporaba cigle svakim danom postajala sve značajnija. Cigle od sušenoga blata bile su tu, nadohvat ruke, jer Nil je proizvodio blato u obilju. Trebalo ga je samo staviti u kalupe pa osušiti na suncu i sav potreban materijal za gradnju bio je tu. I uskoro nisu samo gradske zidine i grobnice kraljeva bile od cigle, već i kuće običnih ljudi. Možda je najsporiya promjena bila upravo u gradnji svetišta. Jer ljudi ne bijahu sigurni kako će *neteri* reagirati kad im se izgrade kuće od cigle. Malo-pomalo cigle sušene

²⁰ Možda se potvrda Narmerova postojanja i njegove važnosti ipak krije u referenci iz Manetona u kojoj se kaže: "Prvi kralj Egipta bijaše iz plemena Hama, Noina sina. On bijaše faraon kojega su zvali Naracho." *Aegyptiaca* fr. 5. (iz Malalasovih kronika). No ostaje problem grčkih i aramejskih imena koja je teško povezati s egipatskima.

na suncu uvele su urbani život u dolinu Nila, a Egipat dovele na razinu na kojoj počinje priča o civilizaciji. Značaj cigle ostao je zauvijek u kolektivnome pamćenju Egipćana, a otkriva ga ritual utemeljenja hrama, u kojemu će faraoni svih triju egipatskih tisućljeća osobno izrađivati i na zemlju simbolično polagati prvu ciglu od blata – onu na kojoj će izrasti golemi hram s pilonima i hipostilnim dvoranama i kolonadama, reljefima i kolosima.

No. kako se povijest sastoji od skokova koji proizlaze iz ljudske potrebe za boljim i još boljim, morao se dogoditi i sljedeći korak. Bila je to gradnja od kamena. Kamen je, naravno, od početka bio u igri. Prema Manetonovoj listi vladara Men je utemeljio prvu egipatsku prijestolnicu – grad *Ineb-heđ*, što u egipatskome znači “Bijeli zid”, koja je u kasnijim vremenima dobila ime Memfis. Sam naziv kaže da je grad vjerojatno bio okružen kamenim zidom. Svaka je građevina od cigle mogla biti pojačana pokojim kamenom, ali njezova je obrada bila teška i zahtijevala je mnogo vremena. Trebalo ga je isjeći iz stijene, zatim transportirati, klesati do određenoga oblika i konačno fino obraditi kako bi se zadovoljila i estetska komponenta gradnje. Urbanizacija i organizirano poljodjelstvo s vremenom donose višu kvalitetu života i porast stanovništva. Tako je u jednome trenutku bilo na raspolaganju toliko ruku da obrada kamena i njezino omasovljenje više nije predstavljalo problem. Bilo je to upravo u vrijeme kralja Đosera s kojim, upravo zahvaljujući tomu, počinje novo doba, nova dinastija i novi povijesni ciklus Egipta, zapamćen po gradnji piramida.

Kralj Đoser svoje je ime koje znači “Svetac” (od egip. *ḏeser*, “svet”) dobio tek dugo nakon smrti, a za života ime mu je bilo Neterihet. Maneton ga u svojoj *Aegyptiaci*²¹ naziva Tosarthros i tvrdi da je ovaj vladao Egiptom dvadeset devet godina te da “U doba njegove vladavine živješe Imuthes, koji je zbog svojega poznavanja medicine među Egipćanima bio poznat kao Eskulap, i koji bijaše izumitelj umijeća gradnje od kamena.”

U službi Neteriheta, poznatijega kao Đoser, bio je Imhotep, čovjek kojega je Maneton nazvao Imuthesom. Ne znamo je li se uistinu bavio i medicinom, ali ovaj bez sumnje bijaše erudit svojega doba i čovjek naprednih pogleda na svijet, a njegova karijera dovela ga je do toga da je mnogo stoljeća nakon svoje smrti bio slavljen kao božanstvo. Štovanje Imhotepa, Đoserova arhitekta, kao boga mudrosti dostiglo je svoj vrhunac u vrijeme Ptolemejaca, čak 2500 godina nakon njegova doba. Oni su ga prikazivali kako sjedi držeći na koljenima razmotan svitak papirusa, što je simbolikom ukazivalo na znanje i učenje. Veliki učitelj, mudrac i bog Imhotep za svojega je života bio genijalni arhitekt. On je bio taj koji se odvažio izgraditi čitavu jednu građevinu isključivo od kamena. Ta prva građevina od kamena jest Đoserova piramida – ujedno i prva egipatska piramida.

Sam oblik piramide inspirirao je mnoga razmišljanja, no unatoč tomu ne zna se pouzdano kako se poimala sama ideja, lik piramide. Najvjerojatnije, piramida prikazuje zraku sunca koja se spušta s neba na zemlju. Mnogi su raspravljali o tome kako je nastao ili kako je u egipatsku arhitekturu uveden oblik piramide, toga geometrijskoga tijela od četiri istostranična trokuta

²¹ Fr. 11. (iz Sinkela prema Afričaninu)

oslonjenih međusobno s bazom u liku četverokuta. Tijelo je tako idealnoga oblika da navodi na misli o svojem duhovnome postojanju u vječnosti. Neki kažu kako je ljudski um trebao samo kanalizirati ideju piramide. I, uistinu, čini se da je tako, pa je i Platon došao do sličnih promišljanja, naime da su neka tijela i oblici ideje proizašle iz božanske kreacije te da su zadana samom strukturom svemira, a ljudi ih otkrivaju učenjem koje je prisjećanje.

Čini se, dakle, da je Egipćanima piramida predstavljala okamenjenu zraku Sunca koja se iz jedne točke spušta u kvadrat, što je bio simbol naše stvarnosti. Prije piramida u hramovima posvećenim Suncu gradili su se obelisci čija je simbolika bila upravo ova rečena, a vrh četverostranoga obeliska jest mala piramida. Tako je, po svemu sudeći, ova ideja upotpunjena i oblikovana u taj jedinstveni lik (element vrha solarnih stupova – obeliska). Ako je to djelo Imhotepa osobno, onda Đoserov arhitekt zaslužuje svu slavu koju su mu pripisali vremenski udaljeni nasljednici egipatske kulture. Egipćani i Grci staroga vijeka rekoše da je on bog, mi možemo mirne duše reći da je bio genij.

Đoserova stubasta piramida u Sakari, mjestu prekrasnoga žutoga pijeska, tek dvadesetak kilometara od Kaira dio je složenoga kompleksa, okružena visokim zidom s nišama, u čijemu se središtu nalazi. Pokazalo se da je prva piramida trebala biti mastaba, jednostavna kvadratna struktura duguljasta oblika. Međutim, nakon prve faze gradnje nastupila je drastična inovacija i proširena mastaba dobila je još šest katova pretvorivši se u piramidu. Onda je kompleks upotpunjen građevinama sjeverno i južno od piramide, ali i nekim zdanjima koja uistinu potvrđuju čudesnu težnju Egipćana da sačuvaju tradiciju i arhaiziraju čak i u trenucima skokovitoga napretka. Od fino izglačanoga pješčanoga kamena izgrađen je kameni kompleks koji imitira hramove od trske, savinute i svezane u vrhu. Riječ je zgradi koja je posvećena Đoserovu kraljevskom jubileju (egip. *heb-sed*), a izvedba ovoga djela tako je savršena da od pogleda na njega zastaje dah. Heb-sed bio je zamišljen kao obnova faraonove snage. On je ceremonijalnim trčanjem oko glavnoga grada morao dokazati da je sposoban za nastavak vladavine. Jubilej se slavio na tridesetu godišnjicu kraljevanja. Tako je doista bilo u arhajskim vremenima, a poslije su se vladari dosjetili da svakih pet-šest godina priređuju *heb-sed*. Tada je taj praznik postao prigoda za vlastitu promidžbu, koja je osim toga uključivala kruženje oko prijestolnice na nosilima. Zapravo i ne čudi ovaj očit dokaz kako su vladari oduvijek znali prilagoditi običaje svojim potrebama. Ni za samoga Đosera nije jasno je li njegova vladavina uistinu toliko trajala ili je možda *heb-sed* slavio posmrtno. Tko će znati kako su se točno razvijali događaji u početku toga trećega tisućljeća prije Krista. Jedno je sigurno – Đoser je bio iznimno cijenjen i slavljen faraon, za života i poslije. Jedan od rijetkih hijeroglifskih zapisa na ovome je mjestu ime Đosera. A u blizini je otkriveno i jedno postolje kipa s imenom Imhotepa.

Druga neobična zgrada u Đoserovu kompleksu jest njegov *serdab*. To je građevina za koju nema pravoga pandana u jezicima Europljana. Mali kameni kiosk s dvjema rupama. U kiosku sjedi Đoserov kip i, kako se čini, gleda kroz dva okrugla otvora u razini njegovih očiju. Drugi, opet, misle su rupe tu zato da prolaznik može vidjeti kralja. Kako god bilo, jedan se Đoserov kip čuva

u Kairskome muzeju, a drugi i danas sjedi u serdabu uz njegovu piramidu i gleda novi svijet u kojemu ga posjećuju turisti te promatraju i fotografiraju kroz otvore u zidu. Osim priče o građevinama od šiblja, Đoserov kompleks otkriva i utjecaj doseljenika s istoka. Naime, zid koji okružuje piramidu ukrašen je mnoštvom uglova i niša. To nije bila Imhotepova inovacija. Takav stil gradnje javlja se i kod grobnica ranih kraljeva, a inače ga nalazimo svuda u Mezopotamiji. Mnogi vjeruju da je poticaj razvoju egipatske civilizacije došao iz Sumera. Izravnih dokaza za to nema, ali jedna od stvari koja na takvu mogućnost upućuje upravo su zidovi s nišama.

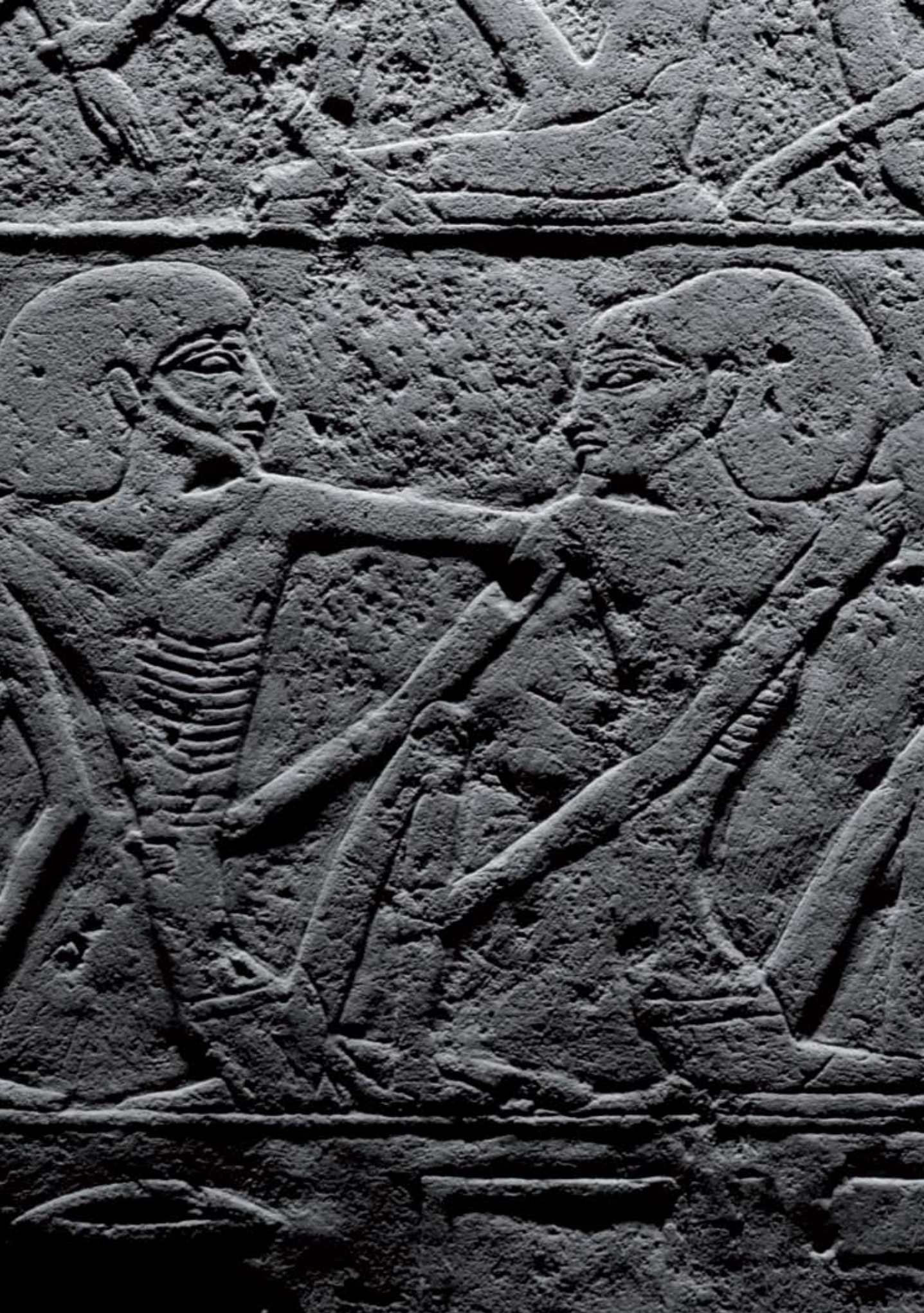
U zapisima iz Đoserova doba spominje se i kraljica Namaethap, žena kralja, i vjerojatno Đoserova oca, Hasehemuija. Koliko se zna, Đoser je imao pet žena, a dvjema od njih znaju se i imena: Inetkaues i Hetephernebti. Nasljednik mu bijaše Sehemhet, pa se pretpostavlja da je bio Đoserov sin. Nije sigurno je li vladao 19 ili čak 37 godina, kako prenose neke kraljevske liste iz Egipta. Sigurno je da je Đoserova duga vladavina nad egipatskim kraljevstvom moralo biti doba ubrzanoga razvoja, novih dostignuća i inventivnosti. Monumentalan kompleks s piramidom u Sakari uvjerio je naraštaje koji su slijedili da je Đoser bio velik i svet čovjek, a legenda o njemu rasla je. Na nilskome otoku Sehelu u blizini Asuana svećenici iz obližnjega hrama posvećenome bogu Hnumu na jednome su kamenu zapisali priču o sedam gladnih godina, čija se radnja odvija u Đoserovo doba. Uklesana hijeroglifima u kamenu priča kaže kako je u vrijeme kralja Đosera nastupilo sedam godina u kojima Nil nije poplavo polja i zemlja se našla u gladi. U priči Hnumovi svećenici i mudri Imhotep savjetovali su kralja da prinese žrtvu njihovu bogu kako bi ovaj intervenirao. Đoser izlazi pred kip božanstva i progovara: *“Moje je srce u boli jer se Hapi²² nije izlio sedam godina. Žito nije rodilo, sjeme je sasušeno, a od zaliha hrane ostadoše samo mrvice. Nitko u zemlji nije sijao i žeo. Ljudi su iznemogli, ne mogu ni hodati. Srca staraca ispunjena su tugom, a noge im svinute dok sjede na tlu i skrivaju svoje ruke. Čak su i dvorjani u nestašici. Hramovi su zatvoreni, a svetišta prekrivena prašinom. Sve što postoji zahvaćeno je tom nevoljom.”*

Kad je izrekao molbe i položio žrtve pred Hnuma, bog se sažali i reče mu: *“Učinit ću da se Hapi uzdigne. Neće više biti godine u kojoj će izostati poplava koja prekriva zemlju. Cvijeće će procvasti i zrak će biti pun peludi.”*

I tako je, kaže priča, milošću boga, kralj spasio svoju zemlju od strašne suše i Egipat je opet procvao. Kažu da priča prenosi probleme s glađu koja je možda zadesila zemlju u vrijeme kad je tekst nastao. Bilo je to za vladavine Ptolemeja 5. Epifana – vladara 31. dinastije, čak dvadeset pet stoljeća nakon Đosera. Iz nekoga razloga promicanja i povećanja vlastite vladarske veličine Ptolemej se želio identificirati s božanskim kraljem Đoserom. Možda jest tako, ali u Sakari se mogu naći tragovi koji ovu priču stavljaju u jedan drugi kontekst.

Kako je Đoserov kompleks svojim savršenstvom i gracioznošću arhitekture, i, dakako, inovacijom koju danas nazivamo piramida, inspirirao njegove nasljednike, u njegovoj neposrednoj blizini nastale su brojne nove građevine,

²² Nil

između ostalih i piramide kraljeva 5. i 6. dinastije. To su male piramide, izgrađene od malih blokova kamena u vrijeme kad se Egipat već bio umorio od megalomanskih građevinskih podviga poput onoga u Gizi. Ovi se faraoni u nemoći da dostignu Keopsa, Kefrena i Mikerina vraćaju izvornoj lokaciji i grade manje piramide, ali posebne po tome što su iznutra ispisane dugim uklesanim tekstovima. Jedan od tih faraona bio je Unis. I on je svoju piramidicu ukrasio tekstovima koji opisuju njegovu posmrtnu metamorfozu i uzlet među božanske likove na nebu. No, uz to, na čuđenje mnogih, ukrasio ju je reljefima što prikazuju nasmrt mršave ljude koji umiru od gladi bespomoćno sjedeći i očajnički tješeći jedni druge. Ti su reljefi jedna od onih stvari od kojih se čovjeku diže kosa na glavi. Tako su jednostavni, tako realistični i tako upečatljivi, da posjetitelju Sakare koji ih ugleda odmah u zaborav padnu faraonski kolosi kojima se neki dan divio u Kairskome muzeju. Lucidnost i profinjenost egipatske umjetnosti pogađa vas kad se najmanje nadate. Upravo onda, kad ste se već počeli navikavati na te kolose i nepregledne zidove piramida, ugledate nešto poput Unisovih reljefa s gladnima i shvatite da je pred vašim očima pravi biser umjetnosti. Tim više što, skriven u unutrašnjosti kompleksa piramide, prizor gladi nije imao cilj nikoga impresionirati u vrijeme kad je nastao. I sad se vraćamo na priču iz Sehela. Gladni ljudi sjede iznemogli. Umiru naočigled jer nemaju hrane. Vide im se rebra, naslućuju kosti u udovima. Oni su sama kost i koža. I tako, unatoč dvadeset pet stoljeća što ih razdvajaju, na ovome se mjestu priča i slika s reljefa poklapaju. U povijesti Egipta izostanak godišnje poplave dogodio se više puta. No prilično je izvjesno da se katastrofa ipak nije odigrala u Đoserovo doba. Teško da bi se Đoser i Imhotep mogli posvetiti arhitektonskim inovacijama koje su zahtijevale golem napor velikoga broja ljudi da je u njihovo doba vladala glad. Tragična se nepogoda mogla dogoditi između doba Đosera i Unisa ili za vladavine samoga Unisa. No, kad je riječ o priči koja se pojavljuje u vrijeme kralja Ptolemeja, moguće je da se ona referira na Unisove prikaze gladi, ali iz nekoga razloga u prvi plan stavlja Đosera, čijega se davnoga doba naraštaj Ptolemejaca još sjeća i kojega se u njihovo doba slavi kao božanstvo. Ovakvom izmjenom možda se u slavu aktualnoga faraona grčko-makedonske dinastije željelo podsjetiti pučanstvo dekadentnoga ptolemejskoga Egipta, kojega će Kleopatra uskoro predati na upravu Rimljanima, na nekadašnju slavu velikih faraona poput Đosera. No, strašna priča o ljudskoj patnji, uklesana u stijeni na otoku Sehel, dva i pol milenija nakon Đosera, ipak nije izmišljena. Ona dolazi s kamena koji bijaše skriven u predvorju hrama male sakarske piramide.

Đoserova piramida i kompleks

Piramida koja se sastojala od sedam razina (6 stuba i vrh kojega danas nema) bila je okružena 10,5 metara visokim zidom, koji je bio izgrađen od pješčenjaka. Na zidu, od kojega je danas preostao tek manji dio, bili su utori, koji podsjećaju na uzorak koji je čest u gradnji ranih civilizacija u Mezopotamiji. Unutar toga zida, osim piramide koja se nalazi sa sjeverne strane, bilo je smješteno više objekata. Najveći među njima bio je pogrebni hram na sjevernoj strani, a zatim i složeno svetište (ili svetišta) sa stupovima i ovalnim krovom posvećeno kraljevskom jubileju na istoku kompleksa. Uz istočni zid također je nekoliko uzvisina, po kojima se može zaključiti da su ostaci građevina. S unutarnje strane sjevernoga zida nalazio se oltar za prinošenje žrtava i nekoliko grobova. Ispred same piramide jest serdab s faraonskim kipom. U serdabu sjedi kopija Đoserova kipa (dok se original nalazi u Nacionalnome muzeju), kojemu su oči izvađene u starini. Vjerojatno su bile izrađene od dragoga kamenja. Istočno od njega jest takozvana "Horusova kuća" koja simbolizira tron Donjega Egipta. Zatvoren, 54 metra dug, koridor s polustupovima nalazio se neposredno iza glavnoga ulaza na jugoistoku. S južne strane piramide uz unutrašnju stranu zida velikoga otvorenoga prostora (dimenzija 180 x 100 m) nalazi se i vrlo duboka zagonetna podzemna struktura koja se obično naziva "južni grob". Neki drže da je ondje trebala biti ukopana neka osoba bliska Đoseru. Na dnu "južnoga groba", za koji se smatra da je nastao prije ostatka kompleksa piramide, nalazi se nekoliko prostorija koje podsjećaju na grobnicu. Drugo objašnjenje jest da je ovaj podzemni prostor bio posvećen boravku kraljevskoga ka – Đoserove duše. Istraživanja toga najmanje 30 metara dubokoga okna, u koje se spuštaju duge stepenice, već neko vrijeme su obustavljena. Na prilazu južno od piramide nalaze se ostaci zida s frizom u obliku kobri, koji ukazuju na činjenicu da se u području nakon ulaza i hipostla, a ispred piramide, nalazio nekakav prilaz, čiji su elementi uglavnom nestali. Sama piramida sastoji se od sedam stuba i izgrađena je od znatno manjih kamenih blokova od onih piramida u Gizi. U njezinoj unutrašnjosti nalazi se nekoliko prostorija, a ispod piramide nalazi se složeni labirint hodnika s poznatim galerijama punim životinjskih mumija. Labirint i sama unutrašnjost piramide nisu otvoreni za posjetitelje.

Ni o čemu povezanome s kulturom i civilizacijom faraonskoga Egipta nije napisano i izrečeno toliko toga kao o trima piramidama u Gizi. Pored svih izvanrednih građevina čiji se ostaci mogu vidjeti, piramide ipak u kolektivnoj svijesti zauzimaju posebno mjesto. U mnoštvu publikacija i informacija koje su im posvećene nije se lako snaći. A da bi se pročitalo sve što je ikad o piramidama rečeno, trebalo bi nekoliko života. Naprotiv, sve što se zna o faraonima koji su bili njihovi vlasnici i naručitelji moglo bi se napisati u pet redaka. Preostala su, tako reći, samo imena Keops, Kefren i Mikerin te poneka legenda s prizvukom neautentičnoga svjedočanstva o njihovom dobu.

Piramide su se gradile od Đoserova doba treće dinastije do drugoga međurazdoblja (1650. – 1550. stare ere). Smatra se da su po namjeni bile faraonske pogrebne građevine. No, danas mnogi misle da su tri velike piramide na platou Giza imale daleko šire značenje od toga. Keopsova, Kefrenova i Mikerinova piramida zajedno s velikom Sfingom vrhunsko su postignuće svojega vremena i nema sumnje da su bile od goleme važnosti za egipatsko društvo u cjelini, njegovu sliku svijeta i religioznost. Štoviše, čini se da su ta čuda Staroga Kraljevstva formirala svijest Egipćana, njihov nacionalni osjećaj i ponos za sva razdoblja do samoga kraja faraonskoga doba. Grci i Rimljani smatrali su ih jednim od sedam čuda staroga svijeta, a danas su tri velike piramide u Gizi – uzvisini u predgrađu Kaira – jedino od tih čuda koje je preostalo. Egipatsko ime za piramidu bilo je *mer*, no svaka je piramida imala vlastito ime. Tako je ime najveće Keopsove (egip. Hufu) piramide bilo “Hufuov horizont”, dok se Kefrenova nazivala “Haefre je velik”, a Mikerinova “božanstveni Menkaure”. Imena Đoserove i nekih drugih piramida nisu nam poznata jer se ne navode u onodobnim zapisima.

Prema svemu sudeći, Imhotep je Đoserovu *mastabu* (pravokutnu grobnicu malo nakošenih bočnih stranica) nadogrudio tako da je dobio oblik stubaste piramide na sedam nivoa. Osim onih u Gizi i Đoserove u Sakari, očuvane piramide nalaze se još u Meidumu, Dahshuru i Abusiru. Među ovima najpravilnija je crvena piramida kralja Snefrua u Dahshuru. No niti jedna od njih ne može se usporediti s trima kamenim planinama u Gizi.

Unutrašnjost piramida sadržava tek nekoliko uskih hodnika i nekoliko prostorija, od kojih jednu s kamenim sarkofagom. U trima piramidama u Gizi nema hijeroglifskih zapisa ni reljefa, niti slikarija. Najveći i najteži kameni blokovi nalaze se upravo iznad tih prostorija, takozvanih pogrebnih ili kraljevskih prostorija, smještenih u sredini i otprilike na trećini visine piramida. Velika ili Keopsova piramida imala je ulaz ispod zemlje. Legende o blagu skrivanome u Velikoj piramidi bile su raširene u arapskome svijetu, a spominju se i u *Tisuću i jednoj noći*. Godine 820. kalif al-Mamun, sin slavnoga Haruna–al-Rašida, probio je rupu na sjevernoj strani piramide kako bi provjerio ima li u njoj blaga. Kroz taj se otvor ulazi u piramidu i danas. To je naime mjesto na kojemu je ulaz u jedan od hodnika bio zatvoren jednim trokutastim kamenom. Vjerojatno su oštećenja toga bloka al-Mamunu dale ideju njegova uklanjanja. Vjerojatno je da je na tome mjestu piramida bila provaljena još u faraonsko doba, a pretpostaviti je da je popravak, odnosno postavljanje trokutastoga bloka, obavljen za saiske 26. dinastije. Al-Mamunovi ljudi nisu u piramidi pronašli ništa osobito. Prema svjedočanstvu tadašnjega antiohijskoga patrijarha koji im se bio pridružio, sarkofag je već bio nasilno otvoren, a u njegovoj blizini bilo je samo nekoliko kostiju. Mnoge slavne osobe – Napoleon, Maspero i drugi – provodili su sate, pa i noćili u piramidama očekujući osobite mistične vizije koje će im razotkriti tajne njihove gradnje. U unutrašnjosti tih građevina osjeća se kroničan nedostatak kisika, a onima koji pate od klaustrofobije doživljaj ulaska u njih može biti vrlo neugodan. Oni koji su prije ulaska u piramidu mislili da ne pate od takve vrste tjeskobe, možda će otkriti da ipak nisu sasvim imuni. Listajući knjige ljudi katkad misle da sve već znaju, ali postoji izreka: “Ništa te ne može pripremiti za prvi susret s piramidama.” Čini se da ona najbolje predočava taj prvi dojam.

Kompleks piramide sastojao se iz luke na Nilu te takozvanoga “hrama u dolini” koji se nalazio uz tu luku, uzlaznoga puta, posmrtnoga hrama i same piramide. Na taj su način sve tri piramide u Gizi bile povezane s rijekom Nil. Smatra se da se prilikom ukopa faraona putovanje njegove duše na drugome svijetu simbolički prikazivalo dramom koja je uključivala plovidbu barkom po Nilu te druge rituale i potom prenošenje tijela umrloga faraona u piramidu, kroz koju će se njegova duša uzdići do zvijezda. Kod drugih piramida sustavi njihovih kompleksa nešto su drukčiji. Ta je konstrukcija bila, kako se misli, povezana s obredima koji su uključivali plovidbu svete barke po Nilu, koji je bio odraz nebeskoga Nila (Mliječne staze), te prelazak faraonske mumije dugim kamenim putem do mjesta pogreba – piramide u kojoj će uskrsnuti i uspeti se među zvijezde.

Među trima piramidama najveća je Keopsova (146 metara), dok je Kefrenova, iako se čini višom jer stoji na uzvisini, visoka 143 metra. Treća u nizu, Mikerinova, visoka je 66 metara, pa se uz ove dvije čini prilično malom. Uz Mikerinovu nalaze se i male piramide triju kraljica, a kompleks Gize okružuju mnoge *mastabe* – grobnice dvorjana i rođaka trojice faraona. U posljednjih desetak godina, zahvaljujući iscrpnim istraživanjima, doznalo se mnogo o životu graditelja kompleksa u Gizi. Pronađene su kuće, blagovao-nice s mnoštvom ostataka hrane, grobnice, alati i još mnogo toga, što otkriva kako je doista bila riječ o nevjerojatnome građevinskome pothvatu koji je trajao tridesetak godina. Cijeli kompleks bio je okružen visokim zidom, s

čije se druge strane nalazilo naselje graditelja i radnika. Također, u Kairsko-me muzeju mogu se vidjeti građevinski mjerni instrumenti i razna pomagala za precizno mjerenje i trasiranje kojima su se služili pri gradnji.

Tko je bio faraon Hufu, punoga imena Hnum-Hufu ("štiti ga Hnum"), kojega su Grci nazvali Keops? O tome jedva da se nešto može reći. Jedini spomenik vlasnika najveće piramide jest kipić od slonovače visok jedva pet centimetara. Uopće nitko u povijesti faraonskoga Egipta nije tvrdio da je on pokrenuo gradnju velike piramide. Postoje priče u kojima se veliča Hufuovo doba. Primjerice, priča o čudima koja je pred faraonom izvodio neki čarobnjak. On je odsijecao glave patkama i potom iz vraćao na mjesto pa bi ptice oživjele. Priča je puna neobičnih detalja. Između ostaloga sadržava i neku vrstu proročanstva o nasljednome redu vladara. Tekst s Westcarova papirusa nosi originalni naslov *Tri priče o čudima na dvoru kralja Hufua*, dok se jedna od priča u literaturi obično naziva *Hufu i čarobnjaci*. Priča je faraonov sin Horđedef. On je svojemu ocu Hufuu govorio o čarobnjaku imena Đedi koji pogledom kroti lavove i čini čuda oživljujući mrtve životinje. Smatra se da je tekst nastao dugo nakon Hufuova doba, a jedan je od onih koji slave stara vremena procvata, mitske kraljeve i njihovo doba. Takav poticaj bio je potreban Egipćanima kako bi im se podigli moral i vjera u snagu vlastite kulture u vrijeme okupacije od Hiksa (1650. – 1550. pr. Kr.), kad je papirus napisan na dvanaest svitaka papirusa.

I princ Horđedef tad ustane kako bi govorio, i reče: "..... djela su katkad ... nešto što znaju oni koji su otišli s ovoga svijeta te ostaje nepoznato što je istina, a što laž. Postoji nešto pod vlašću vašega veličanstva, što u tvoje vrijeme postoji, a ti za to ne znaš."

Njegovo veličanstvo reče: "Što je to Horđedefe, sine?"

I reče Horđedef: "Postoji jedan čovjek iz naroda po imenu Đedi koji živi u mjestu Đed-Snofru. On je seljak koji ima stotinu i deset godina, koji objeđuje pet stotina krugova i jedan goveđi but i pije stotinu vrčeva piva na dan. On ima znanje kako životinji vratiti odsječenu glavu. On može prisiliti lava da puzi za njim. On zna koliko je dvorana u Totovu hramu."

Njegovo veličanstvo, kralj Gornjega i Donjega Egipta Hufu, čija je riječ istinita, proveo je i sam dane tražeći dvorane u svetištu Totovu kako bi izgradio slične u svojem horizontu (piramidi). Reče Njegovo Veličanstvo: "Horđedefe, sine, pođi i dovedi toga čovjeka meni."

I tako bijahu pripravljeni brodovi za princa Horđedefa i bijaše on isplovio prema jugu za Đed-Snofru. A kad bijaše njegovo brodovlje pristalo u luci, on je putovao na nosilima od slonovače s drškama od sandalovine presvučenim zlatom. Kad stiže do Đedija, njegova nosila bjehu spuštena i on ustane kako bi ga pozdravio. On ga ugleda kako leži na hasuri na svojem pragu (...) Dok ga je jedan tamo sluga milovao po glavi, drugi mu bijaše trljao stopala.

Tada princ Horđedef reče: "Čini se da ti živiš kao onaj tko je izbjegao staračku nemoć. Kao onaj koji spava do jutra, neometan od bolesti i bez staračkoga kašlja. Pozdravljam te, o blagoslovljeni. Stigoh da bih te pozvao u ime svojega

oca Hufua, čija je riječ istinita. Dijelit ćeš bogatu trpezu s onima koji s kraljem objeduju. On će te voditi u dobrome životu i do tvojih predaka koji su u svojim grobovima.”

Na to Đedi reče: “Dobro došao! Dobro došao, Horđedefe, prinče koji si ljubimac svojega oca. Neka je slava Njegovu Veličanstvu, tvojemu ocu Hufuu, čija je riječ istinita! Neka te on uzdigne i postavi među svoje savjetnike. Neka tvoj duh nadjača tvoje neprijatelje. I neka ti duša pronade put koji vodi do vrata onoga koji prihvaća duše mrtvih. Pozdravljam te, o prinče!”

Princ Horđedef ispruži svoje ruke i pokaže mu da ustane. I pođe on prema luci vodeći ga za ruku. Reče Đedi: “Dopusti da mi bude dodijeljena jedna barka kako bih mogao povesti sa sobom svoju djecu i svoje knjige.” I onda mu bijahu dodijeljene dvije barke i njihove posade i Đedi otputova prema sjeveru na istome brodu na kojemu bijaše Horđedef.

Kad pristiže u kraljevu palaču, princ Horđedef uđe kako bi podnio izvještaj njegovu veličanstvu kralju Gornjega i Donjega Egipta Hufuu, čija je riječ istinita. I reče princ Horđedef: “O kralju, Vaše Veličanstvo, ja dovedoh Đedija.” A Njegovo Veličanstvo reče: “idi i dovedi ga k meni.” Zatim Njegovo Veličanstvo pođe u dvoranu za prijam, u koju potom i Đedi bijaše uveden.

Zatim Njegovo Veličanstvo reče: “Kako to, Đedi, da te nikad nisam vidio?” A Đedi reče: “Onaj tko je pozvan, taj dolazi” odgovori starac. “Vi ste me pozvali i ja dođoh.”

Zatim Njegovo Veličanstvo reče: “Je li istina da možeš na tijelo vratiti odsječenu glavu?” A Đedi reče: “Istina je. To je u mojoj moći.”

Zatim Njegovo Veličanstvo reče: “Dovedite jednoga zatvorenika i recite mu da će biti pogubljen.” No, onda Đedi reče: “Neka ne bude čovjek. Neka bude učinjeno na jednoj od svetih životinja.”

I doniješe mu patku i bi joj odsječena glava. Tijelo patke smjestiše na zapadnu stranu primajuće dvorane, a glavu na istočnu stranu. Đedi izreče čarobne riječi i tijelo patke ustane gegajući se, a isto tako i njezina glava. Kad se glava i tijelo spojiše, patka se uzdigne i počne se glasati. Zatim Njegovo Veličanstvo naredi da se donese guska, pa isto bi učinjeno i s njom. Onda njegovu veličanstvo naredi da se dovede bik i odsiječe mu se glava. I Đedi izgovori čarobne riječi i bik ustane pred njime, a njegova uzda padne pred njega na tlo.

Zatim kralj Hufu reče: “Rekoše mi da znaš broj tajnih dvorana u Totovu hramu.” A Đedi odgovori: “Oprostite, Vaše Veličanstvo. Ne znam njihov broj, ali znam gdje se nalaze.”

“Dakle, gdje?” – upita Hufu. I Đedi reče: “Ima jedan kovčeg od kamena u jednoj dvorani u Heliopolu. One su u tome kovčegu.” Njegovo Veličanstvo reče: “Onda pođi i donesi ih k meni.” A Đedi reče: “Nisam ja onaj koji će ih donijeti vama.” “Tko će ih donijeti meni?” – upita Njegovo Veličanstvo. I Đedi reče: “Najstariji od triju kraljeva koji će doći iz utrobe Rađedet donijet će ih vama.”

Na to reče Hufu: “Želio bih ih imati. Što je to što si rekao? Tko je ta Rađedet?” I Đedi reče: “Ona je žena Raova svećenika, gospodara Sabhua, koja je trudna i nosi tri sina Raova. Njoj bi proročeno da će oni vladati cijelom zemljom. Najstariji će postati vrhovnim svećenikom u Heliopolu.”

I Njegovo Veličanstvo postane zabrinuto. Tada Đedi reče: "Ne brinite se, Veličanstvo. Prvo će vladati vaš sin, potom njegov sin, a tek onda jedan od trojice." Zatim Njegovo Veličanstvo upita: "Kada će Rađedet roditi svoje sinove?"

"Petnaestoga dana trećega mjeseca pereta." – reče Đedi. A Njegovo Veličanstvo reče: "Ali to je u vrijeme kad su obale Kanala dviju riba odsječene. Mogu li i sam poći tamo kako bih vidio Raov hram i gospodara Sabhua?" I Đedi reče: "Ja ću podići četiri kubita vode u Kanalu dviju riba kako bi Vaše Veličanstvo uplovilo."

Zatim Njegovo Veličanstvo reče: "Neka Đedi bude dodijeljen palači princa Horđedefa i neka bude opskrbljen s tisuću kruhova, stotinu vrčeva piva, jednim govđim butom i hrpom povrća." I bi učinjeno po riječi Njegova Veličanstva.²³

Keopsovo doba, dakle, spominje se u kasnijim zapisima s nostalgijom kao zlatno i prepuno čuda. Ipak, Keops se u kasnijim grčkim zapisima opisuje i kao okrutni tiranin koji je iscrpio naciju gradnjom svojih monumenata. Herodot kaže da je Keops zatvorio hramove i natjerao sve ljudi da vuku kamenje iz dalekih brda Arabije i Libije. Njih stotine tisuća gradili su deset godina samo rampu po kojoj će vući kamene blokove – tvrdi on. Zatim opisuje radove i muke graditelja, a samoga Keopsa uz ostalo optužuje i da je vlastitu kćer zaposlio u javnoj kući kako bi namaknuo još novaca za svršetak gradnje. Prema Herodotu, Keops je vladao 50 godina. Tako je to kad netko putuje u stranu zemlju, čiji jezik ne govori, pa mu turistički vodiči pričaju što je bilo prije 2000 godina. Iz Herodotova, ipak dragocjenoga, izvještaja izvire fascinacija egzotičnim zemljama i grčki smisao za povijest.

Hufu, sin faraona Snofrua i kraljice Hotepheres, vladao je Egiptom u 26. stoljeću pr. Kr. Poznato je devetero od njegove djece koju je imao s četiri-ma ženama. Naslijedio ga je Đedefre, a ovoga Kefren, kojemu se pripisuje druga od triju piramida u Gizi. Da bi se shvatio smisao u svakome smislu nevjerojatnoga projekta izgradnje, koji je Keops započeo u Gizi, potrebno je promišljati duh vremena i ljudi. U tome smislu od posebne je važnosti mitologija. Mit iz Horusova hrama u gradu Edfuu, koji prepričava stvaranje svijeta, govori o prvobitnome otoku, koji se uzdigao iz voda, na kojemu je niklo prvo stablo i spustila se nebeska ptica donijevši solarnu snagu koja će omogućiti stvaranje života i civilizacije. Varijante iz drugih gradova nešto su drukčije, ali motiv izlaska prvoga otoka iz voda kaosa vrlo je čest. I on, odnosno, njegova materijalizacija jest, čini se, arhetipska ideja koja se krije iza velikih graditeljskih pothvata Staroga Kraljevstva. U svakome slučaju, pokretački motiv djelovao je preko pobožnosti i nevjerojatnoga entuzijazma ljudi. To je jednostavna činjenica koju često zaobilaze svi tumači gradnje piramida.

Naime, Egipat toga doba u očima svojih stanovnika pretvarao se u zemlju čuda. To je bio način na koji su Egipćani doživljavali uspon svoje kulture. Gradnja Đoserove piramide koju su slijedile i tri piramide kralja Snofrua u

²³ Prijevod prema izvorniku objavljenom na <http://www.rostau.org.uk/westcar/> i uz usporedne prijevode: de Buck, A. "Egyptian Readingbook. Exercises and Middle Egyptian Texts". Ares, Chicago; Faulkner, R.O., E.F. Wente, W.K. Simpson, "The literature of ancient Egypt". Yale University Press, 1973; Blackman, A. M. "The Story of King Kheops and the Magicians" J. V. Books, 1988 edition; A. Erman, Die Marchen des Papyrus Westcar, in "Mittheilungen aus den Orientalischen Sammlungen", Heft v. vi. Berlin, 1890; Lichtheim, M., "Ancient Egyptian Literature", 3 vols., University of California Press, Berkeley 1973-1980.

Dahshuru osvjedočila je naciju u božansku snagu koja se krije u ljudskome umu i snazi podižući pobožnost na najvišu moguću razinu. Mitska svijest proizišla iz mitova o stvaranju svijeta – arhetipskome nizu događaja koji se dogodio i događa se u vječnosti i moguće ga je ritualno ponavljati – dobila je svoj konkretan nastavak u gradnji piramida. Keops ili netko drugi odlučio je materijalizirati mit o prvobitnome otoku na uzvisini u predgrađu današnjega Kaira, koje i dan-danas podsjeća na otok. Bio je čovjek koji je odlučio u kamenu ostvariti sliku stvaranja svijeta, kojoj će se diviti svi naraštaji ljudi do kraja našega vremena i uspio je u tome. Hufuovi su ljudi najvjerojatnije izradili planove svih građevina na platou, okupili su ljude iz čitave države i organizirali posao koji je, kako se misli, trajao tridesetak godina. U posljednjih desetak godina arheolozi su saznali mnogo činjenica o gradnji u Gizi. Otkriveno je naselje radnika i upravitelja gradnje, mjesta na kojima su se graditelji hranili, gdje su pronađene goleme količine ribljih kostiju i keramike. Tu su i grobnice ljudi čiji kosturi pokazuju traume od teškoga fizičkoga rada. Otkriven je i mjerni instrumentarij, medicinski pribori i još mnogo toga. Pokazalo se da su piramidu gradili timovi ljudi koji su se međusobno natjecali u efikasnosti. Blokovi piramide nose oznake tih timova. Također, suprotno prijašnjim tumačenjima, pokazalo se da je u okolini Gize i na samome platou najvjerojatnije bilo dovoljno kamena za gradnju piramida. Pa ipak, nema sumnje da se fini granit dovlačio s dalekoga juga iz el-Silsile i Asuana. Piramide, čija površina iz blizine danas djeluje vrlo grubo, bile su prekrivene glatkim pločama od granita, odnosno, svaka od triju kamenim pločama u drugoj boji. Ostaci toga pokrova nalaze se svuda uokolo i svjedoče da su, kad su sagrađene, morale izgledati sasvim drugačije. Ima i nagađanja da su *piramidioni* (vrhovi piramida), kojih danas nema, bili prekriveni zlatom ili elektrumom. Nije slučajno da Ahet-Hufu “Hufuov horizont” u egipatskome jeziku asocira na izvor svjetla *ah*. To je aluzija na igru svjetla koja se svakoga dana odigravala na njoj. Neki autori te dvije riječi prevode kao “Hufuovo svjetleće brdo”. Kako bi bio uzdignut i u vječnosti se povezao s bogovima i s veličanstvenom piramidom, Hufu je u njoj bio sahranjen. Možda se njegova duša trebala uzdići na nebo prolazeći kroz tajanstvene kanale (takozvane “kanale za prozračivanje”) kojima se mnogi tumači velike piramide danas bave. Ustvari, to je jedino do sada poznato objašnjenje tih kanala čija izvedba pri gradnji piramide predstavlja zasebno remek-djelo drevnih graditelja jer je bila iznimno zahtjevna. To može značiti samo jedno: Njihova uloga bila je vrlo važna u sklopu piramide kao mehanizma za vječnost. Danas se ti kanali istražuju pomoću malih robota opremljenih kamerama. Međutim, nijedan “kanal za zrak” ne izlazi na površinu piramide. Zvijezde su bile bogovi, a bezvremensko stanje stvaranja bilo je u sačuvano u zviježđima Oriona, Velikoga medvjeda i drugima. Duh poput Kefrena tamo je želio otići, a piramida mu je to omogućavala. Bio je tako siguran u svoj vječan život da nije rabio već tada poznatu magiju svetih riječi. Naime, u velikoj piramidi nema ni jednoga jedinoga zapisa. Ime Hufu napisano je samo crvenom bojom na jednome mjestu unutar baze piramide i nije sigurno da je taj grafit iz doba njezine gradnje. Štoviše, mnogi, a osobito oni koji su uvjereni da su piramide proizvod neke zaboravljene civilizacije, a ne faraonskoga Egipta, tvrde da je istraživač, pukovnik R. W. Howard Vyse,

1837. godine osobno krivotvorio Hufuovo ime, kako bi potvrdio svoje teze o Keopsu kao vlasniku piramide. Vyse je bio jedan od onih Egiptom zaludenih fanatika, koji su u 19. stoljeću na vlastitu ruku započinjali ova ili ona istraživanja. Cijela priča o krivotvorini složena je, a argumentacija sumnjičavaca temelji se na jednoj pogrešci u pisanju. Naime, Egipćani su crvenom bojom označavali kamenje prema redoslijedu gradnje. A upravo na kamenu s imenom Hufu u kartuši oznaka je pogrešna. I na kraju najvažnije: na svim oznakama unutar piramide ukupno su otkrivene samo dvije pogreške. Zato misle da je Vyse želio nježno "uskладiti stvarnost" sa svojim promišljanjem dopisujući "Hufu" na zid želeći sam stvoriti krunski dokaz koji bi inače nedostajao. Inače, čitav zapis djeluje prilično autentično i glasi: "Oni koji slijede Hufua" i odnosi se na grupu radnika koja je postavila kamen. Taj zapis i Hufuovo ime nalaze se iznad same pogrebne ili kraljevske dvorane. Dakle, eventualni krivotvoritelj trebao bi dobro poznavati jezik i pismo Egipćana, što sa spomenutim Vyseom nije bio slučaj. Uz ovu stoje Kefrenova i Mikerinova piramida očito izgrađene u istome razdoblju. Ispred Kefrenove je njegov pogrebni hram, uz Mikerinovu, tek šezdesetak metara visoku, piramidu nađeni su njegovi prekrasni kipovi od crnoga kamena. Dakle, bilo bi logično da je Hufu. zvan Keops. vlasnik "Horizonta". Drugo je to što jedno ime napisano crvenom tintom, ako je stvarno krivotvorina, pokazuje što je sve u arheologiji moguće. "Što bi tek bilo" – pita se jedan komentator – da je netko napisao *Made in China?*"

Sam Vyse, koji je u egiptologiji ostao zabilježen po otvaranju grobnica barutom, pamti se i po još jednome događaju koji je svijet lišio vrijednoga spomenika. On je, naime, tijekom svojih "istraživanja" piramida u Gizi ustvrdio da je Mikerinov kameni sarkofag previše vrijedan da bi ga se ostavilo u pogrebnoj komori piramide te da ga treba prenijeti u Veliku Britaniju "jer će inače sigurno biti uništen". Sudbina, međutim, nije bila sklona tomu preseljenju pa je brod *Beatrice*, koji je iz Aleksandrije prevezio sarkofag u Liverpool, putem potonuo. Bilo je 1839. godine.

Nakon Hufua kratko je vladao njegov najstariji sin Đedefre, a nakon njega ambiciozni Haefre (gr. Kefren), kojemu pripada druga po veličini piramida u Gizi. Nije baš lako biti nasljednik vlasnika najimpozantnije građevine u povijesti. Đedefre, čini se, nije ni pokušao sustići očevu slavu, za svoje vječno konačište izgradio je najobičniju mastabu. Vjerojatno je naprosto živio prekratko. No drugi Hufuov sin Kefren imao je dovoljno odlučnosti za takav pothvat. Njegova piramida, pogrebni hram i velika Sfinga duga 60 metara, gotovo da su nadmašile "Hufuov horizont". Tim više što se Kefrenova piramida nalazi na nešto višem terenu pa se doima višom od prve Hufuove. Na drugoj po redu, Kefrenovoj, piramidi, ostao je dio finoga vanjskoga pokrova. On se vidi pri vrhu i iz njega se može zaključivati o izvornome izgledu piramida. Prije svega taj je sloj debljine oko dva metra, što znači da je piramida izgledala još veća. Kefrenova piramida ipak nije ni na koji način revolucionarna u odnosu na Keopsovu (Hufuovu). Ona jednostavno pokazuje da je Haefre ili Kefren dostigao moć svojega oca i sagradio hram jednako golem i vječan u svoju slavu. No tu je i velika Sfinga.

Poput piramida iz Gize ni velika Sfinga nije usporediva s drugim sličnim spomenicima. Drži se da ju je sagradio Kefren i da još od njegova doba s božanskim blaženstvom na licu dostojanstveno gleda kako pred njezinim licem prolazi sunce, i tako stoljećima, tisućljećima... Riječ je o kipu dugome šezdeset metara, kakvome nema ravna u Egiptu i šire, a kojega prate razne mitovi, bajke, kontroverze i insinacije. Priče o Sfingi, njezinu nastanku, starosti i navodnim hramovima skrivenim ispod nje pojavljuju se od doba kad su taj kip lava s ljudskom glavom, sličan kakvom brdu, posjetili prvi grčki posjetitelji faraonskoga carstva, pa čak i ranije. Najraniji apokrif o Sfingi zapravo je egipatski, a autor mu je ni manje ni više nego faraon Tutmosiz IV. Tekst se i danas može vidjeti, naravno pod uvjetom da vas do njega puste nadležne institucije, jer uklesan je na licu kamene stele koja stoji između prednjih šapa same velike Sfinge – egipatskoga boga Horemaheta. Tutmosizov zapis tvrdi da je ovaj kao mladić, i prije nego što je postao kralj, sanjao boga Horemaheta, koji ga je u snu zavjetovao da iz pijeska iskopa njegov kip, rekavši mu da će ga zauzvrat učiniti kraljem. Mladi princ ispunio je božju želju, bog mu se odužio učinivši da postane, doduše, koliko znamo, prilično beznačajan vladar 18. dinastije.

“I bijaše to jednoga od dana kad je Tutmosiz, sin Njegova Veličanstva, pošao na podnevni odmor. A bijaše se on odmarao u sjeni velikoga boga. I u snu ga obuze vizija u satu kad je sunce bilo u zenitu. I vidje on da vizija ovoga boga iz sna govori njegovim vlastitim ustima, kao što otac govori svojem sinu. I reče: ‘Pogledaj me! Vidi me, sine moj Tutmosize! Ja sam tvoj otac Harmakis-Hepri-Ra-Atum. Ja ću ti dati svoje kraljevstvo na zemlji i postaviti te ispred onih koji su živi. Nosit ćeš bijelu krunu i crvenu krunu i sjest ćeš na tron boga Geba, prinče. Zemlja će biti tvoja svom svojom dužinom i prostranstvom nad kojim sja oko gospodara svega. Tvoja će biti hrana dviju zemalja i velike počasti i darovi iz svih zemalja i tvoja će vladavina trajati. Moja je lice tvoje, ja ti izlazim ususret. Ti ćeš biti moj zaštitnik jer ja oslabih u svojim udovima. Pijesak pustinjski pod kojim ležim prekrio me. Pođi k meni. Učini kako sam poželio, znajući da si moj sin i zaštitnik. Gle, ja sam s tobom i vodim te!’

Kad je ovo izrekao, kraljev se sin, čuvši ovo, probudi i razumije riječi ovoga boga i ostane tih u svojem srcu.”²⁴

Priča je očito mit koji je trebao potvrditi božansku podršku vladavini Tutmosiza IV. i kao takva ne razlikuje se od mnogih drugih orakula i objava u povijesti faraonske države. Međutim, nije li u ovoj priči ipak nešto čudno? Kako je čak i priča mogla pretpostaviti i temeljiti svoj početak na ideji da je ovaj najveći spomenik – simbol veličine i slave Staroga Kraljevstva – bio za 18. dinastije zakopan u pijesku i zaboravljen. Ne govorimo o eri rasula i krize, već o prilično dobrome, živahnome dobu, u kojemu se još ne naziru buduće krize, a Egiptom vladaju odlučni kraljevi ratnici koji kontroliraju golem teritorij u prednjoj Aziji i Međurječju. Uistinu, nitko još nije dao logično objašnjenje za ovaj motiv. A to je otprilike kao da danas napišemo roman

²⁴ Prijevod prema: BREASTED 1906. II, 815; 323-324.

koji se događa u devedesetima, a njegov glavni junak otkriva Empire State Building koji je u međuvremenu bio prekriven smećem i zaboravljen. Možda je Tutmozisov umišljaj išao tako daleko da je svoje postojanje rastegnulo na neograničeno vrijeme, pa se tako početak priče odvija u nekome mitskome vremenu u kojemu je zlo nadvladalo i očekuje se intervencija dobra. Tutmozis svojim činom u skladu s voljom jednoga božanstva staje na stranu rekonstrukcije i dobra te pokreće kotač povijesti. Mitska svijest, uostalom, ne opterećuje se faktima i linearnošću vremena, jer mitski se sukob i ne odvija na razini fizičkoga, već metafizičkoga i atemporalnoga. Možda je ideja zakopane Sfinge zapravo simbol neke dekadencije koju Tutmozis vidi i drži da je treba ispraviti.

Kako god bilo, Tutmozisov zapis za neke i dalje ostaje enigmatičan. O Sfingi su tijekom stoljeća spekulirali Grci, Rimljani platonici i neoplatonici, alkemičari i mistici. Neki su tvrdili da se ispod Sfinge nalazi veliki tajni hram u kojemu se obavljaju mistična uvođenja u misterije. Usljedile su priče o tajnim rukopisima zakopanim ispod Sfingine šape, potom one novije o orijentaciji i simbolici golemoga kipa, ali i mnogobrojne spekulacije o njevoj starosti. Alternativci uporno tvrde kako je Sfinga starija od Kefrenova doba, nalazeći na njoj posljedice vodene erozije, a oko nje školjke. Tako se razvlače priče o tome kao je kip ovdje bio još dok su Gizu oplahivali valovi mora, dakle negdje nakon ledenoga doba. U tome neki vide argumente za postojanje Atlantide i tome slično. Uvjereni su da je znanstveno prihvaćena kronologija pogrešna te da povijest Gize seže u daleku prošlost koja se mjeri u desecima tisućljeća. Jedan smiješan starčić i poznati alternativni autor iz SAD-a nedavno je posjetio Zagreb i ispričao mi ponešto od tih stvari. Ono što on i drugi "tragači za tajnama u arheologiji", međutim, obično ne žele čuti jest činjenica da Sfinga tu doista stoji pedesetak tisuća godina, ali u obliku stijene koju su Egipćani doradili i obzidali kamenim blokovima od kojih se sastoje njezini bokovi, noge i rep. A prije toga oblikovalo ju je i more, i vjetar, i pijesak, ali tada još nije bila Horemahet, već joj je taj oblik i ime dao egipatski čovjek, a Sfingom su je proglasili Grci uspoređujući je s bićem iz svoje mitologije. Tu su, dakako, i teorije na temu kako Egipćani s alatkama brončanoga doba nisu mogli izraditi piramide. Po njima to su morali učiniti Atlantidani, izvanzemaljci ili tko-zna-tko. Te teorije podcjenjuju taj marljiv i pobožan narod, njegova znanja i mogućnosti, kao i mnoge druge diljem planeta.

Malo se toga može reći o trima faraonima koji su izgradili ova čuda u Gizi. Kako je razmišljao jedan Hufu – vlasnik velike piramide? Čovjek koji je bio uvjeren da je besmrtni bog. Iz naše perspektive nemoguće je čak i misliti o tome. Očito je da su sva trojica bili vrlo moćni vladari koji su mobilizirali naciju u dotada neviđenim pothvatima gradnje. Sve ostalo, pa i priče koje o njima govore iz kasnijih vremena, na granici je pukoga nagađanja. Sudbina triju faraona bila je učiniti vječnim egipatski duh, a ne samo svoj vlastiti pogreb i oni su u tome i uspjeli.

Nitko ne zna pouzdano kako se dogodilo da je Kemet prestao biti “zemlja čuda” u kojoj su se gradile piramide koje nadilaze svaku ljudsku mjeru i koje su njegove stanovnike opčinjavale učvršćujući u njima vjeru u bogove i vladare. A riječ je o razdoblju koje će sve do kraja ove velike kulture ostati uzorom i idealom za sve njezine naraštaje. Prema onome što danas znamo, to razdoblje procvata koje nazivamo Starim Kraljevstvom urušilo se, naizgled naglo, nakon duge i mirne vladavine faraona Pepija II. u 23. stoljeću prije Krista. Iako je vladao čak 94, a živio ukupno stotinu godina, o njegovu se dobu zna relativno malo. Neki zapisi kažu da je njegov savjetnik bio stanoviti Harhaf. Naime, Pepi je postao faraon kad mu je bilo samo šest godina, pa je zacijelo trebao snažnoga savjetnika u državničkim poslovima. U prvim godinama Pepijeva kraljevanja Harhaf mu je prenio vijest da je kod Memfisa uhvaćen jedan patuljak. Pepi se jako zainteresirao za patuljka te je lokalnim vlastima uputio pismo u kojemu traži da ga oslobode i jamče za njegovu sigurnost. Slično svojim prethodnicima Pepi nije doživio velike ratove i prevrate, već je u svojem mandatu putovao posjećujući južne krajeve poput Nubije i Punta, zagonetne zemlje koja se vjerojatno nalazila negdje na području Sudana i Etiopije. Imao je najmanje četiri žene, od koji je čak tri počastio gradnjom piramide. Dakako, jednu je izgradio i sebi. Ta se nalazi u Sakari i ispunjena je *Tekstovima piramida*. Pretpostavlja se da su nakon Pepijeve smrti kratko vladala još dva faraona koji sebi nisu stigli izgraditi grobnice. To samo po sebi govori o kratkoći njihove vladavine, ali i o krizi u zemlji. Možda je nakon dugovječnoga faraona došlo do borbe za vlast. Naša saznanja o tome su razdoblju nedovoljna za razumijevanje njegove problematike i konkretnih događaja. Pojavljuju se imena navodno novih vladara, no uz koja je i dalje napisan Pepijev *prenomen* ili vladarsko ime. Stoga se ostavlja i mogućnost da ustvari dvojice vladara između Pepija i Nitoris nije ni bilo, već je Pepi samo mijenjao svoja imena. Zatim na prijestolje Egipta zasjeda princeza poznata iz djela grčkih pisaca kao Nitokris. Tu zagonetnu ženu pisci opisuju kao ljepoticu plemenita izgleda i kože koja blista kao sunce. Prema Manetonovoj povijesti kraljeva vladala je 12 godina, a Herodot opisuje njezinu osvetu ubojicama njezina brata. Herodot (*Historie* II. 100) piše kako je u goste pozvala ubojice svojega brata, koji je trebao postati kralj, te ih je najprije pogostila u podzemnoj prostoriji u kojoj ih je na kraju utopila. Po Herodotu, lijepa je kraljica počinila samoubojstvo skončavši u prostoriji punoj pepela. Maneton pak Nitokris pripisuje gradnju

Mikerinove piramide. Kraljica istoga imena pojavljuje se i u povijesti Babilona. Inače, znanost je sklona zaključku da je ona tek mitski lik te da u biti nije postojala. Tijekom proučavanja Torinske kraljevske liste pojavilo se ime koje bi se moglo pročitati kao "Nitokret", međutim došlo se do zaključka da je ipak riječ o pogrešnoj transkripciji vladarskoga imena faraona Siptaha koje je bilo "Neterkare". Ne zna se iz kojega je izvora Herodot došao do priče o lijepoj kraljici. Maneton je kompoziciju svojega djela *Aegyptiaca* osmislio tako da padovi snažnih dinastija i vremena procvata često završavaju vladavinom žene. Vjerojatno je to u njegovu umu imalo simboliku slabljenja vlasti i nedostatka odgovarajućega nasljednika. Tako bi Nitokris, Tausret i konačno Kleopatra preuzele na sebe teret onih koje iniciraju početak dekadentnih razdoblja i prethode velikim krizama. Možda Maneton nije bio sklon ženama vladarima pa je sam izmislio Nitokris kako bi potvrdio vlastiti obrazac. U pisanju povijesti mnogo je teoretičara koji konstruiraju teorije koje smatraju tako vrijednima da ih je potrebno poduprijeti izmišljenim dokazima.

U svakome slučaju nakon prilično zamagljenoga i nepoznatoga razdoblja koje je uslijedilo nakon smrti Pepija II., zemlja je pala u tešku krizu koju nazivamo prvim prijelaznim razdobljem. Mnogo je mogućih razloga za to: pad dinastije i politička borba za vlast, povećana autonomija noma u kojima se lokalni moćnici počinju ponašati kao kraljevi i drugo. Nije isključeno da se dogodilo nekoliko loših poplava ili da se proširila neka zarazna bolest. Također je teško reći što su od navedenoga uzroci a što posljedice. Jesu li politički sukobi doveli državu u stanje bezvlašća ili je neka prirodna nepogoda započela krizu? Ili se možda jedno poklopilo s drugim. Ima i alternativnih teorija prema kojima se u to vrijeme dogodila neka katastrofa širih razmjera poput erupcije vulkana Thera na otočiću Santoriniju, odnosno, pada manjega meteora na zemlju. Alternativni autori, naime, tvrde da je indikativan pad više carstava (egipatskoga i akadskoga) na Bliskome istoku koji se dogodio istodobno. Ideja je mnogo, ali teško se sklapaju u logičnu sliku koja bi ponudila najvjerojatnije rješenje. Uopće, padovi i iščeznuća starih kultura često ostaju bez objašnjenja. Katkad se otkrije da je problem bio u nestanku vode ili nekoga drugoga prirodnoga resursa bez kojega život nije moguć. No, na temelju arheoloških tragova i drugih podataka koje imamo nemoguće je sa sigurnošću zaključiti što se točno dogodilo. Prepoznamo samo posljedice i uočavamo da je u Egiptu nastupilo bezvlašće i opća kriza kojom završava jedno veličanstveno poglavlje njegove povijesti. Ipuverov iskaz prepun je pesimizma i mračnih tonova. Osobito ga šokiraju postupci ljudi koji su prije krize bili mirni, pokorni i lojalni društvenomu poretku i izvršavali svoje obaveze. Nekoliko fragmenata dovoljno je za ilustraciju njegova snažnoga i potresnoga svjedočanstva:¹³

.....

Vrtar kaže: pođimo i uništavajmo

.....

Perač odbija nositi svoj teret.

.....

1, 5 Ptičari se raspoređiše u bojni red.

¹³ Prema izvorniku Papirus Leiden 334 R, objavljenog u A. GARDINER, 1909; zatim još dva uspješna prijevoda: ERMAN, 1923, i BRESCIANI 1969; te prijevod i bilješke Petra Selema, *Književna smotra*, br. 15, Zagreb, 1973.

Stanovnici močvara Delte nose kožne štitove.¹⁴

.....

Čovjek gleda svojega sina kao neprijatelja.

.....

Događaju se stvari što bijahu naviještene još u doba Horusa.

.....

Častan čovjek nalazi se u tuzi zbog onoga što se dogodilo u zemlji.

.....

Pustinjska plemena postadoše Egipćani posvuda.

.....

1,10 Uistinu, Nil plavi, ali nema nikoga tko bi orao za njega.

Svi kažu: 'Ne znamo što će se zbiti u zemlji.'

Uistinu, žene su jalove i ne mogu više zanijeti:

Hnum više ne stvara ljude zbog stanja u zemlji.¹⁵

Uistinu, siromasi postadoše bogataši,

*2,5 Onaj tko nije imao ni sandale,
posjednik je blaga.*

Uistinu, robovi, njihova su srca gorka:

Veliki više nisu u bratstvu sa svojim ljudima,

.....

*Uistinu, srca su nasilna, kuga je na zemlji,
krv je posvuda:*

Smrti je u izobilju, zavoj mumije govori, a ne prijanja uz nju.

Uistinu, mnogi su mrtvi sahranjeni u rijeci.

Tijek je grobnica, mjesto mumificiranja postala je matica.

Uistinu, plemstvo je u koroti, a siromasi u radosti:

Svaki grad kaže: "Otjerajmo moćne iz naše sredine!"

Uistinu, ljudi su poput ibisa¹⁶.

Blato je svuda po zemlji. Nema više odjeće bijele boje.

Uistinu, vjerni sluge su (...)

siromašni se žale: "Kako užasno! Što da učinim?"

2,10 Uistinu, rijeka je krv, a ljudi piju iz nje.

Oni se biraju između ljudskosti i žeđi.

Uistinu, vrata hramova, stupovi i zidovi spaljeni su.

Dok dvor palače stoji i odolijeva.

Uistinu južnjački brod slomljen je,

Gradovi su porušeni, a Gornji Egipat postao je vriština.

Uistinu, krokodili su presiti onim što su uhvatili.

Ljudi svojevolutno idu k njima. To je uništenje.

¹⁴ Moguće je prevesti kako nose "kožu". Erman prevodi "nose štitove". Zacijelo se radi o kožnim štitovima, a slika upozorava na svojevršno ratno stanje, kroz činjenicu da su ljudi naoružani.

¹⁵ Hnum je bog glave ovna, koji, po egipatskome mitu o stvaranju, na grnčarskome kolu oblikuje ljude, odnosno njihovu zemaljsku dušu – *ka* – neposredno prije rođenja.

¹⁶ Jer ibisi čeprkaju po blatu.

Ljudi govore: "Ne hodaj ovuda! Pazi, to je ribarska mreža!"

.....

Gle, čovjek hoda rijekom poput riba.
Preplašen čovjek to ne razlikuje zbog užasa.

Uistinu, malo je ljudi, a onih koji šalju svoju braću u podzemlje mnogo je.
Kad mudar čovjek govori, (on bježi bez odgode).

Uistinu čovjek visoka roda (.....) nepoznat,
A dijete njegove žene postalo je dijete njegove sluškinje.

.....

3,1 Uistinu, zemlja se pretvorila u pustinju,
Nomi su napušteni, a stranci dolaze u Egipat.¹⁷
Uistinu, stranci pristižu, a ljudi¹⁸ nema nigdje.
Uistinu, zlato i lapis lazuli, srebro i tirkiz, karneol i ametist, kamen ibhet i (...) ukrašavaju vratove sluškinja. Skupe stvari razbacane su po zemlji.
Gospodarica kuće govori: 'O, kad bismo imali nešto za jelo!'
Uistinu, tijela plemkinja izgledaju jadno jer su odjevene u prnje,
A srca su im utopljena u tuzi.

3,5 Uistinu škrinje od slonovače razbijene su, a skupocjeno drvo sesedem istrgnuto je iz kreveta (...)

Uistinu, oni koji su gradili (piramide), postali su ratari.
Onaj koji se nalazio u božjoj lađi, sad (joj se) ruga.
Danas nitko neće isploviti na sjever prema Biblosu.
Kako ćemo ukopati naše mumije bez cedrovine koju imaju Keftiu,¹⁹ i ulja njihovih svećenika kojim se balzamiraju plemići? Oni više ne dolaze, (...) zlata je ponestalo, a roba svih vrsta potrošena je.

.....

(Blago) kraljevske palače opljačkano je. Kad su zadnji puta dolazili ljudi iz oaze s
3,10 njihovim začinicima, platnima i kožama, sa svježim remdet biljem, mašču i pticama (...)?

Uistinu, Elefantina i Tinis (...) Gornjega Egipta bez plaćanja poreza. Nedostaje im žita, ugljena, voća irtiu, drveta maau i pruća. Posao obrtnika i (...) koji donose profit palači. Čemu služi riznica bez profita?

Uistinu, sretno je srce kralja kad pravda dolazi k njemu. I kad mu dolaze iz svih stranih zemalja. To je naša sudbina i to je naša sreća! Što možemo učiniti? Sve je u ruševinama!

Uistinu, smijeh je nestao i samo se jecaj, pomiješan sa žalopojkama, čuje posvuda u zemlji.

4,1 Uistinu, svatko tko umre, sretan je. Oni koji bijahu Kemićani [postali su] stranci jer ih odguruju u stranu.

Uistinu, svima [je narasla] kosa i ljudi višega staleža više se ne razlikuju od onih koji bijahu nitko i ništa.

Uistinu, [...] od buke. Buka nije [...] u godinama. I buci nema kraja.

¹⁷ Lichtheim riječ „stranci“ prevodi kao 'Foreign bowmen'. U mnogim komentarima ovog navoda nije do kraja razjašnjeno na koju populaciju bi se mogao odnositi. Najvjerojatnije riječ je bila o Nubijcima Medau.

¹⁸ Egipćana. Naime, u egipatskom jeziku Egipćani su *remet* ('narod', 'ljudi'), dok su ostali nešto drugo, primjerice, „oni iz pustinje“ i slično.

¹⁹ Krećani (?)

Uistinu, odrasli i djeca govore: 'Volio bih umrijeti'; a djeca kažu: 'Nisu me trebali prisiliti da živim'.

Uistinu, novorođenčad princeza bacaju se u zid, a djeca koju očevi nose na leđima²⁰ spavaju na otvorenom.

.....

7,1 Pogledaj, vatra gori i uzdiže se visoko, a njezin plamen diže se protiv neprijatelja ove zemlje.

Pogledaj, počinjene su stvari koji se koje se nisu dogodile od davnina. Kralja su smijenili pobunjenici.

Pogledaj, onaj koji je sahranio sokola,²¹ lišen je grobnice. Na praznoj piramidi je pečat.

Pogledaj, dogodilo se da zemlja bude lišena kralja od šačice lopova.

Pogledaj, ljudi dižu pobunu protiv Raova ureusa.²² onoga koji dvije zemlje čini zadovoljnim.

Iako, dakle, ne znamo točne uzroke krize, znamo kako je ona izgledala u očima onih koji su je morali preživjeti. Pisar Ipuver svjedok je kaotičnoga stanja u zemlji kakvo je opisao u svojim žalopojkama ili lamentacijama koje upućuje faraonu. Tekst nazvan *Ipuverove lamentacije* jedno od najzanimljivijih književnih djela nastalih u faraonskome Egiptu, a njegovo podrijetlo, motivi nastanka i sadržaj kriju brojne kontroverze, kojima se mnogi ljudi bave već stotinjak godina. Tekst nosi naziv *Leiden Papyrus I. 344*, prema gradu u kojemu se čuva. Papirus, koji je očito prijepis nekoga izvornika, datiran je na 13. stoljeće stare ere. To bi značilo da je nastao u vrijeme Novoga Kraljevstva, odnosno, stoljećima nakon krize nakon Pepijeve smrti. No, mnogi tumači ipak su skloni vjerovati da taj rukopis opisuje upravo pad Staroga Kraljevstva. Kako Ipuver spominje "rijeke pretvorene u krv", jedan dio interpretatora želio je događaje opisane u *Lamentacijama* ili *Žalopojkama* (kako se to naziva u izvrsnome starijemu prijevodu Petra Selega) proglasiti svjedočanstvom biblijskih pošasti kojima je Mojsije, kako neki vjeruju, izborio izlazak svojega naroda iz egipatskoga ropstva. Mnogobrojni su povjesničari "s ruba znanosti" koji nalaze mnoge sličnosti između Ipuvera i biblijskih pošasti i to uistinu nije teško. Ono što u njihovim tezama ponajviše strši jest činjenica da sve što je napisano shvaćaju doslovno, ne ostavljajući nimalo mjesta za poetiku izražaja drevnoga autora. A ako nešto jest karakteristično za stari vijek, onda je to simbolika i poetsko-mitski stil, prepun slika koje preuveličavaju viđeno s namjerom davanja siline slikama koje time dobivaju izvanvremensku i mitsku kategoriju. Kad Ipuver kaže *Uistinu, rijeka je krv*, on vjerojatno ne misli "čitav je Nil tamnocrvene boje i njegovim koritom teče krv", već prenosi neku impresiju koju je vidio i doživio. Možda nečiju tragičnu smrt uzrokovanu napadom krokodila (što i spominje) koja ga se dojmila. Uveličavajući tragično stanje u zemlji Ipuver kao da traži od svojega sugovornika, neidentificiranoga faraona, da uvede poredak i omogući normalan život. No, za one sklone doslovnomu tumačenju, dodajmo i to da je Nil u situacijama loših poplava i smanjenoga vodostaja mogao doista biti crven, noseći sa sobom velike količine crvene zemlje.

Britanski egiptolog David Rohl stekao je prije desetak godina svjetsku slavu svojim pokušajima promjene egipatske kronologije. On je tvrdio da se tako zvani „egzodus“ dogodio u vrijeme drugoga prijelaznoga razdoblja. No većina njegovih kolega ostali su pri tome da u Egiptu nema nikakvih trago-

²⁰ Doslovno: "djeca koje su oko vrata". Misli se na djecu koja su još vrlo mala.

²¹ Faraona.

²² Faraonski simbol s krune.

va koji bi potvrdili povijesnu utemeljenost toga starozavjetnoga mita. Čitav problem još je zamršeniji činjenicom da su Egipćani, inspirirani mitskim odnosom prema vlastitoj povijesti, bili skloni prepisivati stare tekstove dajući im nova značenja. Oni su, naime, vjerovali da se povijesni obrasci ponavljaju, odnosno, da je prošlost cikličan fenomen u kojemu se pod utjecajem sila dobra i zla uobličuju dobra i loša razdoblja slijedeći zamišljenu pravilnost. Takva povijesna simetrija i pravilnost proizlaze iz pojma *maat* – istine i pravde – kojim je taj sraz i mijena zadana. Refleksije iz prošloga vremena, koje dobivaju tumačenje u aktualnome vremenu nastanka teksta, poznate su i iz drugih književnih djela. Tako, na primjer, Tutmozis IV. navodi kako je otkopao veliku Sfingu u Gizi, koja je u međuvremenu, kako kaže priča, bila zaboravljena, prebacujući svoja djela u neko zamišljeno mitsko vrijeme. Stoga datiranje samoga sadržaja spomenutoga papirusa ostaje i dalje temom za moguće rasprave.

Drugo pitanje otvara se oko teme tko je mogao biti Ipuver i komu je upućen njegov monolog. Za nas je Ipuver pripovjedač koji nam iz neutvrđenih dubina povijesti prenosi viziju propadajućega svijeta. Čovjek koji je, očito, obrazovan i blizak vladaru. Dvorjanin, možda upravitelj ili kraljev rođak kojemu je dostupan sam faraon. Čovjek u bijeloj haljini opskrbljen papirusom i pisaćim priborom koji je promatrao rastuće rasulo u svojoj zemlji i opisao ga. Ipuver je teško pogođen i ogorčen nezaustavljivom destrukcijom koja ga okružuje. On je čovjek koji oplakuje i žaluje, ali i diže glas protiv nasilja i nepravde. Žestoki kritičar koji, možda zbog osjećaja bespomoćnosti, na trenutke pada u očaj. Takav je mogao biti, odnosno to je ono što je mogao osjećati, pisar Ipuver. No, egipatska refleksivna slika povijesti navela je nekoga drugoga stoljećima poslije da prepisuje Ipuvera koristeći se njegovim svjedočanstvom za opis vlastitoga doba i krize koja se možda pojavila. Moguće je i to da je netko mračne vizije civilizacijskoga pada želio iskoristiti za proricanje mračne budućnosti koja čeka grešnike ili čitav svijet koji čeka kazna. Svako doba ima i svoje proroke propasti. Uvijek postoji netko tko želi u ljudima izazvati osjećaj grižnje savjesti i zaprijetiti im božjom kaznom, koja dolazi u vidu kakve pošasti ili smaka svijeta. U tome smislu, Ipuver se povezuje s proročkom literaturom i Staroga i Novoga zavjeta. Istaknuti američki egiptolog Henry Breasted primijetio je da ima nečega mesijanskoga u tome što Ipuver poziva „gospodara svega“ da uvede red u zemlju koja je u rasulu. To se nadovezuje na „dolazak novoga, pravednoga kralja spasitelja“ – općenito čest motiv u egipatskoj literaturi. Bio bi to, dakle, mesijanizam petnaest stoljeća prije nego što se pojavio u judaizmu. Breasted, naime, posljednji dio teksta koji je uvelike oštećen, pa stoga i zanemaren od mnogih prevoditelja, smatra ključnim u razumijevanju značenja ukupnoga teksta.

11,11 *Gle, zašto on želi (...) stvarati ljude? Uplašeni čovjek ne razlikuje se od nasilnika. On [vrhovni bog] donosi mir svim srcima. Ljudi govore: 'On je pastir svih ljudi. U njegovu srcu ne postoji zlo.' Iako su malobrojni oni koji pripadaju njegovu stadu, on provodi dane kako bi ih sakupio. Njihova su srca izložena vatri (?). Hoće li prepoznati njihovu prirodu u prvoj generaciji ili će uništiti njihova stada i njihovo naslijeđe? Ljudi žele podariti život, ali nevolja ih sprečava siromaštvom i glađu sa svih strana. To je tako i tako će uvijek biti, dokle god postoje bogovi koji su u središtu svega. Sjeme traži svoj put u smrtno žene, ali nijedne nema na putu.*

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript. The text is written in black ink on aged, yellowish paper. There are several lines of text, with some words or phrases highlighted in red ink. The script is dense and appears to be a form of shorthand or a specific dialect of a language. The text is arranged in approximately 20 horizontal lines, with some lines being shorter than others. The overall appearance is that of an old, well-used document.

12,5 *Borba započinje, a onaj tko bi trebao biti izbavitelj od zla, čini zlo. Nije-dan među ljudima nije prvi u ispunjavanju svoje dužnosti. Gdje je on danas? Je li zaspao? Pogledaj, njegova se moć ne zamjećuje.*

Ovaj teško razumljiv fragment kao da govori o jednome bogu (ili faraonu) kojemu je upućen vapaj napaćenih ljudi kako bi intervenirao i donio pravednost i mir u svijetu punome nemira. Kako smo već pokazali, u fragmentu 7,1 opisuje se nasilna smjena vladara. Naša saznanja o prijelaznim razdobljima potvrđuju da borbe za prijestolje nisu prestajale. I Maneton je zapisao kako je „vladalo stotinu vladara u stotinu dana“. Ipak Ipuver, čini se, iako ne bez skepse, polaže nadu u nekoga od vladara. No, kako su posljednji dijelovi teksta prilično oštećeni, ne doznajemo o kojemu se vladaru točno radi. Kako je govor doista upućen faraonu, mogli bismo govoriti o propagandnoj literaturi, o političkome pamfletu koji je možda retrogradno opisivao krizu nadvladanu djelovanjem i vladavinom aktualnoga faraona. No, tekstovi toga tipa nisu ovako detaljni i puni plastičnih literarnih slika i moralnih promišljanja. Oni su bili konstruirani na jednostavan način koji se oslanjao na jednostavne formule: „Nahranio sam gladne, napojio žedne i potukao neprijatelje.“ U *Lamentacijama*, međutim, nalazimo vrlo duge fragmente koji nizanjem stravičnih slika opisuju stanje izražavajući pesimizam i ogorčenje padom civilizacijskih vrijednosti. Po svemu tome ovaj je tekst jedinstven u literaturi faraonskoga doba i jasno je zašto je dobio toliko tumača i probudio toliko asocijacija. Po svemu tome *Ipuverove lamentacije* uistinu pokazuju određene poveznice s mesijanizmom. Neki smatraju da je za Egipćane pad države u stanje kaosa bio znak prevlasti zlih sila dekonstrukcije, koje su ciklički nadvladavale sile harmonije, konstrukcije i dobra. Stoga se jedan te isti način prikazivanja mogao primijeniti u svakoj krizi. Štoviše, prenošenjem starih izvornika na nove situacije i njihovim prepisivanjem potvrđivao se obrazac vječnoga vraćanja i kruženja sila dobra i zla, što je u konačnici davalo nadu u nužnost oporavka. Jedini sličan primjer proročke tradicije nalazimo u jednome tekstu iz takozvanoga *Papirusa Lenjingrad* (nije poznato je li se vraćanjem staroga imena Sankt-Peterburg promijenilo i ime toga rukopisa), koji se naziva *Nefertijevo proročanstvo*. Ovaj tekst nastao krajem 11. ili početkom 12. dinastije smješta svoju radnju u vrijeme 4. dinastije za kralja Snofrua. Svećenik čitač Neferti doveden je pred faraona Snofrua i proriče mu vrijeme kaosa i propasti čitavoga društva na sličan način poput onoga što smo vidjeli kod Ipuvera. Neferti najavljuje dolazak kralja čija će majka biti Nubijka, koja će se zvati Ameni i uvest će red u zemlji. Tekst se također svrstava u proročku i pesimističku literaturu, a smatra se da on ustvari govori o smjeni dinastija i preuzimanju vlasti od Amenemhata I., čija je majka zaista bila nubijskoga podrijetla. Smatra se da je Amenemhat izvršio prevrat i osnovao novu dinastiju, pa tekst ima prizvuk političke propagande. Naime, faraon, čiji je dolazak najavljen još u doba Snofrua, za Egipćane bi bio neka vrsta mesije.

Što se Ipuvera tiče, vjerojatno nikad nećemo saznati tko je on uistinu bio, je li mu to bilo pravo ime i kad je točno živio. Moguće je samo pretpostaviti da je on bio svjedok teške krize koja je uslijedila nakon sloma Staroga Kraljevstva te da je njegovo djelo prepoznato i prepisivano kao model prikazivanja mitske krize i prevlasti sila zla. Nije slučajno da je tekst prepisan upravo u vrijeme drugoga prijelaznoga razdoblja. Egipat je kroz čitavu svoju tri tisućljeća dugu povijest proživljavao uspone i padove. Dramatičnost tih padova u pojedinim je razdobljima dobivala razmjere goleme katastrofe i, dakako, velike ljudske patnje.

Iako povjesničari nisu skloni priznati teoriju ciklusa, ima istine i u tome da se povijesni arhetipovi ponavljaju. Štoviše, ponavljaju se i obrasci ljudskoga ponašanja. Nije li svaki rat ili neko drugo stanje kaosa i katastrofe uvijek popraćen istim oblicima nasilja? Zar se u svakome ratu, prevratu, krizi i revoluciji ne pojavljuju ljudi koji čine iste zločine u trenucima kad su mehanizmi kontrole oslabjeli? Možda je to najbolji način da razumijemo staro shvaćanje povijesti koje se oslanja na cirkularnost, odnosno, „vječno vraćanje istoga“, koje nam prenose Ipuverove riječi preko tko zna koliko pisara u dugim stoljećima i tisućljećima poslije njegova doba.

Mora biti da su se ljudi u nekome trenutku umorili od klanjanja svojim bogovima i služenja božanskim vladarima te poželjeli posvetiti više pozornosti ljudskim bićima s kojima su se mogli usporediti. Onima za koje su znali da jednako kao i oni osjećaju glad, bol, radost ili patnju, da se rađaju i umiru u svijetu u kojemu ljudski život sam po sebi, bez obzira na bogove i bez obzira na kraljeve i njihovu borbu za moć i prestiž, ima neki smisao. U tome nekome čudesnome trenutku shvatili su da je, ustvari, svaki život priča i poželjeli saznati i priče drugih ljudi. Prije ili poslije takva se promjena morala dogoditi i Egipćanima. I ona se odigrala u trenutku kad je život u gradovima ljude približio jedne drugima. Nakon *Tekstova piramida* te ritualnih i pogrebnih tekstova svih vrsta, kraljevskih imena i titula te slavljenja vlastitih djela u grobnicama plemića, u Srednjemu Kraljevstvu u Egiptu konačno je rođena književnost. Nekoliko priča o ljudima i njihovim životima u potpunosti odskače od ritualnih i mitskih zapisa prošlih vremena i daje novu kvalitetu ovoj civilizaciji. Napokon, napisano je štivo koje svatko pismen želi pročitati jer mu govori o životu i o njemu samome. Štivo koje se razlikuje od religioznih zapisa, jer uzdiže i slavi ljudske sudbine, a ne bogove i besmrtnne faraone.

Prvi popularni roman u povijesti priča jest o princu Sinuheu Egipćaninu, čovjeku slavnome po izbjegličkoj avanturi i povratku u domovinu. Zgoda se prepričavala i prepisivala još u vrijeme egipatskoga Novoga Kraljevstva i pronađena je na nekoliko mjesta među ostacima naselja graditelja kraljevskih grobnica u Deir el-Medini. Ondje je, kako je opisano u poglavlju o obrtnicima, u vrijeme kad se klešu kraljevske grobnice za vječnost, u Dolini kraljeva bio oformljen manji grad Set-maat. A mnogi su u tome gradu bili pismeni. Prepisivala se i prepričavala Sinuheova avantura, a možda su je i djeca, za svojih prvih vježbi pisanja po komadićima lončarije, prepisivala. Najduža verzija otkrivena je na jednome papirusu koji se danas čuva u Moskvi.

Slučajno ili ne, Sinuhe je poput junaka Shakespeareovih romana postao bestseller za sva vremena. Ni danas na jenjava interes za mnoga pitanja koja se otvaraju oko njegove priče. Mnogi mu posvećuju svoje misli, romane, znanstvene radove, pa i filmove. Autori antologija uvrštavaju ga u klasike književnosti staroga vijeka. Američki redatelj Michael Curtiz posvetio mu je

film "The Egyptian" iz 1954. godine, a finski književnik Mika Waltari svoj roman "Sinuhe Egipćanin". Neki u njemu traže obrazac Mojsijeva života i egzodusa Židova, a drugi se opet igraju detektiva raščlanjujući okolnosti atentata na jednoga faraona. Jedni kažu da je stvarno postojao, drugi da je Sinuhe lik izmišljen u propagandne svrhe. No, čini se da čitav svijet ponešto zna o njemu.

Nešto prije Sinuheova povijesnoga razdoblja pojavljuje se i priča pod naslovom "Pritužbe seljaka". U njoj se seljak, kojemu je pričinjena nepravda, žali faraonu, sve dok se ovaj ne smiluje i ne odluči konačno intervenirati protiv zloga plemića. Seljaku se vraćaju nepravедno oduzeti magarac i plodovi njegova rada, pa je poruka priče zapravo prilično jasna: „U našoj zemlji ima pravde. Ona je, kako kažu, spora ali dostižna. Pravedan čovjek mora vjerovati poretku na čijemu je čelu faraon....“ i tome slično. Dakle, očito je riječ o političkoj promidžbi s primjesama nacionalne patetike, upravo onako kako se to radi i danas. U slučaju priče o Sinuheu stvari stoje nešto drugačije. Sinuhe mnogo uvjerljivije stoji kao stvaran lik i heroj, iako i u njegovoj priči nalazimo i lako prepoznajemo dijelove obrađene u recenziji koja u poantu stavlja poželjne domoljubne misli. No, dok je vjeru u politički sustav u nekim vremenima možda trebalo reklamirati, to sigurno nije bio slučaj s domoljubljem. Egipćani Sinuheova doba, ali i sve do kasnih razdoblja kraljevstva, nisu ni pomišljali odreći se svojih egiptocentričnih nazora. U rječniku egipatskoga jezika oni su "ljudi", dok su ostali nešto drugo. Egipćani nisu emigranti, oni su koncentrirani na svoju zemlju bez koje ne mogu zamisliti ni život niti smrt i ono što slijedi nakon nje. Živjeti izvan Egipta značilo je biti lišen svojega doma, zaštite bogova, svojega jezika i identiteta. Umrijeti izvan Egipta značilo je ostati bez zagrobnoga života.

Bolji poznavatelji književnosti misle da pojedini dijelovi Sinuheove avanture pokazuju toliko jednostavne naracije da priča ne može biti izmišljena. Povijesnomu Sinuheu, doduše, nije pronađen grob, a nije isključeno da mu je za potrebe romana i ime promijenjeno. Poetično ime Sinuhe – što znači "sin sikomore" – inače se ne susreće među dosada poznatim imenima iz faraonskoga doba. Moguće je da je njegovim imenom priči dan mitski obrazac, jer sretan rasplet njegove sudbine tako povezuje s božicom Izidom, kojoj je to drvo inače posvećeno. U kasnijim vremenima Grci i Rimljani, koji su Izidu prigrlili kao svoju, vjerovali su da upravo ona, kao egipatska gospodarica magije, ima moć nad sudbinom. Tako su njezini sljedbenici vjerovali da Izida može promijeniti njihovu kob i životni rasplet. Čudesno sretan završetak njegove avanture, kako i sam Sinuhe tvrdi u svojoj biografiji, bio je moguć samo uz božju pomoć. Zanimljivo je, također, i kombinirati s mogućnošću da je Sinuheova priča poslužila kao inspiracija Apulejevu *Zlatnome magarcu*.

Svi se, uglavnom, slažu oko toga da je izvorna priča s vremenom bila prilagođena domoljubnim i hijerarhijskim idejama, koje je trebalo hvaliti i održavati. To potvrđuje i činjenica da znatan dio djela čini Sinuheov spjev o faraonu Sesostrisu i pravednosti njegove vladavine, o kojoj u izbjeglištvu i nije mogao znati bogznašto. Priči je zacijelo nadodan i posljednji dio pun patetike nad faraonovim velikodušnim opraštanjem Sinuheova zbjega i opisima njegova poziva da se vrati u Egipat. No sve te političke korektnosti ne nagrđuju životnu avanturu s blagim okusom herojskoga mita o čovjeku kojega je sudbina odvela daleko i koji se nakon dugo vremena vratio. Taj

mitski obrazac upravo je onaj začim koji priči daje izvanvremensku kvalitetu. Legende o herojima koji odlaze na dalek put u strane zemlje i vraćaju se nakon brojnih avantura poznate su svugdje u svijetu. Na njima je izgrađen čitav jedan književni žanr koji nazivamo avanturističkim romanom. U mitskoj svijesti naših predaka leži tajna Sinuheove popularnosti i snaga koju prepoznamo bez logičnoga tumačenja zašto je štivo zanimljivo.

Bilo je to na početku razdoblja koje nazivamo Srednjim Kraljevstvom egipatske države, razdoblja koje je donijelo nov procvat nakon nikada sasvim objašnjenoga pada Staroga Kraljevstva. Egipat velikih piramida u Gizi, Dose-
ra, Keopsa i utemeljitelja prvih gradova Heliopola i Memfisa već je bio prošlost. Piramide su dođuše stajale na svojim brdima kao što stoje i danas, ali duh koji ih je izgradio izgubio se ili u najmanju ruku transformirao. Faraoni toga novoga doba bili su sposobni tek donekle imitirati takve megalomanske pothvate poput kompleksa u Gizi. Piramide se grade, ali manje i od manjega kamena. Međutim Srednje Kraljevstvo donosi nove kvalitete u kulturi Egip-
ta i čini ga sve više uljudbom. Kraljevstvo, kao i uvijek nakon kaotičnih raz-
doblja, čuva svježe sjećanje na teškoće i borbu potrebne za izlazak iz krize. Faraoni grade obrambene zidove, organiziraju vojsku i slično. Organiziraju se ekspedicije demonstracije vojne moći, koje će susjede neko vrijeme držati na distanci. I sama priča o Sinuheu počinje na jednoj takvoj ekspediciji ili, možda bolje reći, vojnoj intervenciji Egipćana. Sinuhe je visoki dužnosnik u pratnji faraonskoga Sesostrisa protiv beduinskih grupacija koje ugrožavaju Egipat. Sesostrisu dolaze glasnici i priopćuju mu da je njegov otac – faraon Amenemhat I. – umro.

Za detektivski dio priče dosta je bitno da Sinuhe, koji govori u prvome licu, ne prenosi točan tijek razgovora između glasnika i Sesostrisa, ali iz ove konverzacije, koju tekst ne prenosi, on odmah zaključuje da se ne radi o prirodnoj smrti. *“... na pola puta stigoše glasnici s dvora. Oni izvijestiše faraonova sina o događajima u prijestolnici. Glasnici sa zapada stigoše ga na noćnome putu. Mladi Horus nije oklijevao ni trenutka. Poput sokola on poletje sa svojom pratnjom u prijestolnicu. Vojnicima ne reče ni riječi, a ostalim faraonovim sinovima posla glasnike. Čuo sam kako je govorio jednomu od njih jer bijah stajao u blizini. Srce mi stane snažno lupati, a ruke i čitavo tijelo treslo mi se.*

Čim je pao mrak, krenuh prema jugu. Odlučio sam da ne idem u prijestolnicu jer sam se bojao istrage o kraljevoj smrti. Nisam znao što me ondje očekuje.”

Iz drugih izvora saznajemo da je na spomenutoga faraona izvršen atentat, to jest da je ovaj ubijen u svojim odajama. Druga činjenica koja je bitna jest ta da je Sinuhe u službi kraljice. Sinuheova reakcija jest panika i bijeg iz egipatskoga logora, a cilj bijega očito je izvan granica. Očito, zaključio je da se u palači dogodila neka zavjera i očekivao bespoštednu istragu, čija bi žrtva i sam lako mogao postati, osobito ako je u neželjena događanja umiješana i sama kraljica. U tome slučaju ne bi mu bilo spasa. Čistka svih kraljičinih suradnika bila bi metoda kojom bi ovaj proces bio riješen. Na ovome mjestu književni detektivi iznose dvije teorije: prva ide za tim da Sinuhe vrlo dobro zna da je on, ili u najmanju ruku interesna grupa dvorjana kojoj pripada, umiješan u atentat, dok druga smatra da je njegov strah utemeljen na pretpostavci da će istraga završiti paušalnim čišćenjem svih koji su imalo sumnjivi. Također, Sinuhe ne zna tko će naslijediti staroga faraona, pa se drugoj teoriji može pridodati i mogući strah od nesklonoga nasljednika, koji bi situaciju mogao iskoristiti da makne sve koji mu smetaju i postavi garnituru svojih ljudi na sva značajna mjesta u palači.

U svakome slučaju Sinuhe bježi i nakon višednevnoga lutanja dospijeva negdje na područje Sirije gdje ga polumrtvoga pronalaze pripadnici jednoga libijskoga plemena. Tu su možda i najživotniji dijelovi priče. Opisi, kakve prije ne nalazimo u egipatskoj literaturi: *“Grlo mi je gorjelo od žeđi. ‘Ovo je okus smrti’, pomislih u iznemoglosti. A onda u daljini začuh glasove stada. Nada se probudi u mom srcu i tijelo mi se ispuni snagom.”*

Narod kojega naziva Tjemehu ili Ćemehu prihvaća ga kao poznatu osobu s egipatskoga dvora i pruža mu utočište. Štoviše, vođa plemena koji govori egipatski postaje mu i prijatelj te mu daje svoju kćer za ženu. Sinuhe, živeći u plemenu, doživljava novu uzlaznu karijeru, dobiva djecu, djeca odrastaju. Onda se događa sukob s krupnim ratnikom iz susjedstva. Pojavljuje se takav lik, nejasnih motiva, ali očito zavidan, koji izaziva Sinuheu na borbu. Sinuhe se u početku brani riječima, no ipak mu ne preostaje drugo nego da se suoči s izazivačem u dvoboju. Dvoboj je opisan šturo i podsjeća na borbu Davida i Golijata. Dvojica muškaraca opremljeni su i naoružani, a simpatije su na strani našega junaka. Grmalj promašuje Sinuheu, a ovaj ga uspijeva pogoditi strelicom u grlo. Izazivač se ruši na mjestu mrtav. Pobjeda se slavi u selu, ali Sinuhe biva zatečen cijelim iskustvom i razmišlja o svojoj sudbini. Obraća se bogu i moli ga da se vrati u domovinu. Ovaj dio čini vrhunac avanture i navješćuje rasplet. Nakon toga Sinuhe piše faraonu, svojemu znancu Sesostrisu. Faraon uzvraća pismom i poziva ga da se vrati, obećavši mu da će biti prihvaćen s počastima. Kraj priče opisuje radost povratka i doček Sinuheov.

U životopisu princa Sinuheu neki vide preteču Mojsijeve priče. Obojica su prinčevi, dakle, ljudi na visoki položajima u kraljevstvu i obojica odlaze iz Egipta i na kraju se vraćaju. Titula *hatia*, koja se prevodi kao “princ”, nije označavala faraonove sinove, već visoke dužnosnike na dvoru. Ne znamo je li u Mojsije bio *hatia*, ali ova se usporedba čini u najmanju ruku nategnuta. Druga pak koja uspoređuje Sinuheovu borbu sa snažnim ratnikom iz plemena Tjemehu sa srazom Davida i Golijata ima nešto više smisla. Možda je doista, kako neki autori tvrde, epizoda iz Sinuheu poslužila kao obrazac za starozavjetnu priču. Treća kombinacija možda je i najzanimljivija. Razni komentari, usporedbe i prepričavanja slavne egipatske zgone u modernome dobu samo pokazuju koliko Sinuhe živi u svijesti zapadnoga svijeta.

Promišljajući okosnicu sadržaja priče razvidno je da Sinuheova sudbina nikad ne bi uzela tako neobičan zaokret da nije bila blisko povezana sa sudbinama faraona 12. dinastije. Početak toga doba obilježava rascjepkanost zemlje na mnoštvo manjih cjelina u kojima vladaju lokalni upravitelji smatrajući sebe kraljevima. U Donjem Egiptu borave skupine beduinskih pljačkaša, a u Gornjem se Nubijci opiru egipatskoj vlasti. Doba je to koje traži ozbiljne, a ne vladare s božanskim osmijehom. I upravo takvima prikazuju ih i onodobni portreti. Sesostrisi i Amenemhati ozbiljni su, zabrinuti ljudi. Njihova lica odaju mukotrpan rad i patnju. Portreti ljudi gotovo načetoga zdravlja, faraona oštrih i ozbiljnih crta lica, jasno se uklapaju u sliku aktualne stvarnosti toga doba. Tek će se u 18. dinastiji na lica faraonskih kipova vratiti nadmoćan osmijeh. Tako se ljudima mogao prikazivati jedan Ramzes, ali ne i Amenemhat. Ubijeni faraon Amenemhat (“utjelovljeni Amon”) bio je sin svećenika Sesostrisa i žene Nefret. Koliko se zna, ni na koji način nije bio krvno povezan s vladarima 11. dinastije. Moguće je da je za vladavine

posljednjih kraljeva 11. dinastije bio faraonski vezir jer se osoba toga imena spominje. Ako je to točno, onda ne iznenađuje da je osoba velikoga političkoga utjecaja mogla zasnovati novu dinastiju. Moguće je i da ga je Mentuhotep IV. iz nekih svojih pobuda postavio za suvladara i budućega faraona. Možda Mentuhotep jednostavno nije imao odgovarajućega nasljednika. U svakome slučaju u tome se događanju kriju mogući razlozi atentata. Riječ je o sukobu moćnih obitelji. Svaki faraon imao je više žena i s njima obično niz djece. Sve žene i sva djeca imali su itekako velik interes da dinastija iz obitelji ostane na vlasti. Oni su zauzimali eminentne političke i religijske funkcije u državi. Promjena dinastije značila je sukob između grupacije koja podupire novoga i one koja je bila u interesnoj grupi staroga vladara. Dakle, situacija Amenemhata I. bila je kao stvorena za dvorske intrige i haremske zavjere.

Bivajući svjestan svojega nižega podrijetla Amenemhat objavljuje otkriće teksta poznatoga pod nazivom “Nefertijevo proročanstvo”, koji je prema dvorskoj propagandi, nastao u davnini Staroga Kraljevstva,. Pamflet najavljuje dolazak kralja Amenija, sina Nubijke, koji će stabilizirati stanje u zemlji i donijeti procvat. I, naravno, Amenemhat je Ameni i on je uistinu sin Nubijke Nefret. I gle čuda! Sve se poklapa. Nema sumnje da je to on. Narod je naivan jer još ne zna što je propaganda i falsifikat. Ako je prorok Neferti u božanskome nadahnuću napisao upravo ono što se danas događa, jamačno je ovaj vladar poslan od samih bogova kako bi *maat*²³ opet stigla u egipatsku zemlju, a ljudi živjeli u sreći i obilju, kako bijaše nekad u vrijeme božanskih vladara.

No unatoč tomu što se u početku svojega kraljevanja služio propagandnim trikovima, nitko ne tvrdi da je Amenemhat bio loš vladar. Očito, bio je vrlo ambiciozan. Uspostavio je kontrolu nad Elefantinom i dotada poroznom južnom granicom Egipta. Vojnim intervencijama u delti Nila očistio je sjeverni dio zemlje od beduina i Azijaca i započeo projekt gradnje “vladareva zida”, koji je stoljećima štitiio Egipat od upada plemena iz prednje Azije. Zid se spominje i u Sinuheovoj priči kad glavni junak prolazi pored njega i šalja se kako ga ne bi vidjeli stražari. Također, spominje se i vojna akcija protiv Libijaca, koju je vodio vladarev sin Sesostris. Osim toga, Amenemhat je jačao centralnu vlast nastojeći umanjiti utjecaj lokalnih moćnika – upravitelja *noma* – koja je izmakla kontroli za prvoga prijelaznoga razdoblja. Lokalni su nomarsi²⁴ vladali svojim pokrajinama poput suverenih vladara. I u tome se mogla nalaziti tenzija i uzrok ubojstva faraona. No lokalnim je moćnicima i onako odzvonilo jer Sesostris I. i njegovi sinovi uspjeli su u onome što je Amenemhat započeo učinivši iz Egipta hijerarhijsku teokratsku državu po uzoru na doba Đosera i Keopsa.

O atentatu govori još jedan literarni zapis. To su *Savjeti Amenemhata I. svojemu sinu Sesostrisu*. Riječ je tada o već tradicionalnoj književnoj formi u kojoj otac savjetuje sina zapisujući mudre izreke i savjete za život, a najstariji koje poznajemo jesu *Ptahotepovi savjeti*, za koje se smatra da su nastali u vrijeme 5. dinastije. No Amenemhatovi savjeti posebni su po tome što su napisani nakon njegove smrti. Štoviše, on opisuje svoje ubojstvo i savjetuje nasljedniku da bude oprezan i nepovjerljiv prema svima. Tekst kaže: “O ti, čiji je lik kao u boga, poslušaj moje riječi koje ti upućujem da bi mogao biti kraljem ove

²³ Iskonska pravda i istina.

²⁴ Od gr. *nomos* (teritorijalna jedinica u Egiptu) upravitelji *nomosa*.

Hieroglyphic text in six vertical columns, likely a name or title, rendered in black ink on a light background.

zemlje, upravljati dvjema obalama i kako bi stekao obilje dobre sreće. Budi na oprezu sa svim podređenima kad se događaju strašne stvari koje nisu u mislima. Ne dopusti im pristup u svojoj usamljenosti. Ne vjeruj bratu, ne imaj prijatelja, jer nema od toga koristi. Kad odeš na počinak, budi čuvar svojega vlastitoga srca jer nitko nema prijatelja u danima nevolje. Ja sam davao siromašnima. Ja sam skrbio o siročadi. Ja pružah (pomoć) jednako onomu koji nema ničega, kao i onomu tko je bogat. Ali onaj koji je jeo od mojega kruha i skupljao poreze, onaj kojemu pružih svoje ruke, počinio je zločin. Oni u finim lanenim haljama gledahu me poput sjene i oni što mirišu na mirtu zalijevahu me vodom. O moji živi likovi, moji nasljednici među ljudima, izrecite na momemu pogrebu govor kakav ranije nitko nije čuo, [pobijedite] u borbi kakva se ne pamti. Dobrota ne služi onomu tko ne poznaje onoga koga treba poznavati.

Bijaše to nakon večere kad je pala noć. Krenuh na počinak ležeći na krevetu, a moje je srce utonulo u san kad začuh vitlanje oružjem i ljude koji se prepirahu o meni. Učinih kao zmija u pustinji. Jer probudih se usred borbe u kojoj bijah sam. I vidjeh da se borim protiv čuvara. Da sam žurno ustao s oružjem u ruci, natjerao bih te kukavice da se povuku. Ali nitko u noći nije hrabar. I nitko se ne može boriti sam. Nema sretnoga ishoda bez zaštitnika. Gle, moje rane nastadoše kad bijah bez tebe. Prije nego što moji pratioci saznaše da sam tebe proglasio nasljednikom. Prije nego sjedoh pored tebe.”²⁵

Čovjek u finim lanenim haljama, drže tumači, morao je biti netko od plemića ili kraljevih sinova. No, nikakav ubojica nije mogao dospjeti u kraljevske odaje bez znanja osobnih faraonovih čuvara. Stoga je jasno da se radilo o organiziranoj uroti. Tekst otkriva i to da je Sesostris, možda i tragom loših slutnji svojega oca, tek nedavno proglašen suvladarom i nasljednikom. Kako znamo, Sesostris jest postao vladar, što implicira da je njegov obračun s eventualnim urotnicima i konkurentima bio uspješan. Stari kralj sahranjen je u piramidi u el-Lishtu, a zamah rasta i osnaživanja Srednjega Kraljevstva nastavio se sve do vladavine kraljice Sobeknefrure, nakon koje dolazi doba novih dotada još nevidenih iskušenja egipatskoga kraljevstva.

²⁵ Za prijevod citavog teksta vidi: I. Uranić, *Stari Egipat*. Zagreb 2002.

Životni put kralja Kamosea iz 17. dinastije jedna je od priča s mračne no ujedno i herojske strane egipatske povijesti. Doser, Keops, Kefren i drugi stari vladari Egipta živjeli su u snu vlastite mitologije o besmrtnosti, gradeći piramide kako bi im duše stigle u najviša područja neba. Zemlju je tada bio uzdigao val arhitektonskih čuda, koji je jačao vjeru u bogove i snagu Egipta. Pogled na piramide u Gizi nije ostavljao nikakve dvojbe oko moći božanskih vladara i bogova samih. Kažu da faraonima Staroga Kraljevstva bilo nije dovoljno biti bog. *Tekstovi piramida* otkrivaju da su željeli biti vladari bogova. Vladari nakon svoje smrti i apoteoze bogovima Egipta prijele, jedu ih kako bi povećali svoju snagu, zaustavljaju vrijeme i snagom svoje magije upravljaju zvijezdama na nebu. Mitologija i svijest toga doba toliko su nam neshvatljivi da je gotovo nemoguće govoriti o njima, osim u okviru samoga čuđenja i veličanja neobičnosti duha i svjetonazora koji je stvorio piramide. Jasno je da je Egipat toga doba bio društvo koje se ubrzano urbanizira i tehnološki razvija, no sa svršetkom toga doba okrutnost povijesti prisilit će ga da svoj razvoj usmjeri u izgradnju snažne vojne sile.

Egipat Staroga Kraljevstva gotovo i nije imao neprijatelja, bilo u obliku doseljeničkih hordi ili u obliku velikih carstava poput Perzijskoga i Asirskoga, kakvi će ga ugrožavati u kasnijim vremenima. Ne takvoga neprijatelja koji je samo biće jednoga naroda doveo na rub propasti. Srednje Kraljevstvo velik je pomak u svijesti i organizaciji države, a obilježili su ga kraljevi ozbiljna lica – Sesostrisi i Amenemhati – koji su slomili otpor lokalnih moćnika i centralizirali vlast, preuzevši kontrolu nad dugačkom zemljom uz Nil. Nakon što je Staro Kraljevstvo propalo iz nerazjašnjenih razloga, nova generacija vladara uspjela je zemlji povratiti stari sjaj. Obnovljena je čak i gradnja piramida, a država je ponovno ujedinjena. Na jugu Egipta između prvoga i drugoga nilskoga katarakta u pokrajinama Kuš i Wawat, gdje su sigurnost ugrožavali Nubijci, Sesostrisi su izgradili niz impresivnih tvrđava od kamena. Tvrđave su osiguravale nesmetan promet Nilom i služile kao upozorenje južnim susjedima, kako ovi ne bi zaboravili da graniče s velikim Egiptom. Isto tako, na sjeveru je podignut zid koji je trebao štititi od upada beduina. Faraoni Srednjega Kraljevstva brinuli su se za granice zemlje i ništa nisu prepuštali slučaju, ali povijest upozorava na cikličnu pojavu dekadencije, fenomen kojega ni Egipat nije mogao biti pošteđen. Opasnost uvijek dolazi iz onoga uzroka iz kojega je najmanje očekivana. U širem području oko Egipta događaju se migracije stranaca koji katkad ulaze u zemlju. Neke od

tih skupina semitsko-azijskoga podrijetla useljavaju se u deltu Nila. Radilo se o pustinjskim ljudima koji su sa sobom vodili stoku, a Delta je nudila dobru ispašu. Egipćani pak u tim vremenima još nisu primjenjivali neku vrstu "carinske kontrole", kakva će biti uvedena nakon što se fluktuacija ljudi na njihovo životno područje pokazala vrlo opasnom. Jedna od opasnosti bila je u unošenju virusa zaraznih bolesti. Druga se ukazala upravo u vrijeme kad je egipatska država bila u krizi vlasti, tako da su došljaci naprosto zavladao jednim dijelom zemlje.

Dogodilo se to u 18. stoljeću prije Krista. Događaj ima dvije verzije. Prema jednoj skupina nazvana "Hiksi" upala je u sjeverni Egipat i okupirala ga. Okupacija je bila brza i kratka jer su došljaci bili modernije naoružani. Presudila su bojna kola s konjima koje Egipćani nikad prije nisu vidjeli te dugi lukovi i strijele. To je verzija koju prenosi Josip Flavije, rimski povjesničar židovskoga podrijetla iz 1. stoljeća. Druga inačica kaže da su se Hiksi useljavali postupno i da su u trenutku slabosti egipatske vlasti i kontrole nekom vrstom puča postavili vlastitu vlast. Time započinje nova dinastija *hekau-hasut*, "kraljeva pastira", kako su ih nazivali Egipćani, a od čega dolazi i grčki naziv "Hiksi". Za grčke povjesničare tumačenje imena Hiksa bilo je sljedeće: Riječ *hekau* piše se s hijeroglifom pastirskoga štapa, a riječ *hasut* s hijeroglifom, odnosno ideogramom koji predstavlja pustinju. Dakle, u slikovnoj dimenziji egipatskoga pisma rečeno je baš sve: "pastiri koji su došli iz pustinje". Međutim, u egipatskome jeziku pastirski štap *heka* znači "vladar". Tako dobivamo i konačno tumačenje: "vladari pustinje" ili "vladari koji su došli iz pustinje". Bolji poznavatelji toga razdoblja skloni su vjerovati tomu da su došljaci vlast preuzeli pučem, ali ni verzija klasičnoga vojnoga osvajanja nije sasvim isključena. Moguće je da je neka novo pridošla grupacija pokrenula val nasilja, koje je pokrenulo prevrat. Nekakve borbe vjerojatno su se dogodile pri tome preuzimanju vlasti. Bile su to bitke u kojima su Egipćani po prvi put u svojoj dugoj povijesti okusili nemoć i gorčinu poraza u vlastitoj zemlji od neke strane vojske. Kako god da se točno odigrala okupacija, u bitkama koje su uslijedile Egipćani će saznati sve o konjskim zapregama, lukovima i bojnim sjekirama svojih osvajača.

Stranci su bili po svoj prilici miješanoga podrijetla, odnosno, oni su se formirali kao interesna skupina koja je svrgnula faraonsku vlast u Donjemu Egiptu organizirajući na tome području vlastitu državu. Iz razdoblja njihove vladavine oni u Delti osnivaju svoju prijestolnicu Avaris, a dijelom Gornjega Egipta nastoje vladati iz Hermopola u sredini zemlje. Neke novije spoznaje proizišle iz arheoloških iskopavanja pokazuju da je podrijetlo takozvanih Hiksa prilično složeno. Na mjestu njihova glavnoga grada u 60-im godinama prošloga stoljeća otkriven je hram građen u kanaanskome stilu. Također je ustanovljeno da su načini ukopa mrtvih i keramika karakteristični za običaje tadašnjega stanovništva Palestine. Štoviše, prije uvriježena zamisao do se radi o nekakvim "pastirima" nije uopće održiva. Čini se da su mnogi od pripadnika te mješovite skupine bili iz palestinsko-kanaanskih urbanih naselja. No, zbog nekih povijesnih okolnosti oni su postali dijelom grupacije koja je bila prisiljena emigrirati i možda izvjesno vrijeme živjeti u pustinji, sve dok nisu u Egiptu našli mjesto za osnivanje vlastite države. Također, relativno je točan pogrdni naziv "Azijati", koji za došljake rabe Egipćani. Arheološke iskopine iz Tell-el-Dabe također doista ukazuju na azijsko podrijetlo jednoga dijela došljaka. Zna se da su Hiksi trgovali s minojskim susjedima, kao i s Babiloncima. Zanimljivo, baš kao i svi kasniji okupatori Egipta, ta-

kozvani Hiksi, čini se, bili su očarani faraonskim naslijeđem, pa su njihovi kraljevi sebe proglasili faraonima i okitili se svim pripadajućim kraljevskim obilježjima. I tko zna kakva bi bila povijest ostatka faraonskoga doba, da u dalekoj Tebi nije preživio i opstao nukleus izvornih egipatskih korijena, koji je bio odlučan vratiti sve na staro.

Gubitak Donjega Egipta bio je moguć zahvaljujući klimavoj i neodlučnoj politici 13. i 14. dinastije, čiji su vladari postupno gubili nadzor nad zemljom. Lokalni moćnici, nomarsi, ponašaju se ponovno kao kraljevi i ne priznaju centralnu vlast. Nema više moćnih Sesostrisa koji bi politikom i bojnomoć sje kirom uveli red. Fragmentacija vlasti jest fenomen koji se u egipatskoj povijesti ponovio više puta i svaki je put završio velikom krizom. Krhkost moćne faraonske države bila je uvijek u nejedinstvu. Baš poput neke piramide koju se može srušiti samo iznutra, dok je izvana beskrajno moćna i čvrsta, tako je i sudbina Egipta od početka sudbinski povezana s čvrstoćom vlastite strukture, koju će vječno morati obnavljati. Lako je zamisliti kakvi su osjećaji preplavili Egipćane na preostalom slobodnome teritoriju. Njihovoj mržnji i prijeziru prema tim stočarima, divljacima iz pustinje, koji su došli i preoteli im ne samo teritorij nego i identitet, zacijelo nije bio kraja. Na djelu je bila "krađa civilizacije". Nešto slično onomu što se u više navrata dogodilo u zemljama Mezopotamije, gdje su nove etničke grupe svakih nekoliko stoljeća smjenjivali vladajuće narode. Međutim, slučaj Hiksa na tronu egipatskome bio je i krađa identiteta. Kakvo god gađenje imali prema Hiksima, kasniji su naraštaji Egipćana pustinjske vladare *hekau-hasut* upisali u liste svojih dinastija, priznajući njihov utjecaj na svoju povijest.

No, kao i u mnogim drugim vremenima uslijed krize i baš zahvaljujući takvim povijesnim okolnostima mijenja se i sam arhetip faraona. Faraon već odavno nije nedodirljivo božanstvo, on u Srednjemu Kraljevstvu postaje ono što novo doba od njega zahtijeva – ratnik. Sada je tu ratničku tradiciju, na kojoj je od samih početaka počivalo jedinstvo Egipta, trebalo obnoviti. Vremena za oklijevanje više nije bilo. U Tebi, na egipatskome jugu, okupila se dvorska i svećenička elita. Ovdje u velikome gradu Uasetu, kako ga nazivaju sami Egipćani, rađa se nova dinastija vladara odgojenih u duhu nacionalnoga ponosa. Nova generacija kraljeva koji se ne kane pomiriti s postojećim stanjem u zemlji. Malo-pomalo rađa se prkos i nacionalni ponos koji zahtijeva neodgodiv početak borbe za oslobođenje. Okupatori, nimalo naivno, sklapaju savez i s Egiptom tradicionalno nesklonim Nubijcima, u pokrajini Kuš na krajnjemu jugu. Njihovi vladari uzimaju imena koja namjerno iritiraju Egipćane. Jedan od njih preuzima vladarsko ime Apofis, po zlome zmij-skome bogu, neprijatelju solarnoga boga Raa i same svjetlosti. U egipatskoj mitologiji Apep u zoru svakoga dana ugrožava izlazak sunca i time i sam život u Egiptu. Takav odabir vladarskoga imena trebao je dati do znanja da se želi slomiti sam duh Egipćana i njihovih bogova.

Uaset je bio velik i moćan grad, ali okružen je neprijateljima. Konačno, hrabri Taa-Sekenenre kreće u bitku protiv Hiksa, ali bez uspjeha. Pretpostavlja se da je njegova vojska razbijena, a da je sam faraon ubijen, razvidno je iz lubanje njegove mumije na kojoj je nekoliko rupa od buzdovana ili sjekira. Međutim, Egipćani izgleda nisu bili demoralizirani. Njihov je opstanak u pitanju te Kamose, nasljednik i možda sin paloga vladara, oko 1555. godine stare ere, nastavlja borbu s velikom odlučnošću. Na tebanskome dvoru odvija se prava drama. Egipćani se pripremaju za borbu protiv protivnika

koji ih je više puta porazio. Kamose shvaća da je opstanak njegova naroda u pitanju. Bez sumnje svjestan je težine zadatka i krvavoga rata koji je pred njim. Egipćani su mogli računati na svoju želju, ponos i gnjev prema neprijatelju koji ih je okupirao i doveo na sam rub opstanka. Također, Kamoseova je vojska bila prisiljena razviti neke nove tehnike ratovanja i oružja kojima se mogla bolje suprotstaviti Hiksima. Uskoro, egipatska će vojska razviti tehniku uporabe bojnih kola, koja su u prvome naletu Hiksima dala ogromnu prednost. Veliku ulogu odigrat će i brzi egipatski brodovi, koji duž Nila premještaju postrojbe tamo gdje je najbolje izvesti napad.

Sučaj je htio da bude otkriveno nekoliko onodobnih zapisa koji govore o dramatičnim događajima u ratu s Hiksima. Rat opisuju dvije Kamoseove stele i životopis admirala Jahmesa napisan u njegovoj grobnici. Ove stele bile su korištene više puta u egipatskoj povijesti, od toga jednom kao građevinski materijal. Prva od stela opisuje dramatičan sastanak faraona i njegovih savjetnika, koji se odvija u sjeni krajnje nepovoljne situacije. Hiksi, koje Kamose pogrdno naziva "Azijatima" i "cncima", okupirali su Donji Egipat do mjesta Kos (el-Kusiya u srednjemu Egiptu), a za saveznike im se nude Kušiti južno od Uasetu u Gornjem Egiptu. Ondje Egipćani drže područje do Elefatine. Prije intervencije Taa-Sekennerea tebanski su vladari, čini se, odlučili čuvati *status quo* na terenu, kako i njihovo posljednje uporište ne bi bilo ugroženo. Sada, kad su Egipćani pokazali zube, trebalo je donijeti brze odluke, a svaka mogućnost bila je opterećena s velikim rizikom. Iz postojećih zapisa može se naslutiti da faraonski savjetnici nisu bili skloni nepromišljenomu ulasku u vojni sukob. Govor jednoga od magistrata pokazuje da su skloniji kompromisu s okupatorima. No, Kamose je bio odlučan herojski čovjek. Jedan od rijetkih kraljeva koji su žrtvovali udobnost svojega mandata, zamijenivši je bojnim poljem za dobro svoje zemlje. On nije bio vladar koji bi pristao na tako ponižavajuće stanje. Njegov govor pun gorčine i bijesa očuvan je na jednoj steli iz Karnaka. Zato je njegova vladavina trajala samo tri godine.

"Njegovo Veličanstvo govorilo je u svojoj palači pred savjetom plemića gdje bijaše sa svojom pratnjom. 'Da mi je znati čemu mi služi moja snaga! Jedan princ vlada u Avarisu, drugi u Etiopiji, a ja ovdje sjedim ujedinen s Azijatima i cncima! Svatko je dobio svoj komad ovoga Egipta, podijelivši zemlju sa mnom. Nitko ne može proći kako bi stigao do Memfisa. Pripada li voda Egiptu? Gle, on vlada i u Hermopolu! Nitko se ne može smiriti dok ga Azijati pljačkaju porezom! Zamahnut ću na njega svojim srpom i rasporiti mu utrobu! Moja želja jest spasiti Egipat i uništiti Azijate!'

Potom bijaše govorio jedan od sudaca iz njegova savjeta: 'Sve do Kosa voda pripada Azijatima da nju guraju svoje jezike kako im drago. Mi smo sigurni u svojem dijelu Egipta. Elefantina je snažna i s nama su sva područja do Kosa. Njihova slobodna zemlja obrađena je za nas, a naša stoka pase u močvarama Delte, dok se žitom hrane naše svinje. On ima zemlju Azijata, a mi imamo Egipat. Samo ako dođe onaj tko bi nas napao, trebamo se braniti.'

Ali oni uvrijediše srce Njegova Veličanstva: 'Što se tiče vašega savjeta koji mi se protivi: Onaj s kim dijelim svoju zemlju nikad me neće poštovati, kao ni Azijati koji su uz njega. Poći ću na sjever kako bi se suprotstavio Azijatima i uspjeh će doći. Ako misli da ću ga ostaviti na miru (vara se), njegove suze natopit će ovu zemlju!'"

Tekst s ovoga spomenika, koji je pripadao Lordu Carnavonu, bogatom Englezu koji je financirao iskopavanja Tutankhamonove grobnice, neki tumače kao političku propagandu. Ovi, naime, drže da je Kamoseov prethodnik ionako započeo sukob koji više nije bilo moguće zaustaviti. No, logika stanja izolacije egipatskoga grada Uaseta (Tebe) ne govori tome u prilog. Naime, egipatska je vojna kampanja od početka bila prilično uspješna. Stoga, nema sumnje da su Hiksi, koji su kontrolirali golem dio Egipta, mogli pričekati povoljniji trenutak za obračun s ostatkom izvorne faraonske vlasti. Vrijeme je bilo njihov saveznik. Egipćani, s druge strane, nisu imali mogućnosti čekati bolja vremena. Trebalo je nastaviti rat prije nego što Uaset ostane u potpunoj izolaciji i prije nego što slobodni teritorij bude sveden na minimum. Povijest, kako egipatska, tako i drugih naroda, bilježi vladare koji su sjedili skrštenih ruku dok im je država propadala naočigled. Kamose je možda mogao dobiti i desetljeće vladavine u svojem gradu, pišući hvalospjeve na svoje spomenike i zatvarajući oči na situaciju u zemlji, kao što su učinili neki drugi. No njegov izbor bila je borba. Stoga je Kamoseov istup herojski čin velikoga čovjeka i vojnika, a ne običan čin pisanja političke povijesti.

Prva stela opisuje i sam početak borbi u kojima Egipćani potiskuju svoje neprijatelje prema sjeveru. Već spomenuti admiral Jahmes iz Abane, čovjek čija je vojna karijera tekla nevjerojatnom brzinom, opisuje pokolje u pomorskim i kopnenim bitkama. Isprva se mislilo da je Kamose vladao samo tri godine, no onda su pronađeni dokumenti o njegovu pohodu na jug protiv

Kuša, koji se dogodio nekoliko godina poslije. Jedno pismo vladara Kuša, do kojega su Egipćani došli uhitivši uhodu, otkriva da Kušiti traže pomoć od Hiksa, jer napao ih je "Kamose hrabri". U prvome navratu Kamose je potukao Kušite, ali oni su vratili svoje pozicije. Već tada faraon je imenovao svojega suvladara i nasljednika, mlađega brata Amozisa I. Druga intervencija protiv Kušita imala je za cilj utvrdu Buhen, koju su Kušiti ponovo okupirali. Druga Kamoseova stela govori o uhićenju doušnika, koji je nosio pismo vladara Apepa, u kojemu ovaj poziva Kušite na zajedničku borbu protiv tebanske dinastije. Tekst s toga spomenika svjedoči o Kamoseovu proboju do kinopoloskoga noma nadomak prijestolnice Hiksa u Avarisu. To je, čini se, bio i vrhunac Kamoseove vojne kampanje. Zapis je izgleda trebao biti poruka vladaru Hiksa: "Loša je vijest u tvojemu gradu: Potisnut si zajedno sa svojom vojskom i tvoja vlast nad zemljom umanjena je (...) Ti se okrećeš. Moje te trupe prate. Neće zanijeti gospodarica Avarisa. Neće njihova srca zakucati u sredini njihovih tijela dok je moja vojska u pokretu."²⁶

Koliko je poznato, Kamose je umro nakon najviše jedanaest godina vladavine. Njegov brat Amozis I. dovršio je protjerivanje Hiksa, nakon 108 godina njihove okupacije, iz zemlje, uništivši njihov glavni grad Avaris i utemeljivši novu, 18. dinastiju, koja će biti upamćena po procvatu kulture i umjetnosti. I u posljednjim borbama sudjelovao je i famozni admiral Jahmes, koji se na kraju svoje biografije hvali svojim vojnim zaslugama pod stijegom Amozisa. "Nakon što je Njegovo Veličanstvo porazilo Azijate, on je otplovio na jug prema Hent-hen-neferu (južno od drugoga katarakta), kako bi potukao Nubijce. On počini velik pokolj među njima, a ja mu prinesoh svoje trofeje: dva živa zarobljenika i tri ruke. I bijah nagrađen zlatom i dvojicom sluga. Zatim Njegovo Veličanstvo zaplovi na sjever, a srce je njegovo sjalo u odvažnosti i slavi, jer bijaše porazio i one na jugu i one na sjeveru." (stupci 16.-19. iz grobnice u el-Kabu)²⁷

Hrabri Kamose sahranjen je skromno, u skladu sa svojim ratničkim životom, jer nije imao vremena baviti se gradnjom velebne grobnice. Njegova mumija spominje se u jednome papirusu iz zbirke Abbot, a u kontekstu suđenja pljačkaša grobnica u vrijeme Ramzesa IX. Njegov obojeni drveni sarkofag pronašli su Auguste Mariette i Henrich Brugsch. Kamose je bio sahranjen sa zlatnim i srebrnim bodežom i pektoralom s imenom svojega brata Amozisa.

²⁶ Izvori: D. Redford, "Textual Sources for the Hyksos Period," in E.D. Oren, (ed), *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives* (Philadelphia: 1997), pp.1-44; L. Habachi, *The Second Stela of Kamose and his Struggle against the Hyksos Ruler and his Capital*, (1972); W. Helck, *Historisch-biographische Texte der 2. Zwischenzeit*, p. 82-97; <http://www.iut.univ-paris8.fr/~rosmond/hieroglyphes/kamose/kamose1.html> (1-3)

²⁷ Prema izvorniku iz: K. Sethe, *Urkunden der 18. Dynastie*. Leipzig 1914. IV, 1-11

Procvat egipatskoga kraljevstva i njegovo prerastanje u afričko-mediteranski imperij staroga vijeka obilježilo je mnoštvo istaknutih ličnosti. To doba koje nazivamo Novim Kraljevstvom pamti se i po dvjema kraljicama: Hatšepsut i Nefertiti. Bile su to dvije žene neobičnih sudbina koje iskaču iz okvira njihova vremena, a njihovi su životi ostavili trajan otisak u povijesti. Faraonsko je doba zabilježilo svega nekoliko žena vladarica. Doduše, utjecaj žena na egipatskome dvoru, Amonovih svećenica u hramovima i posebno kraljica majki, bio je ogroman i odvijao se, kako se to obično kaže, “iza kulisa”. Međutim, pojam faraona ostao je u prvome redu povezan sa slikom muškarca i ratnika. No, neke iznimke ipak su se dogodile.

Egipat 18. dinastije bio je zemlja procvata i oporavka od teških vremena ratova i kriza, ali i carstvo koje više nije moglo zaboraviti krvave povijesne lekcije te je postalo spremnije nego ikad za obranu od tuđinaca. Uzori novih faraona bili su moćni Sesostrisi i Amenemhati 12. dinastije. I, doista, ta vremena, koja su prethodila okupaciji od Hiksa i ratu za oslobođenje, Egipćani Novoga Kraljevstva nisu veličali bez razloga. Književnost, arhitektura, kiparstvo i razvoj društva uzdignuti su na razinu koja je dotada bila nepoznata. No, kako je to obično bivalo u njihovoj povijesti, svaki procvat Egipćana slijedila je neka kriza. Česti su i loši predznaci. Ovu krizu nagovijestilo je nekoliko sušnih godina u kojima su godišnje poplave Nila bile znatno umanjene. U okviru složenih migracija u cijelomu širem prostoru Mediterana u Donjem Egiptu naseljava se sve više imigranata s istoka koje Egipćani nazivaju “Azijatima”. Dolazi do krize centralne vlasti i zemlja se raspada na tri nefunkcionalne cjeline: Kermu u Nubiji na jugu, Tebu i središnji Egipat u sredini i nilsku deltu, u kojoj doseljenici, među kojima prevladavaju novopridošli palestinski osvajači, proglašavaju za svoju prijestolnicu grad Avaris. Kriza s Hiksima opisana je u prethodnome poglavlju. Uglavnom, faraona Amozisa još je čekao obračun s pobunjenim Nubijcima na jugu, ali za toga ratnika nije bilo nesavladive prepreke. Umro je nakon 25 godina vladavine ostavivši oslobođeno kraljevstvo u naslijeđe svojemu sinu Amenhotepu. Amozis je postao arhetip idealnoga vladara za mnoge egipatske naraštaje, a vojna akcija za uspostavu reda na sjeveru i jugu gotovo da se pretvorila u inicijacijski, ritualni postupak na početku vladavine svakoga novoga ambicioznoga faraona. Scene faraona koji s bojnih kola nasrće na neprijateljsku vojsku ili one u kojima buzdovanom ubija mnoštvo stranih vojnika počinju se prikazivati na zidovima hramova i palača. Faraonska moć ponovno raste i postiže vrhunce iz starih vremena Đosera i Keopsa, ali ovaj put kroz sliku faraona ratnika.

Razdoblje krize trajalo je oko stotinu godina, a za Egipćane ono je značilo početak jednoga potpuno novoga doba. Vojska i tehnike ratovanja drastično su se promijenile. Štitovi su postali manji, oružja pješaka kraća, ali kvalitetnije izrade, a povećana je važnost strijelaca, čije je oružje također razvijeno. No, najveća je novina uporaba konja i konjskih zaprega te nove mobilne snage, koje prije invazije Hiksa nisu bile poznata u Egiptu. Osim što su uvedena nova oružja i nova tehnologija, Egipat je organizirao i stalnu vojnu silu, što je rezultiralo nastankom novoga sloja društva. Postalo je, naime, popularno biti profesionalni vojnik, a populacija vojnika postala je jednim od presudnih faktora političke vlasti. Faraoni Staroga Kraljevstva nisu pretjerano marili za vojsku i rat, a u slučaju potrebe obavljala se mobilizacija na lokalnoj razini. Oni su u svojoj posvećenosti i apoteozni samih sebe bili usmjereni na besmrtna djela poput gradnje piramida, a Egipat je još živio u snovima izolacije od ostatka svijeta. Nove okolnosti, međutim, tražile su modernizaciju i ona je ostvarena kroz bolno iskustvo nazvano drugo prijelazno razdoblje.

Druga važna promjena dogodila se u religiji. Kult malo poznatoga lokalnoga božanstva Amona iz Tebe prerastao je u kult glavnoga državnoga boga. Taj je proces započeo u već spomenutoj 12. dinastiji kad su faraoni utemeljili novu prijestolnicu na sjeveru, gdje se slavio kult dotada dominantnoga boga Raa. Pa ipak, oni su sa sobom donijeli svoje lokalno domoljublje i religiozno naslijeđe koje se formiralo oko štovanja lokalnoga božanstva Amona, koji sa svojom ženom Mut i sinom Honsuom čini tebansku trijadu – toga čovjekolikoga boga s visokom krunom na kojoj se ističu dva pera, koji u rukama najčešće drži srp i simbol života *anh*. Vjernost svojim lokalnim bogovima može se iščitati iz njihovih imena: Amenemhat (“Amon u miru”) i Sesostris (“Čovjek od Usereta”). Malo-pomalo lokalna božanstva počela su dobivati državnu važnost, a odlučujući korak prerastanja Amona u državnoga boga bilo je njegovo povezivanje s Raom u sinkretičkome božanstvu Amon-Ra. Bio je to logičan i teološki opravdan korak, jer Amon je skriveno Sunce, dok Ra predstavlja izvorne egipatske ideje o kreativnoj moći Sunca, simbolizira ono dnevno ili sunce u zenitu. Uskoro, već u nekoliko generacija, faraonsko naslijeđe izravno se povezuje s Amonom te se moćni faraoni tako reći natječu tko će svojemu omiljenomu bogu sagraditi veći i raskošniji hram. U tome okruženju Amonovo svećenstvo dolazi u poziciju gotovo neograničene moći te također prerasta u društveni sloj za sebe. Štoviše, bez pristanka te svećeničke elite postalo je nemoguće proglasiti novoga faraona ili odlučiti o važnim državnim poslovima. Mnogi se pitaju kako to da su faraoni, ti apsolutni vladari, dopustili da u njihovoj sjeni izraste takva politička moć koja im je praktički postala dionikom vlasti? Neki autori smatraju da je jedini logičan odgovor u vjeri i naklonosti samomu Amonu, koji se tako u 18. dinastiji već ustoličio kao zaštitnik faraona, vrhovno božanstvo i “kralj bogova”, kako ga nazivaju zapisi. Koncentrirani u Tebi Amonovi će hramovi rasti do neslućenih razmjera i svaki će vladar u Karnaku i Luksoru pridodati poneku građevinu kako bi ovo područje postalo najveći kompleks hramova iz staroga vijeka u svijetu. Oko tih hramova formira se i ekonomija. Tisuće darova prinesenih svakoga dana Amonu pohranjuje se u zalihe hrane, pića, ulja, parfema, kipića, umjetnina i tkoznakakvih sve vrijednosti. Viškovi zaliha smještaju se u spremišta sagrađena od cigle uz unutrašnjost hramskih zidina. Štoviše, sve što se nalazi na širem području Amonova hrama pripada bogu, a u okviru tih posjeda izgrađuju se i spremišta za žito, pa veći dio sjetve, s kojim čitav narod treba preživjeti godinu, završava u posjedu Amona i njegova gospodarstva.

U takvim okolnostima odnosi vladara i Amonova klera bili su važni za stabilnost nacije i, dakako, vrlo složeni. U nekim se vremenima sve jednostavno rješavalo brakovima djece jednih i drugih, u drugima faraoni nameću svoje sinove za vrhovne svećenike, a u nekima opet sami bivaju postavljeni pred ultimatum kako bi opstali. U vrijeme rođenja princeze Hatšepsut, čije ime znači "Plemenita", sve je još bilo u najboljem redu i zemlja je cvala u sjaju dinastije Tutmozisa koji još bijahu pamtili svoje slavne pretke i njihove hrabre podvige. Egipat se razvijao, a njegova umjetnost je otkrivala nove fineise, možda čak dostižući sveukupni vrhunac umjetnosti faraonske ere u cijelosti. Arhitektura je orijentirana na velike hramove koji leže u središtu gradova i naselja, a nastaje i Dolina kraljeva, to posebno mjesto, gdje se u stijenama klešu raskošne faraonske grobnice kako bi egipatski vladari i polubogovi u njima ostvarili svoj vječni život. Uz Dolinu kraljeva, u Deir el-Medini nastaje i naselje zanatlija i radnika koji u njoj rade.

Ista dinastija jedinstvena je po mnogočemu. Obilježila ju je nekolicina iznimno utjecajnih žena. Tetišeri, žena, odnosno, majka prve trojice vladara, praktički je osnivačica 18. dinastije, no tu su i moćne kraljice Amozis-Nefertari, Teje, pa onda i sama kraljica Hatšepsut, jedna od rijetkih žena u ulozi egipatskoga vladara. Međutim, ta 18. dinastija ima i svoju mračnu stranu. Ona, naime, skriva jednu mračnu tajnu koja je i dovela do njezina konačnoga pada, koji je započeo dolaskom degenerika na faraonsko prijestolje. Ta mračna strana bio je incest. Više nego i u jednome drugome razdoblju povijesti moć jedne obitelji nastojala se očuvati čistoćom krvi. Najsigurniji način bili su brakovi između braće i sestara, očeva i kćeri. Tako sve ostaje u obitelji, anuliraju se svi utjecaji sa strane i izbjegava se dioba moći u državi. Hatšepsut je bila udata za svojega polubrata Tutmozisa II. i rodila mu kćer, koja se trebala udati za svojega polubrata Tutmozisa III. Stotinu godina poslije Amenhotep III. oženio je svoju kćer Sitamun. Vjerojatno je i Tutankhamon bio oženjen svojom sestrom ili polusestrom Anhsenenamun. No, podrijetlo ovoga faraona, koji je umro u mladosti, najvjerojatnije nakon neke nesreće ili teškoga pada pri vožnji na vojnim kolima ili, možda, prema novijim saznanjima, od malarije, nije sasvim točno utvrđeno.²⁸ Krv Tutmozisa i Amenemhata bijaše zatrovana incestom i nakazno lice Ehnatona konačna je kazna generacijama njegovih predaka. Uzroke takvim, za naše pojmove užasnim, običajima treba tražiti u dalekim mitskim korijenima koji su doveli do faraonskoga kulta. Incest je, naime, imao temelje u mitologiji Egipta. Izida i Oziris te Set i Neftida – svi su braća i sestre i djeca istih roditelja bogova Geba i Nut – također brata i sestre. Uvjereni da ih njihova kraljevska krv povezuje s bogovima, vladari i njihove obitelji sebe su promatrali posve različitim od običnih smrtnika, što ih je navelo na mišljenje da incest na njih nema utjecaja. Genetske posljedice toga teško je sagledati.

Kad je rođena kao kći faraona, pred princezom Hatšepsut zacijelo je bila sjajna budućnost. Trebala je provesti život na dvoru kao miljenica svojega oca, okružena slugama, prinčevima, bogatstvom, najljepšom odjećom i nakitom, skupocjenim darovima stranih vladara i uopće svime onim što jedna princeza može samo poželjeti. Također, u slučaju smrti kraljice mogla je u svojoj kasnijoj dobi preuzeti njezinu ulogu. Međutim, njezina je sudbina skrenula drugim tokom već u njezinoj dvanaestoj godini udajom za jednoga od mogućih faraonskih nasljednika. Tutmozi I. imao je i nekoliko sinova (Amenmozi, Uadžimozi i Ramozi i Tutmozi). Nije jasno jesu li sva trojica

²⁸ Vidi u narednim poglavljima.

faraonovih sinova bili njegovi potomci s glavnom ženom Amose. Druga žena bila mu je Mutnofret i ona je najvjerojatnije majka Tutmozisa II., dok su ostala trojica umrli prije svojega oca. U dječjoj je dobi umrla i Hatšepsutina sestra Ahbetneferu, koja se katkad spominje pod imenom Neferubiti.

Dakle, kad joj je otac umro, Hatšepsut se udala za Tutmozisa II. Bilo joj je tek dvanaest godina i preuzela je ulogu velike kraljevske žene. Kralj je doduše, sasvim uobičajeno, imao još pokoju sporednu ženu. Jedna od njih bila je Izis. Uskoro je Hatšepsut rodila kćer, a Izis sina. To je ovu sporednu ženu Tutmozisa II. stavljalo u snažnu poziciju. Ako Hatšepsut ne bude imala muške djece, Izis ima priliku postati kraljevskom majkom. Međutim, ono što se dogodilo potom bilo je da je kralj već nakon pet godina, dakle znatno prije nego što je to itko očekivao, napustio ovaj svijet. Uzrok njegove rane smrti nije poznat, ali u Egiptu staroga vijeka smrtnost je bila visoka, a životni vijek kratak. Moglo se umrijeti od bilo koje, u naše doba gotovo bezopasne, bolesti.

Tako se država našla u škripcu i bez muškoga nasljednika. Naime, Tutmozis III., sin njezina muža i konkubine Izis, ujedno i njezin polubrat ili nećak, bio je još dijete. Egipat si nije mogao priuštiti luksuz da nema vladara, pa ni taj da na njegovu čelu bude neki petogodišnji infant. Takva bi vijest imala vrlo loš odjek u zemlji, a pogotovo u vazalnim zemljama, gdje bi u ušima njihovih stanovnika zvučala kao izravan poziv na pobunu protiv dominantnoga susjeda. U toj situaciji bilo je jedino moguće mladu ženu proglasiti regentom, a Tutmozisa III. pravnim nasljednikom, koji će, kad još malo odraste, preuzeti svoje prijestolje. Plemić i jedan od važnih ljudi preminuloga kralja Ineni ovako je opisao prijenos vlasti: "Uzdigavši se na nebo, on se sjedinio s bogovima, a njegov je sin podignut na kraljevo mjesto vladara dviju zemalja kako bi sjedio na tronu onoga koji ga je stvorio, dok njegova sestra, kraljevska žena Hatšepsut, upravlja zemljom i dvije su zemlje pod njezinom vlašću. Ljudi Egipta dolaze i klanjaju se pred njom."

Stele i slikarije iz toga doba prikazuju Hatšepsut kao ženu vladaricu i to razdoblje njezina života traje sedam godina. U međuvremenu, u kalendarima broje se godine vladavine Tutmozisa III. Međutim, u sedmoj godini vladavine u ime mladoga Tutmozisa s Hatšepsut se nešto događa. Odjednom ona se proglašava punopravnom vladaricom Gornjega i Donjega Egipta. Što je još zanimljivije, počinje se prikazivati kao muškarac vladarskoga imena Maatkare, koje ne otkriva spol osobe. Donekle, kao ženski atribut možemo shvatiti uvrštavanje božice Maat u njezino ime. Prikazivanje Hatšepsut kao muškarca, odnosno čudna pretvorba koja se tada dogodila, tumačena je na razne načine. Jedan od njih jest kraljičina odlučnost u vladanju. Drugi idu za tim da je "ispravan" način prikazivanja faraona imao politički značaj u Egiptu. Naime, prikazi aktualnoga vladara na zidovima hramova i palača bili su oblik komunikacije kojim se trebalo dati do znanja pučanstvu, ali i strancima, da u zemlji vlada moćan i odlučan vladar, koji garantira sigurnost i svaku, pa i vojnu, moć države. Iako je u dinastijskome nasljeđivanju ta uloga mogla pripasti ženi, u tradiciji takav je prikaz za Egipćane ipak bio primjereniji muškarcu. Poruka je bila: Egipat ima vladara, koji je odlučan, koji upravlja vojskom i ekonomijom kraljevstva, koji je na čelu pravnoga i gospodarskoga poretka i predstavlja snage *maat* na zemlji. A činjenica da je dotični ustvari ženskoga roda stavljena je u drugi plan.

Nije nebitno da negdje u to vrijeme u njezinu životu postaje važan Senenmut, visoki Amonov svećenik i čovjek od znatnoga utjecaja. On je zarana postao odgojitelj Hatšepsutine kćeri Neferure, a o njegovu utjecaju na Hatšepsut i njezinu vladarsku poziciju može se samo nagađati. Jedno je sigurno: taj utjecaj bio je znatan, a Senenmut je bio i kraljičin ljubavnik. Možda je upravo on omekšao srca Amonova klera koji je praktički odlučivao u svim važnim političkim pitanjima. Kako god bilo, Hatšepsut počinje aktivnije djelovati u politici i nije više samo regent već žena faraon.

Za razliku od Hatšepsut koja je u djetinjstvu živjela u sjeni svoje braće, njezina kći Neferure vodi aktivan javni život, što se zaključuje po njezinu učestalome prikazivanju na spomenicima. Sačuvano je i nekoliko portreta s majkom i učiteljem Senenmutom. Neferure stječe obrazovanje dostojno princeze i mnogi nagađaju da je njezina majka imala ambicije učiniti iz nje novu kraljicu. U toj se ideji razilaze dva tabora tumačenja Hatšepsutine ličnosti. Jedni je drže ambicioznom, a drugi tek praktičnom. Naime, iako je znala da je treba naslijediti mali Tutmozis, ona je kćer pripremila i za najveću moguću ulogu. Za ulogu faraona. Je li postojao kakav animozitet između vladarice i Tutmozisove majke, Isis ne znamo. Međutim, sigurno je da su karijere njihove djece mogle biti u opreci. S druge strane, moglo se pregovarati i o njihovoj braku. No, dvostruko gledanje na Hatšepsut proteže se i na mnoge druge stvari. Prema jednima, bila je nesigurna i pod prevelikim utjecajem Senenmuta. Prema drugima, i u ljubavi je ostala faraon. Po jednima, njezina vanjska politika bila je pasivna, po drugima, nije ni bilo potrebe za ratovima, a Hatšepsut je imala smisla za diplomaciju.

Senenmut je, dakako, najvažnija osoba u životu kraljice Hatšepsut. Ambiciozni i utjecajni plemić, upravitelj Amonovih posjeda, nadglednik kraljevskih poslova i tutor kraljičine kćeri, privlači mnogo pozornosti svih tumača toga razdoblja. Njegova veza s kraljicom, uz činjenice koje govore o njegovoj probojnosti, neke navodi na zamisao da je on bio vladar Egipta u kraljičinoj sjeni. Njihov odnos po mnogome slični na brak. Senenmut je princezu Neferure prihvatio kao vlastitu kćer. On je podržao Hatšepsutinu vladavinu i njezinu uspješnost i za to je bio nagrađen visokim položajima u društvu. I, konačno, Senenmut je postao politički najmoćnija osoba u zemlji. Neki zbog toga Hatšepsut prikazuju kao pasivnu ženu, koja je uz samouvjerenoga i ambicioznoga muškarca postala instrument njegove karijere. No, bez obzira na njihove moguće međusobne odnose, ova ljubavna priča ne završava onim "i onda su zauvijek sretno živjeli", već dramatičnim obratom. Čini se, naime, da je Senenmut otišao malo predaleko sa svojim ambicijama. Kao što to biva s hiperuspješnim muškarcima, shvatio je da mu je samo nebo granica i možda je u nekome trenutku i sam poželio biti faraon. U samome podnožju Hatšepsutina hrama dao je sebi u tajnosti izgraditi spiljsku grobnicu sa svim kraljevskim ukrasima, a ultimativni čin hereze bio je kad je dao u *deser-deseru* ("svetinja nad svetinjama" – samo središte hrama) uklesati svoje ime. Na tako nešto – izravnu komunikaciju s bogovima – imao je pravo samo vladar Egipta. Tu se odnos dvoje ljubavnika naglo mijenja. Hatšepsutina osveta bila je okrutna i njegova propast potpuna. Senenmut ostaje bez svih svojih funkcija i privilegija. Njegova grobnica oskvrnuta je i uništena. Zatvoren ili smaknut nestaje sa scene. Kraljica konačno pokazuje nešto od svoje vladarske čudi. Ipak, čini se da je odlučan obračun s ljubavnikom bio ujedno i najava kraljičine zle kobi. Umire njezina kći princeza Neferure, a Hatšepsut shrvana svime nestaje iz fokusa događanja. Dvije godine nakon

toga na prijestolju Egipta službeno je Tutmozis III. O drugoj Hatšepsutinoj kćeri Meritre-Hatšepsut, koja je postala Tutmozisova supruga, manje je znano. Čini se da je Neferure bila kraljičina miljenica.

U rezimeu života ove kraljice ističu se dvije velike stvari. To su ekspedicija u zemlju Punt i izgradnja velikoga hrama u Deir el-Bahriju.

Kao žena Hatšepsut je možda osjećala nesklonost ratovima koji su sa sobom nosili teške gubitke u ljudstvu i troškovima. Organizacija mirne ekspedicije u zemlju Punt bio je njezin veliki projekt. Egipatski brodovi krenuli su na putovanje iz luke na Crvenome moru. Smatra se da su prešli udaljenost oko 1000 kilometara, odnosno da se zemlja koju su Egipćani tako nazivali nalazi negdje na jugu Afrike. Egipćane je s dobrodošlicom primio kralj Punta i njegova kraljica, a stanovnici te zemlje prikazani su kao tamnoputi. Na prikazima u Deir el-Bahriju kraljica Punta prikazan je kao iznimno debela žena. Gosti i domaćini razmijenili su brojne darove i na zidovima Hatšepsutina hrama prikazi su raznih dobara koje su članovi ekspedicije donijeli iz Punta. Na povratku u Tebu ekspedicija je dočekan s velikom pompom.

Hram usječen u stijene zapadne obale Nila, iako velikim dijelom srušen, pruža vrlo osobit vizualan doživljaj. Njegove tri terase uklesane u stijeni i uzlazni put, na čijim počecima sjede kipovi dvaju sokola, imaju zasebno mjesto u arhitekturi Egipta. Terasa ovoga memorijskog hrama ukrašena su kvadratnim stupovima s naslonjenom figurom Ozirisa s licem kraljice ili bez nje. Taj oblik gradnje rijedak je u Egiptu, a nalazimo ga osobito kod građevina iz Staroga Kraljevstva. Nažalost, hram na vrhu strukture srušen je, a i ono što se danas vidi, omogućio je rad i rekonstrukcija poljsko-egipatske misije arheologa i restauratora u trajanju od dvadesetak godina. Ipak, u očuvanim prostorima na terasama hrama mogu se vidjeti zidne slikarije i reljefi što pričaju o životu kraljice i njezinim uspjesima. Uz desnu kolonadu prikazana je mitska vizija njezina začeca. Na tome prikazu nad Tutmozisom I. stoji bog Amon, a kraljicu Amose božanstva vode u dvoranu za rađanje. Na toj se terasi nalazi i kapelica posvećena bogu nekropola Anubisu. Hatšepsut umire pod nepoznatim okolnostima u 22. godini vladavine, a njezin nasljednik uništava njezine spomenike. Nije sasvim razjašnjeno je li prerano umrla princeza Nefrura bila udana za Tutmozisa. No, neki zapisi aludiraju na tu mogućnost. Druga kraljica jest Meritre-Hatšepsut i ona je majka narednoga faraona Amenhotepa II. Na taj način Hatšepsutini geni ipak ostaju zastupljeni u dinastiji. Mumiju kraljice s priličnom je sigurnošću 2007. godine identificirao vodeći egipatski stručnjak Zahi Hawass, otkrivši u jednoj drvenoj kutiji iz Hatšepsutine pogrebne opreme zub koji joj nedostaje, pohranjen zajedno s njezinom jetrom prilikom mumificiranja. Prije toga ista se mumija nazivala "mumijom debele dame", što znači da je vladarica potkraj života patila od pretilosti. Dodatna istraživanja mumije pokazala su da je kraljica patila od karcinoma, koji je mogao biti i uzrok njezine smrti. Štoviše, farmakolozi iz Bonna istraživali su sadržaj njezine kozmetičke posude u obliku sokola i otkrili da sadržava iznimno otrovnu i kancerogenu tvar. Isprva se mislilo da je riječ o osušenim ostacima parfema. Međutim, daljnje analize otkrile su da je riječ o nečemu drugome. Budući da je patila od neke vrste psorijaze, kraljica je vjerojatno otrovnu mast koristila kao lijek za svoje dermatološke probleme. Možda je preparat u početku pomagao, no, na kraju je, čini se, bio koban za nju.

Čak i u bogatome opusu faraonske umjetnosti malo je umjetničkih djela tako silno upečatljivih kao što je bista kraljice Nefertiti izložena u Berlinskome muzeju. Po mnogima, jedino se Tutankhamonova zlatna maska može usporediti s njom. Jedino dok gledamo ta dva portreta, čini nam se da vidimo sintezu sveukupnoga majstorstva egipatske umjetnosti. Očito nadahnutim, kiparima je uspjelo svojim umijećem pretvoriti lica ljudi u spomenike nadzemaljske ljepote kakvu su pripisivali bogovima. Budući da se radi o istome dobu, nije isključeno da su zlatna maska mladoga faraona i kraljičina bista djelo istoga umjetnika. A ako je tako, onda ta činjenica dosta govori o manjkavosti poznavanja egipatske povijesti, jer ime i identitet genija koji je stvorio ovakva djela vjerojatno nikad nećemo saznati.

Vrijeme života kraljice Nefertiti u 14. stoljeću prije Krista jedno je od najintragantnijih ali i najzatajenijih razdoblja u egipatskoj povijesti. Priča o njezinu životu priča je o raskolu, krizi i dekadenciji jednoga moćnoga kraljevstva, ali u isto vrijeme o pobuni individualnoga duha protiv dogme i tradicije okamenjenih ideja i nazora. Ako je postojala sila koja je duh Egipćana fokusirala u jednoj točki, onda je to bila religija. Ni nastanak golemih građevina, niti procvat jednoga carstva u uskome pojasu između pustinje i rijeke Nil ne bi bio moguć da nije postojala vjera u božansku snagu utjelovljenu u harmoniji svijeta *maat*, danu svim živim bićima. Kako već rekosmo, Amon, skriveni bog Sunca, postao je u vrijeme Novoga Kraljevstva vrhovno božanstvo, pod čijom su izravnom zaštitom faraoni, a njegovo svećenstvo, grupa obrazovanih asketa, formirala se u društveni sloj s ogromnim utjecajem u zemlji. U egipatskoj slici svijeta bogovi su bili piramidalno raspoređeni. Jedan je bio vrh, a ostali su bili potpornji piramide. Slaveći lokalnoga boga oni su posredno slavili i vrhovnoga. U jednome većemu dijelu povijesti taj se vrhovni bog prikazivao kao muškarac visoke krune sačinjene od dvaju pera i s dugim štapićem u ruci. Za razliku od nekih drugih oblika, koji su u drugim vremenima imali istu funkciju, zvao se Amon.

No božica sklada Maat sa sudbinama Egipćana igrala je čudnu igru. Čini se da je svako doba procvata i poretka prizivalo na sebe sudbinu nekakve promjene, neki faktor *X* koji će sve poremetiti i dovesti u pitanje. Faraonsko društvo obožavalo je svoje povijesne uzore, svoju tradiciju, svoje pobjede i velike vladare. Uzor se tražio u prošlosti, jer prošlost je u mitskim vremenima bila savršena, i to savršenstvo, taj međuodnos i harmoniju *maat* (pravednosti i istine) trebalo je održavati i slaviti. Svaka promjena, smatrali su ideolozi njihova doba, promjena je na zlo. Možda se upravo zato u 18. dinastiji, u takvim okolnostima svijeta ustaljenih odnosa i piramidalnoga shvaćanja religije i društva, dogodilo nešto neočekivano. *Maat* je bila poremećena.

Tebanska dinastija vladara sa svojom slavnom prošlošću ratnika i osloboditelja zemlje od vlasti u 18. je dinastiji doživjela vrijeme stabilnosti. To je bilo vrijeme kad umjetnost pokazuje razigranost boja i oblika, a diplomacija postaje novo sredstvo održavanja mira i prevlasti u široj regiji. U 14. stoljeću stare ere na tronu Egipta sjedio je Amenhotep III. vladarskoga imena Nebmaatre. Njegovo rođeno ime Amenhotep značilo je "zadovoljni Amon", što znači da su ga već njegov otac Tutmozis IV. i majka Mutemvia posvetili velikomu tebanskomu bogu, očekujući od njega pravoga nasljednika. Amenhotep je bio vladar od dvorskoga sjaja, ljubitelj lijepih žena, učen čovjek i nesklon ratovanju. Svoje odnose s vazalnim državama u Siriji i Palestini održavao je mirnim putem, a najveći uspjeh njegove diplomacije bilo je prija-

teljstvo s kraljem Mitanije, koji mu je s vremena na vrijeme darivao princeze kako bi postale članice njegova harema. Amenhotep je mirno doba svoje vladavine posvećivao za život u dvorske glamuru i gradnji velikih hramova. Mogao je Amenhotep biti zainteresiran i za znanje jer je na svojem dvoru zaposlio imenjaka Amenhotepa, sina Hapua, koji je ostao zapamćen kao najveći mudrac svojega doba. Poznato je da su hramovi unutar svojih zidina čuvali i knjižnice i nije pretjerano reći da u Amenhotepu treba tražiti povijesnu osobu najbližnju biblijskomu kralju mudracu Solomonu.

Amenhotep je dograđivao golemi sklop hramova u Karnaku i gradio palaču Malkatu. Na zapadnoj obali Luksora poznati su njegovi kolosi iza kojih je stajao vjerojatno najveći hram ikad sagrađen u Egiptu, od kojega nažalost nije ostalo gotovo ništa. Najnovija istraživanja toga mjesta pokazala su da je kolosa bilo šest te da je čitavo zdanje uistinu bilo impresivno. Amenhotepove kolose opisali su i opjevali mnogi grčki i rimski putopisci. Kružila je legenda o tome kako kolosi u zoru ispuštaju zvukove poput golemih truba, a ta su dva kipa poslije Grci nazivali Memnonovim kolosima. Živuci u drugome i drugačijemu svijetu koji se više nije sjećao faraona Amenhotepa, oni su ove kipove posvetili etiopskomu kralju Memnonu, heroju trojanskoga rata. Štoviše, Grci su čitavu tebansku nekropolu nazivali *Memnonium*. Zašto, to nikada nije sasvim razjašnjeno. Jesu li možda željeli vjerovati da je kralj Memnon živio u Egiptu? Inače Memnonovo ime značilo je "Vladar zore".

Faraon se oženio ženom iz ugledne svećeničke obitelji. Bila je to Teje, koja je bila kći glavnoga carskoga konjušara Juje i njegove žene Tuje. Teje nije bila tek faraonova žena koja treba roditi njegova nasljednika. Njezin utjecaj u društvenome i političkome životu bio je značajan. O tome govore titule i funkcije koje je povezuju s raznim kultovima i božanstvima svećenica Hator, Amona i Mina, kao i njezin službeni status "velike kraljevske žene". Teje, tamnoputa kraljica, jedna je od žena koje su imale konkretnu moć u svojim rukama, štoviše, nema sumnje da su i sami faraoni bili pod njihovim snažnim utjecajem. Ona je niz važnih funkcija naslijedila još od majke Tuje, koja je bila upraviteljica Minova harema u Panopolu. Udajom za kralja Amenhotepa Teje se popela do vrha društvene ljestvice. Iz toga je razloga nasljeđivanje po ženskoj liniji bilo gotovo jednako važno kao i vladarsko. Gledajući neke od kolosa koji prikazuju Amenhotepa i Teje možemo doživjeti ravnopravnost tih dvaju likova, onako kako je to egipatsko kiparstvo rijetko zabilježilo. Nije slučajno da lik kraljice doživljava takvu promjenu. Obično na faraonskim grupnim kipovima kraljica kralju doseže do koljena, dok je Teje često svojom veličinom ravnopravna svojem mužu. Kralj bijaše brižan prema svojoj djeci. Najstariju kći Sitamun okružio je u palači Malkati upraviteljima na čijemu je čelu bio sam mudrac Amenhotep, sin Hapua. Među onima koji su se brinuli za Sitamun bio je i Meri-meri, čija se pogrebna stela čuva u Varaždinu. A svojega je sina s kraljicom Tejom, dakako, namjeravao proglasiti svojim kraljevskim nasljednikom.

I upravo takvom dvoru i takvoj dinastiji, koja je dala velike ratnike i mudre kraljeve, i koja je sada vladala u relativnome miru i procvatu, bilo je suđeno da se rodi kraljevski nasljednik koji će izvrnuti sve vrijednosti, ismijati tradicije i zauvijek promijeniti kanon egipatske umjetnosti. Upravo mudar kralj i utjecajna kraljica dobili su sina kojeag od početka nitko osim njih nije želio za vladara. Mali Amenhotep IV., nama poznatiji kao Ehnaton, kako se sam poslije nazvao, sigurno nije bio sasvim običan dječak. Premalo je podataka

koji bi to egzaktno potvrdili, ali moguće je da je bio bolestan ili da je možda imao neku tjelesnu manu (a moguće je i to da se radilo i o nekoj crti njegove osobnosti) zbog koje ga moćni Amonov kler nije želio vidjeti na tronu dviju zemalja – Gornjega i Donjega Egipta. Najvjerojatnije njegovo lice pokazuje grozne posljedice već spomenute tradicije incesta. Amenhotep III. unatoč svemu štutio je sina proglašivši ga još za života svojim suvladarom. Međutim, to nije dovelo do kompromisa, jer da jest, danas ne bismo znali za razdoblje Amarne i takozvanu vjersku reformu, a likovi na zidovima egipatskih hramova i grobnica ostali bi nešto širi i snažniji, mišićavih nogu i savršenih crta lica koje označuju vladare, a ne nekad žive osobe.

Amenhotep IV. (zovimo ga od sada Ehnaton, kako bismo ga razlikovali od njegova oca) pokazuje se kao ekscentrična ličnost. U svakome slučaju individua ispred svojega vremena. Iako je kao kraljev sin sigurno dobio tradicionalno obrazovanje, on je učinio je sve ono čemu se njegov brižni otac vjerojatno nikad nije nadao. Upleo se u teologiju i uzdigao Atona iznad višestoljetnoga državnoga boga Amona, zamjerajući se svećenstvu – najmoćnijoj političkoj snazi u državi. Promijenio svoje ime u Eh en Aton, “Sluga Atonov”. Okupio je oko sebe ljude nezadovoljne svojim statusom u društvu preutjecajnoga Amonova klera. I konačno s tom gomilom pobunjenika u svojevrsnome egzodusu napustio je prijestolnicu kako bi osnovao vlastiti grad. Vidjevši u Ehnatonu nadu in drukčiji život mnogi su ga slijedili, a umjetnici njegova novonastaloga grada Ahetatona (“Atonov horizont”) smisliše novi način prikazivanja koji je šokirao tadašnje tradicionaliste. Kralj, kraljica i njihove kćeri, u kipovima i reljefima prikazani su izduženih lica, opuštenih i naboranih trbuha i duguljastih ruku i nogu, što odaju ljude nevične radu i tjelesnim aktivnostima. A sam Ehnaton bio je prikazivan najgrotosknije od svih, pa se mnogi i danas pitaju je li riječ o karikaturi i šali na račun ustaljenih kanona ili je faraon bio bolestan čovjek i degenerik. Jedni kažu da je patio od rijetkoga elefantijazisa, a drugi da je možda rođen s vodenom glavom. No ta se struja zapravo oslanjala na teorije, jer Ehnatonova mumija sve do nedavno nije bila identificirana. Mnogi opet drže da je Ehnaton bio prvi monoteist u povijesti jer je u svojem gradu zabranio sva božanstva osim Atona. Kako god bilo, Ehnatonova poezija posvećena Atonu, umjetnost iz el-Amarne ili drevnoga grada Ahetatona ostat će zabilježeni kao vrlo osobito razdoblje povijesti. No, sve to ne bi bilo isto da uz mladoga reformatora i revolucionara nije stajala prekrasna kraljica Nefertiti.

Tko je točno ona bila i odakle se stvorila na dvoru staroga kralja Amenhotepa ne zna se pouzdano. Neki drže da je Nefertiti bila strana princeza imena Taduhepa. Kralj je, naime, kao i mnogi prije njega imao harem u kojemu je skupljao princeze. Čini se da je ta “kolekcija” bila poprilična i da je u tadašnji harem pristiglo čak dvjestotinjak princeza iz Mitanije i drugih prijateljskih i vazalskih zemalja koje su pokušavale ugoditi velikomu faraonu. Jasno je to shvatimo li da je faraon, kao kralj jedna velesile, bio praktično vladar njima poznatoga svijeta. Pokloniti princeze, čak vlastite kćeri, egipatskomu faraonu bio je politički akt s mogućim dugotrajnim posljedicama. Osim što su djevojke živjele zaštićenim i raskošnim životom pod stalnom stražom kraljevskih eunuha, imale su dobru priliku postati ljubimicama faraona ili nekoga od njegovih sinova. Time bi, u slučaju smrti aktualne kraljice, bile samo na jedan korak od prijestolja. Isto se odnosilo i na njihovu djecu s vladarom. Faraoni su obično imali toliko sinova da se pitanje izbora novoga vladara često rješavalo haremskim intrigama.

Moguće je, dakle, da je Taduhepa – "Ona koja je došla", dakle strankinja koja se spominje u nekim zapisima – bila osoba koju danas znamo kao Nefertiti. No, ako je bila strankinja, morala je nositi neko stvarno ime. Taduhepa više zvuči kao nadimak za osobu čije ime ne možete ni točno izgovoriti pa je zovete "Došljakinja" ili tako nekako. Međutim, naše znanje ne seže tako daleko. Ne znamo je li "Došljakinja" pristigla iz Mitanije, čiji je kralj bio u prijateljskim odnosima s faraonom ili možda iz neke druge zemlje. Nefertiti se inače dičila titulom "nasljednica", što bi značilo da se pozivala na žensku liniju "Božjih žena" po kraljici Teji. Odnosno, to bi značilo da je bila ili njezina kći ili eventualno nećakinja. No, poznato nam je da nije bila dijete kraljevskoga para. Jedina mogućnost stjecanja ove titule bilo je žensko nasljeđivanje svećeničkih funkcija iz Panapola, pa tako proizlazi da je Nefertiti mogla biti i kći neke Tejine sestre koja nam nije poznata. Uz ove kombinacije ne treba odbaciti ni mogućnost da je do zavade Ehnatona i Amonova svećenstva došlo upravo zbog njegove odluke da se oženi Nefertiti, koja možda nije odgovarala nekome od visokih članova klera. Ta teorija, doduše, ide u prilog teoriji o "došljakinji", dok neke nove kao ona da je Nefertitina sestra bila stanovita Beneretmut, žena jasnoga egipatskoga imena, to pobijaju. Ova zagonetna žena čije se ime spominje na dvama spomenicima, prema nekima, mogla bi čak biti i Tutankhamonova majka. No, da je Nefertiti i bila strana princeza, ona je očito imala podršku i Amenhotepa i kraljice Teje.

Jasno je samo to da je bila bliska dvoru i da se mladi Ehnaton zaljubio u nju. Kako bi njihov susret uopće bio moguć, logično je da je Nefertiti morala biti članica kraljevskoga harema Ipet-suta ili neke druge strukture bliske dvoru. A da ju je upravo njezina ljepota dovela na putove sudbine jedne kraljice, u to ne treba previše sumnjati.

Ehnatonov put bio je u počecima zacijelo pun sjaja i glamura. U prvim godinama njihova braka dogodio se i egzodus Ehnatonovih ljudi iz Tebe. Novi grad bio je izvanredno planirano naselje u dolini Nila u srednjemu Egiptu i s pogledom na obližnje planine iza koje zalazi bog zaštitnik grada Aton. Preseljenjem u novu prijestolnicu nastali su novi običaji. Vladarski par pojavljivao se na posebnome balkonu svakoga dana obavljajući jutarnje i večernje žrtve u čast Atona. Te dvije kraljevske osobe uživale su obožavanje svojih građana i u skladu sa starim egipatskim običajima postali su i sami božanstva i božanski prijenosnici blagoslova, koji Aton šalje bezbrojnim rukama koje se od Sunca spuštaju na sva stvorenja našega svijeta, a osobito na kraljevski par.

Nova kraljica zacijelo je dobila i novo ime čiji je pun oblik Nefer-nefru-Aton – "Atonova najljepša" – čime je njezin prijašnji identitet zauvijek zaboravljen. Ahetaton – "Atonov horizont" – bio je grad otvorena tipa, bez zidina. Grad je bio izgrađen u rekordnome roku. Ehnaton je jednostavno spoznao da sukobi u Tebi ne vode nikamo i pozvao svoje pristalice, tisuće onih koji ga žele slijediti, u egzodus. Ako se u Egiptu ikad dogodio pravi egzodus, onda je to bio onaj u vrijeme nastanka Ahetatona. Tako je, voljom Atona i nadahnućem sljedbenika mladoga faraona reformatora nastao jedan od prvih modernih gradova otvorena tipa u Egiptu. Njegove ulice u pravilnim su linijama tvorile veliki labirint kvadratnoga oblika, a u sredini grada nalazila se palača.

Nova teologija stavljala je u sam vrh božanskoga stvaranja kralja i kraljicu. U Atonovoj kozmogenezi kraljevski je par nastao izravno emanacijom od Atona, koji ih miluje i štiti svojim zrakama, što izgledaju kao ispružene ruke

koje drže simbole života *anh*. Do mnogih zaključaka o svemu tome došlo se samo zahvaljujući činjenici da su u hramu u Karnaku uskladištene *talate* – kameni blokovi od kojih je bila izgrađena Ehnatonova palača, koja je poslije srušena, a njezina građa iskorištena za druge gradnje. Na tim se blokovima mogu vidjeti mnogi prizori iz života u Amarni. Sve upućuje na to da je svaki postupak u danu Ehnatona i Nefertiti bio božansko događanje koje je bilo oblikovano kao obred. Na jednome fragmentarnome prikazu može se vidjeti kako Ehnaton vodi Nefertiti u bračnu postelju. Nije to običan prizor iz bračnoga života. To je akt spajanja dvaju bogova iz kojega će se roditi nova božanstva. Slike i zapisi otkrivaju da je kraljica dobila mjesto drugoga božanskoga principa trojstva u kozmogenezi Aton – Ehnaton – Nefertiti i bila božanstvo u potpunosti ravnopravno faraonu. I u onim obrednim prizorima na kojim se faraon inače prikazivao bez kraljice, primjerice ondje gdje ubija svoje neprijatelje, Ehnaton je prikazan u društvu Nefertiti. Kraljica je, dakle, bila i božanstvo i vladarica Egipta, a božanske osobe bile su i njihove kćeri, njih šest, među kojima je najstarija bila Meritaton.

Jedno od tumačenja načina prikazivanja Ehnatona i uopće takozvanoga stila iz Amarne, koji i danas zbunjuje, a u faraonsko je vrijeme šokirao, jest to da se kao božanstvo želio razlikovati od običnih ljudi, ali i od prijašnjih faraona. Izdužena lica, obješena trbuha i nogu zadebljalih u natkoljenicama, Ehnatonovi su kipovi ustvari karikatura tisuću godina čuvanoga i ponavljalnoga kanona. Ehnaton je vjerovao da je bog, a bog može promijeniti ono za što ljudi vjeruju da je nepromjenjivo, pa je doživljavao sebe i kao inovatora umjetnosti i pjesnika. I bio je prihvaćen.

Po svemu što znamo može se steći dojam da su Ehnaton i Nefertiti prvih godina Amarne živjeli u svojem sanjanome božanskome svijetu. Pojavljivanja na prozoru bila su predstava za mase. Oni su podižući ruke slavili Atona, nudeći mu paljenice od tamjana i primajući njegovo svjetlo u svoja božanska tijela. Egipatske veze s državama saveznicama još su uvijek funkcionirale. Poslanici su donosili darove iz svojih zemalja klanjajući se pred kraljem i kraljicom, a dvorjani i stanovnici grada gledali su ih s obožavanjem. U međuvremenu Egipat je polako tonuo u novu krizu, a prednja Azija postajala je sve nemirnija. Hetiti prijete čitavomu području i Egipta i njegovih saveznika. Glavni saveznik, država Mitanija, s kojom je Ehnatonov otac sklopio prijateljstvo, izravno je ugrožena i traži vojnu pomoć od Egipta. Međutim, Ehnaton i Nefertiti, opijeni svojom božanstvenošću zatvaraju oči pred svime, uopće ne mareći ni za vanjsku politiku, niti za stanje u zemlji. Oni koji su mrzili Ehnatona i njegovu revoluciju nalazili su svoje argumente u zlokobnoj najavi u vidu pomrčine Sunca koja se dogodila dvije godine prije smrti njegova oca. Čudna je kob bila nad njegovom lozom, jer i Ehnaton će umrijeti dvije godine nakon naredne, i to ovaj put za vrijeme potpune pomrčine Sunca koja se vidjela nad Egiptom u 14. stoljeću stare ere.

Do dvanaeste godine Ehnatonove vladavine sve je u životu božanstvene kraljice još uvijek bilo bajkovito. Bila je kraljica i božica, prenosila je Atonovo svjetlo i rodila je šest kćeri. No, realnomu promatraču moglo je biti jasno da će kraj biti tragičan. A onda su, u trinaestoj godini, počele stizati vijesti o kugi koja se širila u sjevernim zemljama. Iz sirijskih izvora saznajemo o njihovom uvjerenju da su bolest prenosili egipatski vojnici. Kuga se nekoliko puta pojavila u starome Egiptu, svaki put odnoseći tridesetak posto populacije. Ovaj je put epidemija možda bila pogubna i za kraljevsku obitelj.

Kako inače objasniti da su u četrnaestoj godini umrle tri Nefertitine kćeri, Ehnatonova majka Teje i još neke od osobe koje su ga okruživale. Za kraljevski par to je bila godina smrti i početak propasti njihova grada Ahetatona – Amarna. Među *talatama*²⁹ otkriven je i prikaz žalovanja za princezom Bahetaton. I tu se negdje, možda godinu-dvije poslije, gubi trag i same Nefertiti. Jedno vrijeme postojala su uvjerenja da je na tronu Egipta Nefertiti naslijedila svojega muža nakon njegove smrti. Te su se pretpostavke temeljile na činjenici da postoji reljef na kojemu je ženska osoba prikazana s kraljevskim obilježjima. No, radi se o najstarijoj princezi Meritaton. Osim toga, pronađena su i dva *ušabtija*, pogrebne figurice, s imenom Nefertiti, “velike kraljeve žene”, što bi trebao značiti da su izrađeni za umrlu Nefertiti dok je kralj još bio živ. Najnovija tumačenja razdoblja Amarna stoga idu za pretpostavkom da je kraljica bila ta koja je umrla prva. Ehnatonov je život završio nakon sedamnaest godina vladavine. Zajedno s kraljevskim parom umrla je i vjera u Atona, a njihov grad bio je napušten. Meritaton je nakon očeve smrti pokušala, ali nije uspjela održati autoritet vlasti, a vjera u boga Atona, ponajprije tragom rane smrti kraljevskoga para, presahnula je, a Ahetaton se pretvorio u grad duhova. Time su tradicionalisti došli na svoje, Aton je izbrisan i Ahetaton ubrzo srušen sa zemljom, a čitava povijesna epizoda nastojala se zauvijek zaboraviti. Riječ je bila o aktivnome “zaboravljanju”, a ne apstraktnome. Kasniji su vladari i Tutankamona, iako je on u Tebi izdao proglas o ukidanju Atona i ponovnome otvaranju Amonovih hramova, izbacili iz kraljevskih lista. To svjedoči pretpostavci da je dječak faraon, osim što je oženio Nefertitinu kći Anhespaaton, ipak bio i u krvnoj vezi s Ehnatonom. Međutim, njegov život i vladavina trajali su tako kratko da su ga Amonovi ideolozi smjestili u isti koš s onima koje su mrzili. Kipovi Ehnatona i Nefertiti bili su uništeni i zakopani, a ista sudbina prijetila je i njihovim mumijama. No, čini se da je Tutankhamon mumije svojih predaka premjestio iz Amarna u Dolinu kraljeva kako bi ih spasio od onih koji su željeli odmazdu. Ipak, prema najnovijim saznanjima, Ehnatonova je mumija uništena zajedno sa svom zagrobnom opremom, dok je sudbina Nefertitinih posmrtnih ostataka i dalje neizvjesna. Kraljevska grobnica na brdima zapadne obale njegova grada, u kojoj se Ehnaton nakon smrti na horizontu trebao spojiti sa svojim tvorcem Atonom, ostala je prazna i napola srušena. Uništenjem mumije vjerovalo se da se osoba zakida za vječni život. No, koliko god se trudili, “pravovjerni” Amonovi ideolozi nisu postigli svoj cilj, jer Nefertitina bista, koju je 1912. godine otkopao njemački arheolog Ludwig Borchardt, učinila je ovu kraljicu besmrtnom. Čudne li koincidencije, baš je takva bila namjena skrivenim portretima u grobovima Staroga Kraljevstva, glavama koje su se ugrađivale u zidove plemićkih nekropola: ako grobnica bude oskrvnuta, mumija uništena, a kip namijenjen *kau* uništen, skrivena će glava biti mjesto u kojemu će opstati duša umrloga. Možda je i umjetnik koji je izradio Nefertitinu bistu stvorio mjesto za njezinu dušu, koja nas iz nje promatra u svojem stoljetnome miru, uživajući u našem divljenju njezinoj ljepoti.

Dvije kraljice burne 18. dinastije, jedna u eri njezina uspona, druga u dobu dekadencije, ostavile su dubok trag na tkivu povijesti. Obje su bile u sukobu s tisućljetnom tradicijom. Hatšepsut samo zbog svojega spola, a Nefertiti i uslijed Ehnatonove pobune protiv Amona i vladajućega sloja njegova sve-

²⁹ Mali blokovi od kamena pješčenjaka s reljefima iz doba Amarna. Mnoge talate, nakon pada grada Ahetatona i njegova uništenja, iskorištene su u vrijeme Ramesida za gradnju novih hramova.

ćenstva. Obje su rodile samo kćeri,³⁰ čime je mogućnost da ih naslijede njihovi potomci bila minimalna. Hatšepsut se pokazala inovativnom gradnjom izvanrednoga hrama uklesanoga u stijenu te organizacijom ekspedicije u zemlju Punt. Njezina vladarska karijera nije obuhvatila veće krize i ratove. Pitanje je je li izostanak ratnih pohoda proizašao iz njezine ženske prirode i diplomacije ili je takva politika bila pogrešna. Povjesničari drže da je Egipat na sjeveru gubio pozicije i dao vremena za oporavak svojim neprijateljima. Teško je, međutim, procijeniti je li ratovanje bilo nužno i odgođeno ili nije bilo potrebno. Hatšepsut je najviše patnje doživjela u privatnome životu. Ona je kao i Nefertiti morala gledati kako joj kći umire. Neferitina su djeca umirala redom. Nefertiti se možda oslanjala na svoj izgled. S druge strane prikazi Hatšepsut, čak i kad su donekle lišeni faraonskih kanona, ne prikazuju je osobito lijepom. Jesu li bile stroge i ohole ili blage i krhke vladarice, nikad nećemo saznati. No, obje su doživjele čast vladanja najvećim imperijem staroga vijeka i ušle u kolektivno sjećanje i ostale u njemu.

A u povijesti literature ostaje Ehnatonova poznata himna bogu Atonu, koja se smatra jednim od najljepših primjera rane monoteističke teološke poezije. Napisana na zapadnome zidu Ajove grobnice u Tell el-Amarni, na početku teksta himna se posvećuje Ehnatonu i Nefertiti, no vjeruje se da je njezin autor sam faraon.

Himna Atonu

Slava Ra-Horahiju koji se raduje na obzoru. U ime Šuovo boravi u Atonu. Vječan život Atonu koji živi u slavlju. Vladar svega što obuhvaća Aton je gospodar neba, gospodar zemlje, gospodar kuće Atonove u Ahetatonu. Kralj Gornjega i Donjega Egipta koji živi u maat, gospodar dviju obala Heper-nefru-Ra-šemes-en-Ra, sin Sunca, živi pravednik, gospodar izlaska Sunca, Ehnaton, i kraljevska žena, gospodarica dviju obala Nefertiti, neka živi u vječnoj mladosti. On govori:

*Ti koji izlaziš u svojoj ljepoti na obzoru nebeskome,
ti si živi Aton koji započinje život.
Kad se pojavljuješ u svojem sjaju na istočnome obzoru,
ti blistaš iznad svih zemalja.
Tvoje zrake iz visine povezuju sve ljude i zemlje sve,
koje iz tebe nastadoše.
Ti si ih stvorio,
ti si Sunce.
Dolaziš i povezuješ ih za svojega voljenoga sina.
Ti putuješ
i kad si daleko, tvoje su zrake na zemlji,
svjetlo je tvoje na njihovim licima.
Tvoj odlazak nitko ne vidi,
a kad zađeš na zapadnome obzoru, zemlja kao da je mrtva.
Oni spavaju u svojim kućama,
pokrivaju glave,
nijedno oko ne vidi drugo.
Ni kradljivca vidjet neće.*

³⁰ Na licu jedne novo otkrivene stele (2011. godine) Nefertiti je prikazana kako predstavlja svoje muško dijete, a to bi mogao biti Tutankhamon.

Lav koji izlazi iz svojega skrovišta i zmija,
napadaju pod okriljem noći.
Zemlja je tiha,
jer stvoritelj je za obzor zalegao
i odmara se.

U zoru kad se pojavljuješ na horizontu,
kad danju sjaš kao Aton,
ti rastjeruješ tamu,
pružajući svoje zrake.
Dvije zemlje svakoga su dana u slavlju,
budni su i stoje na nogama,
jer ti izlaziš nad njima.
Peru oni svoja tijela, odijevaju odjeću
i njihove ruke podižu se u slavljenju
pred pojavom tvojom.

Stoka je zadovoljna svojom pašom,
drveće i biljke cvatu,
ptice izlijeću iz svojih gnijezda,
šire krila slaveći tvoj duh.
Sve životinje skaču na noge ...
Sve što leti i slijeće,
sve živi jer ti sjaš nad njima.

Barke plove na sjever i na jug,
jer svi su putovi otvoreni pojavom tvojom.
Riba u vodi pliva pred licem tvojim,
tvoje su zrake na zelenome moru.

Stvoritelju ploda u ženi,
ti koji stvaraš sjeme u muškarcu,
koji čuvaš za sina u majčinoj utrobi,
koji ga smiruješ kad plače
i hraniš ga dok još u njoj leži.
Ti mu daješ dah kako bi izdržao
onoga dana kad se rodi i počne disati.
Ti otvaraš njegovu usta,
ti hraniš pticu koja je u jajetu,
tvoja je riječ u ljusci.
Ti mu daješ dah koji ga održava.
Ti ga činiš potpunim
u jajetu
koje će slomiti.
On izlazi i govori
u vremenu svoje potpunosti.
On hoda na nogama svojim,
kad izlazi iz njega,
u visini on leti krilima svojim.

U Siriji i Nubiji
i zemlji egipatskoj,

ti postavljaš svakoga čovjeka na njegovo mjesto.
Ti im daješ sve što im treba.
Svatko dobiva svoju hranu,
i svaki dan njegova života uračunat je.
Njihovi su jezici razdvojeni u govoru
i njihove čudi
i njihove moći,
jer ti si ih učinio različitim.

Ti stvaraš Nil na onome svijetu,
ti činiš da on izlazi po tvojoj želji
da bi zbrinuo ljude (Egipta),
onakve kakve si ih stvorio za sebe,
gospodaru njihov, ti osjećaš kroz njih.
Gospodaru svih zemalja,
ti izlaziš za njih,
Atone dnevni,
koji si velik u svojoj slavi.

Svim dalekim zemljama
ti daješ život,
jer ti si Nil stavio na nebo
kako bi se spuštao njima
i stvarao valove na planinama
i, poput velikoga zelenoga mora,
donio vodu poljima njihovih gradova.
Kako su rodni tvoji usjevi, gospodaru vječnosti!
Nebeski je Nil za sve ljude stranih zemalja
i za živa bića koja po pustinjama jezde
na nogama svojim,
dok se (pravi) Nil izljuje iz drugoga svijeta u Egipat.

Tvoje zrake napajaju svako polje.
Kad ti zasjaš, oni žive i rastu za tebe.
Ti si stvorio godišnja doba
kako bi održao svoja stvorenja.
Zimu da ih hladi
i vrućinu da osjete tvoju moć.
Ti si stvorio daleko nebo,
kako bi ih uzdigao
da vide sva tvoja stvaranja
dok si još bio sam,
uzdizao se u obličju živoga Atona.
Izlaziš u sjaju,
povlačiš se i (opet) prilaziš.
Ti stvaraš milijune oblika sebe samoga,
gradove, naselja, polja, ceste i rijeke.
Jer ti si dnevni Aton nad zemljom.

Ti si u mojemu srcu
i nema drugoga koji mu je znan.
Čuvaj svojega sina Nefer-heperu-Re-uaen-Re-a,

*jer načinio si ga dobroga poput bilja tvojega i snage tvoje.
Svijet je stvoren od ruke tvoje,
po želji tvojoj oni su stvoreni.
Kad ti izlaziš, oni žive,
kad zalaziš, oni umiru.
Ti si sam život,
jer čovjek živi samo kroz tebe,
očiju uprtih u ljepotu prije tvojega zalaska.
Tad se sav rad ostavlja
kad zalaziš na zapadnome obzoru.
A kad se ponovno uzdigneš,
sve cvate za kralja...
Jer ti si utemeljio zemlju
i ti ih podižeš za svojega sina,
koji je nastao iz tvojega tijela,
gospodar Gornjega i Donjega Egipta,
Ehnaton ... Nefertiti,
žive vječno u mladosti.³¹*

³¹ Prema izvorniku iz Davies, N. de G: *The Rock Tombs of el Amarna*. London 1908 (Pt. 6, pl. 27)

Himna Atonu epitaf je jednoga doba, no ona je i početak svih pitanja koja se pojavljuju oko ovoga jedinstvenoga, konfuznoga i nikad dovoljno rasvijetljenoga razdoblja faraonske povijesti. Iako je već dosta toga rečeno o heretičkome kralju Ehnatonu, koji je svojom religijom Atona uzburkao duhove i traumatizirao nekoliko generacija Egipćana, srušivši tisućljetne tradicije, postoji još jedna tema povezana s njim koja se provlači u literaturi od pisca egipatske povijesti iz 3. stoljeća prije Krista, Manetona, pa do današnjih dana. Tema koja izaziva kontroverze, uvrede, priziva antisemitizam i koja dovodi u pitanje naše znanje o samoj prirodi povijesnih izvora. To je veza ili usporedba Ehnatona, sluge Atonova, s jedne, i Mojsija, Jahvina proroka, koji je prema judejsko-kršćanskim vjerovanjima izveo narod Izraela iz Egipta, s druge strane. Čudna je, na prvi pogled nevjerojatna, usporedba dvojice ljudi iz potpuno različitih kulturnih okruženja, ali o kojima svjedoče mnogi izvori. Pa ipak, intrigantna i zanimljiva jest veza jednoga faraona i jednoga biblijskoga proroka koja se temelji na usporedbi dviju životnih priča. Za one koji ne traže materijalne, arheološke dokaze dovoljna je poveznica ona poetska, koja priziva nedvojbenu sličnost Himne Atonu i 104. psalma iz Staroga zavjeta. Za pristalice alternativnih tumačenja već su Aton i Adonai dovoljno slična imena da navedu na razmišljanje.

Prva činjenica koja ih povezuje jest uvođenje monoteističke religije. Ehnaton (1352 – 1336. pr. Kr.) ušao je u sukob s dugom tradicijom štovanja tebanskoga boga Amona, oblika Sunca u politeističkome sustavu hijerarhije božanstava, izabравši za boga Atona, kao jedino božanstvo koje je štovao. Odbacivši Amona, Ehnaton je okrenuo leđa i ukupnoj hijerarhiji bogova koji proizlaze iz Amonove kozmogeneze te tako praktički prešao na monoteizam. Njegovom smrću, međutim, propada i njegova prijestolnica, kao i teološka reforma. Ljudi se vraćaju starim religioznim sadržajima, a ponovo osnaženi Amonov kler sustavno briše svako sjećanje na Ehnatona. Uništavaju se svi spomenici, brišu imena. Uskoro, on i njegovo doba blijede iz svakoga sjećanja. U povijest ga vraća tek arheologija 20. stoljeća. Mojsije je pak prema Starome zavjetu, svojega jednoga boga suprotstavio egipatskim bogovima kako bi svoj narod oslobodio iz Egipta. Odgojen kao Egipćanin, u faraonovoj palači, ali spoznavši svoje podrijetlo, Mojsije se okreće protiv tradicije svojih udomitelja i prihvaća Jahvea, boga svojih predaka za jedinoga boga. Slijedi biblijska priča o izlasku. Međutim, ni sam Mojsije niti izlazak Žido-

va iz Egipta nikad nisu istupili iz sfere mitološkoga poimanja povijesti. Ne postoje, naime, dokazi koji bi ukazali na istinitost čitave priče o izlasku, pa čak ni o boravku izraelskoga naroda u Egiptu. Stoga Jan Assman,³² promišljajući Ehnatona i Mojsija, kaže da je prvi bez sjećanja, a drugi bez povijesti. Usporedba Ehnatona i Mojsija ima korijene u vremenima kasne antike. Ehnaton je ostao bez sjećanja u političkoj i vjerskoj čistki, u kojoj su njegovi spomenici bili sustavno uništeni, nakon smrti kraljevskoga para i pada njihove prijestolnice. Sloj povijesti koji su Ehnaton i Nefertiti ispisali bio je pretanak pa je postao zaboravljen već nakon dvije-tri generacije Egipćana. Čak je i njihov nasljednik Tutankhamon, iako je za njega restaurirana moć Amonova svećenstva, izbrisan iz povijesti. Da nije bio arheologa, njihovo doba nikad ne bi bilo rekonstruirano čak ni u ovoj skromnoj mjeri u kojoj jest. Tako je igrom slučaja Ehnaton dobio svoje sjećanje sa zakašnjenjem od nekih 33 stoljeća.

S druge strane, lik Mojsija sličan je mnogim junacima mitova. Lik koji je činio čuda u ime božanstva iz Staroga zavjeta. Mojsije je u toj priči Egipćanin židovskoga podrijetla Ili Židov odgojen u egipatskoj kulturi. Rođenjem on je svakako Egipćanin. Priča kaže da je neki zli faraon naredio je da se pobiju sva muška djeca Židova, pa je Mojsija majka stavila u košaricu i postila da pluta Nilom. Umjesto da ga požderu krokodili, očito već pod zaštitom boga Jahvea, dopluta je i pronađen je u košarici. Potom mu prava majka postaje dojilja, ali biva odgojen na dvoru faraona. Neki autori tvrde da ime Mojsijevo znači "onaj koji je izvađen iz vode". U etimologiji egipatskoga jezika riječ "mu", doduše, znači "voda", no teško je reći da je riječ o pravoj etimologiji. Josip Flavije (*Antiquitates Iudaicae* 2, 9:7) donosi dodatne legende o Mojsijevim iskušenjima. On piše da je faraon šaleći se stavio svoju krunu na glavu Mojsija, a ovaj ju je odmah zbacio i zgazio nogom. Svećenici su u svojem nepoznavanju dječjega ponašanja odmah posumnjali da je riječ o strašnome proročanstvu, to jest da će faraonov sin srušiti kraljevstvo. Dječaka (da ne kažemo derište za tako važan biblijski lik) stoga su izložili kušnji. Ponudili su mu zdjelu trešanja i zdjelu žeravice. Ova neobična i nedovoljno razjašnjena proba valjda je trebala pojasniti stupanj njegove naivnosti. Mojsije je pojeo žeravicu ništa ne sluteći (i ne osjetivši?) i tako dokazao da nema zle namjere prema egipatskoj kruni. Odrastavši, Mojsije se poistovjećuje sa svojim židovskim podrijetlom, a okreće leđa faraonskoj kulturi. Obrat u njegovoj dvorskoj karijeri događa se kad Mojsije, prema mitu, ubija Egipćanina koji je tukao nekoga Židova. Budući da mu prijete smrtna kazna, Mojsije bježi u pustinju. Tu počinje njegov nov život. Upoznaje skupinu pastira, ženi se i počinje prođubljivati svoju vjeru.

U ovoj fazi mit o Mojsiju gotovo je isti kao i mnoge druge priče o prosvijetljenim junacima. Njih uvijek nakon ugodnoga djetinjstva čeka teška kušnja odlaska na dalek put traženja vlastitoga identiteta. Pustinjaštvo, askeza i susreti s božanskim promijenit će ih u toj mjeri da se nakon godina mit-skoga putovanja vraćaju kao prosvijetljeni proroci i mudraci. Možemo ovu avanturu Mojsija usporediti s Buddhinim asketskim lutanjima. Otkrivši da je patnja glavna sastavnica života, on je odlučio krenuti u potragu za uzrokom i putom oslobođenja od patnje. Tako i Mojsije (čija je empatija, doduše, usmjerena samo prema jednomu narodu) kreće putem spoznaje kako bi oslobodio Židove i taj ideal postaje njegova životna misija. Jedina bitna

³² Assman J, *Mojsije Egipćanin. Dešifriranje traga u pamćenju*. 2010. Anitibarbarus, Zagreb, prijevod: K. Miladinov

razlika koju odmah možemo opaziti jest da Mojsije postaje ubojica jednoga Egipćanina, dok je kod Buddhe, Isusa i ostalih junaka i izbavitelja od ljudske patnje takav obrat nezamisliv.

Mojsije se vraća u prijestolnicu i dobro poznatim čudima agresivne prirode koje mu daruje njegov bog (pomor djece i slično) prisiljava faraona da oslobodi njegov narod. Potom razmiče Crveno more kako bi izveo ljude za kojima su već krenule faraonove postrojbe, na koje se more na kraju uruši. Zatim Mojsije vodi svoj narod po pustinjama i dovodi ga u obećanu zemlju. Susret s Bogom odvija se na planini Sinaj i tu Mojsije dobiva zakone ili takozvanih deset zapovijedi. On izrađuje kovčeg saveza, u kojemu će ploče sa zakonima biti zauvijek sačuvane te umire jer mu je preoknuto da neće vidjeti obećanu zemlju.

Poput Mojsija odgojenoga kao Egipćanina i Ehnaton se buni protiv svojega okruženja. Upravo kao i Mojsije, on uviđa moć jednoga boga, kojemu se posvećuje i okreće leđa starim bogovima Egipta. On se čak odriče svojega imena Amenhotep i dodjeljuje si ime Ehnaton – “sluga Atonov”. Politička svemoć klera morala je biti trn u oku mladomu princu na dvoru 18. dinastije zapamćene po dvorskome glamuru. Nešto je Ehnatona moralo izdvajati od bezlične mase onih koji tradiciju nisu dovodili u pitanje. Kako god bilo, on se odlučio za revoluciju koju faraonsko doba ne bilježi ni prije ni poslije toga doba. Promjena koju je izabrao bila je korjenita. Počeo je od sama sebe. Kao i Mojsije, on mijenja svoj identitet. U slučaju biblijskoga junaka čak bismo mogli reći da on privremeno posjeduje dva identiteta, no s vremenom odlučuje se za onaj neegipatski. Ehnaton naprosto mijenja ime kako bi svima dao do znanja svoje novo opredjeljenje, koje je određeno slavljenju novoga božanstva. Zajedno sa sljedbenicima koji staju uz njega osniva novi grad, koji postaje država u državi. Egipat je u šoku. Unutrašnja podvojenost nije mu se dogodila od arhajskog razdoblja u vrijeme rata između sjevera i juga, koji je završio pobjedom Narmera. Po Assmanu (vidi ranije u tekstu) atonizam je prva protureligija u povijesti. On nije nova religija ili novi kult jer bi se kao takav lako uklopio u egipatski politeistički model religioznosti. Naprotiv, Atonizam poriče raniju religiju na čelu s državnim božanstvom Amonom. Isto čini i Mojsije. Stoga je Ehnatonova revolucija, po mnogima, ključan moment u razumijevanju biblijskoga monoteizma judaizma i kršćanstva. U tome je smjeru razmišljao Sigmund Freud u svojem djelu *Mojsije*. On je Mojsija proglasio sljedbenikom monoteističke religije Atona. No Freud nije išao tako daleko da bi izjednačio ova dva lika. To je učinio Ahmed Osman u svojoj knjizi *Izlazak iz Egipta*. Ovaj alternativni pisac tvrdi da je mitologija Staroga zavjeta u biti iskrivljena povijest Egipta. Osman čak predlaže bijeg Ehnatona na Sinaj i njegov povratak u Egipat, gdje nije bio prihvaćen. To bio paralelizam s boravkom u pustinji opisanim u Bibliji. Nakon toga slijedi, po Osmanu, pravi “izlazak Ehnatona/Mojsija iz Egipta”, zajedno sa svim njegovim sljedbenicima. Ideja je lucidna i taman dovoljna za još jednu u nizu knjiga alternativne i sasvim neutemeljene povijesti. Ideje ovoga pretencioznoga pisca imaju korijene u antičkim autorima.

Sjećanja na doba Amarne, vjerojatno znatno iskrivljena, ipak su se prenosila u kolektivnome pamćenju, dobivajući nove oblike i tumačenja, pa čak i nove aktere kojima su se pripisivali događaji koji su se zbili davno prije njihova doba. Taj je način iskrivljenoga sjećanja karakterističan za faraonsko doba. On je posljedica mitskoga, nelinearnoga shvaćanja vremena. Naime,

određenim događajima iz prošlosti pripisuje se mitsko ponavljanje pa se poistovjećuju s nekim kasnijim događajima. Tako se stvara konfuzija u faktičkome povijesnome tijeku. Katkad to se činilo u svrhe političke propagande, katkad samo kako bi se potvrdila mitska slika o izmjeničnoj vladavini dobra i zla. Uporabu povijesti u svrhu političke propagande možemo detektirati u više razdoblja. Obrazac je sljedeći: moćnik koji želi preuzeti vlast i svrgnuti aktualnu dinastiju (ili je to već učinio) objavljuje prije ili nakon toga nasilnoga čina dekret ili proročanstvo, u kojemu se govori o velikome vladaru s juga koji će spasiti zemlju i donijeti doba procvata. Ta se floskula oslanja na obrazac stvarnih povijesnih događaja – oslobođenja zemlje od stranih okupatora, koje je započelo u Gornjem Egiptu. S druge strane, tu su i priče koje slave djela povijesnih osoba više od dva tisućljeća nakon njihove smrti, poput Imhotepa, ili nešto više od jednoga tisućljeća kad je riječ o sinu Ramzesa II., Haemuasetu. Spomenimo i Tutmozisa IV., koji je izmaštao kako je veliku Sfingu u Gizi iskopao iz pijeska, nakon što je, kako kaže, odavno bila zaboravljena. Taj izvanvremenski događaj zapisan je na steli postavljenoj između Sfinginih šapa.

Umnogome, taj se način cikličnoga mišljenja zadržao sve do kraja staroga vijeka pa ga nalazimo i u dobu antike. Pišući o Egiptu poznati su antički autori, uza sav trud da iznesu povijesne činjenice, pali u zamku anakronizama u tumačenju ranijih i kasnijih povijesnih događaja. Josip Flavije, Rimljanin židovskoga podrijetla i jedan od autora koji citiraju Manetonovu povijest Egipta, piše: *Ovaj pisac koji je preuzeo povijest Egipta iz svetih knjiga započinje tvrdnjom da su naši preci došli u Egipat u broju od mnogo desetaka tisuća zavladavši nad njegovim stanovništvom. A zatim sam spominje da su poslije istjerani iz zemlje, zauzevši područje koje se sada naziva Judejom, gdje utemeljiše Jeruzalem i izgradiše hram. Do ove točke on slijedi kronike, a potom, oslanjajući se na zapise legendi i predaja, u želji da ih izmiješa s Egipćanima, on o Židovima kaže da su zbog gube i drugih bolesti istjerani iz Egipta* (Josephus, *Conta Apionem*, I.26-30).

Ova priča kod Flavija počinje time što kralj Amenofis odlučuje protjerati gubavce koji su izazvali odlazak egipatskih bogova. On prvo naređuje da se gubavci pošalju na prisilni rad. Mudrac Amenhotep, sin Hapua upozorava ga da će se gubavci ujediniti s vanjskim osvajačima i vladati Egiptom trinaest godina. Priča dalje navodi kako su napadači osnovali svoj grad Avaris, a vođa Hiksa Ozarzif osnovao je religiju koja vrijeđa Egipćane. Dakle, Josip Flavije s pravom optužuje Manetona da je Židove poistovjetio s gubavcima. Sigurno se u dugoj povijesti Egipta događalo da se iz zemlje protjeruju skupine među kojima se pojavila neka zarazna bolest. Kombinirajući povijesne događaje Maneton je upotrijebio taj motiv. No, druga pogreška koju rimski povjesničar ne opaža jest izjednačavanje Židova s Hetitima, koji su oko 1650. pr. Kr. okupirali Donji Egipat. Tako u potrazi za dokazima o biblijskome izlasku iz Egipta on nalazi jedan stariji događaj. Razlika između krize u doba Amarne i one prouzročene okupacijom od Hiksa jest, naglašava Assman, u religijskoj komponenti. Hiksi su bili skupina koju je konstituiralo više etnikuma, koji su unatoč djelomičnomu animozitetu prihvaćali egipatske kultove. Baala su izjednačili s egipatskim Setom. U njih ne nalazimo nikakve naznake monoteizma. Nije, dakle, bila riječ o religijskome sukobu poput onoga za Amarne.

Također, u ovome se odlomku opet javlja i skok iz razdoblja Hiksa u eru Amarne. Trinaest godina vladavine, antagonistička religija te bolest koja se spominje (bez obzira na to o kojoj epidemiji se radilo) možda je motiv iz Ehnatonova doba. Kako smo spomenuli u prethodnome poglavlju, njegova 13 godina duga vladavina u gradu Ahetatonu (mjesto Tel el-Amarna) završila je epidemijom kolere koju su mnogi protumačili kao kaznu od bogova izazvanu njegovom "herezom". Ovaj i drugi navodi naveli su mnoge povjesničare na zaključak da je sjećanje na Amarnu ipak preživjelo mnoga stoljeća te često bilo pomiješano s događajima koji tomu pamćenju ne odgovaraju kronološki. Tako su i vođi Hiksa pripisana Ehnatonova djela.

Što se Mojsija i Ehnatona tiče njihovo je povezivanje nastavak oslanjanja na metode mitske svijesti. Često se to čini namjerno, u cilju stvaranja novih šokantnih teorija koje trebaju prodavati knjige. No povijesna veza uistinu ne postoji. Sadržaj knjiga Mojsijevih dolazi iz vrela univerzalne mitologije i taj je mit prepričan mnoštvo puta na različite načine s različitim prostornim i vremenskim odrednicama. Mit je izvanvremenski arhetip i time daleko značajniji za svijest ljudi od same povijesti. Pa ipak, još uvijek živimo u svijetu u kojemu jedan dio ljudi želi vjerovati da se ono što piše u knjigama koje nazivaju svetim zaista dogodilo. Oni su poticaj traženja "svetih predmeta" Noine barke, koplja i čavala iz Isusova tijela, platna, grobnice njegovih roditelja, Mojsijeva groba, i tko zna čega još. Uistinu je malo onih koji shvaćaju poruku mitologije. Nema nijednoga dokaza da se u Egiptu ikada dogodilo nešto slično onomu opisanomu u službenoj recenziji Biblije. Egipćani su povremeno dopuštali ispašu pastirskim narodima na svojem teritoriju, ali režim prema njima bio je takav da su ih radije protjerali (osobito u slučaju pojave bolesti) nego zadržavali silom. I svi drugi navodi priče o Mojsiju nespojive su s egipatskom poviješću. No, možda je i važnija velika sličnost životnih putova Mojsija i egipatskoga reformatora Ehnatona. Egipat je gotovo sinonim za tradiciju. Njegovi običaji, umjetnost, bogovi, rituali čuvali su se, uz minimalne izmjene, tri milenija. To se danas čini čarobnim. Egipatski spomenik, upravo zahvaljujući toj tradiciji, prepoznajemo na prvi pogled. No nekad, u faraonsko vrijeme, bilo je ljudi koji su taj kanonizirani život doživjeli kao stegu koja vodi u besmisao. Tim samosvjesnim pojedincima život se učinio bolno klišeiziran i fatalistički predodređen. Takav život bio je "naslijeđen" od stotina generacija prije i vodio je u ravnu jednosmjernu ulicu bez ijednoga skretanja. Da je takvih samosvjesnih ljudi bilo, poznato nam je iz tekstova. Razočaranje tradicionalnim društvom i svime što ono "propisuje" iščitava se u *Razgovoru čovjeka sa svojom dušom* u egipatskoj, ali i u *Knjizi propovjednikovoj* u biblijskoj literaturi. A upravo je pobuna individualiziranoga i obrazovanoga čovjeka protiv ustajalih obrazaca krutoga i ustajaloga društva ono što povezuje Mojsija i Ehnatona.

Priča o Tutankhamonu, faraonu dječaku, najpoznatija je staroegipatska priča ikad ispričana. Ona počinje s Howardom Carterom i lordom Carnavonom, s faraonovim prokletstvom i drugim pričama, koje su popratile događaje oko otkrića najskrivenije, najbogatije i jedine neopljačkane grobnice u Dolini kraljeva. Mnogo je manje poznato tko je Tutankhamon uopće bio i kako je skončao, iako su ove teme u posljednjih pola stoljeća dobile bezbrojna objašnjenja.

Jedan od glavnih motiva egipatske slike svijeta bila je skrovitost. Ono što je sveto (kipovi božanstava, mumije faraona, sveti predmeti) trebalo je biti sakriveno iza mnoštva vrata i barijera koje priječe prilaz nepoželjnim, ali i omogućuju prolaz samo pročišćenima. Da bi se stiglo do svetišta *deser-deseru* ("svetinja nad svetinjama") klasičnoga hrama faraonskoga doba, potrebno je proći kroz mnoga vrata i predvorja, a s obiju strana tekstovi upozoravaju: "budi čist, budi čist". Ista ideja o vratima i prolazima javlja se u pogrebnim tekstovima koji opisuju putovanje duše prostranstvima drugoga svijeta. U tim se tekstovima duša oslobađa prolaskom kroz vrata i barijere zahvaljujući poznavanju magijskih izričaja. Ta se mitska slika odrazila i na gradnju i idejnu koncepciju piramida i hramova, a u vrijeme Novoga Kraljevstva dobila svoj novi izraz u faraonskim grobnicama uklesanim duboko ispod zemlje, gdje će sveta faraonska tijela, relikvije koje štite Egipat od zla, biti zaštićena za vječnost.

Na zapadnoj obali Nila, preko puta Luksora, grada velikih hramova, nalazi se usjek između brda prekrivenih kamenjem. To se mjesto nalazi u podnožju planine al-Qurn, što na arapskome znači "rog". Egipćani su u toj malojoj dolini, gotovo klancu između brda, u stijenama klesali kraljevske grobnice. Taj je običaj trajao vjerojatno od 1539. do 1075. godine stare ere. Dakle, nastao je kao nova tradicija pokapanja vladara za Novoga Kraljevstva. Velike i male piramide, koje su karakterizirale prijašnje epohe, nisu se više gradile. Umjesto samih građevina, naglasak je stavljen na opremu i tekstove grobnica. Prizori na zidnim slikarijama i popratni tekstovi, naime, nisu ni slučajno puke dekoracije. Oni trebaju omogućiti ulazak vlasnika grobnica u vječni život. Na zidovima grobnica oslikani su prizori iz zagrobnoga života prema *Knjigama vrata, Amduatu*, i drugim tumačenjima zagrobnoga života. Tu su mnoge slike božanstava te samih umrlih, sarkofazi od kamena, kipovi itd. Neke se od ovih grobnica prostiru stotinjak metara duboko u stijeni i

pravo su čudo graditeljskih i umjetničkih postignuća staroga Egipta. Tko zna kakva su sve blaga bila prinesena za zavjetne darove vladarima. Zacijelo je među darovima bilo sve ono što je faraonima za života predstavljalo vrijednost: umjetnine i nakit od zlata, kamena *lapis lazuli* i alabastera; potom namještaj, kipovi, posuđe, barke, bojna kola, oružje, odjeća, krune itd. Zsigurno bi blago iz svake pojedine faraonske grobnice bilo sasvim dostatno za osnivanje jednoga zasebnoga muzeja. Bilo bi tako da većina grobnica nije opljačkana još u davnim vremenima. Danas su te čudesne grobnice manjeviše prazne pa ipak zadivljuju svojom arhitekturom i zidnim slikarijama, prostirući se i po stotinjak metara ispod površine zemlje. Njihova otkrića i susreti istraživača s čudesnim prostorima uklesanim u stijene zasebna su priča. Sa svojim zamkama i gotovo da su postale arhetipom avanture koju donosi arheologija u svojem najboljem obliku. Svi oni koji vide grobnice u Dolini kraljeva i Dolini kraljica, pitaju se kako je moguće dubiti dvorane i hodnike tako duboko u stijeni; kakvu su rasvjetu rabili klesari i umjetnici? I, naravno, postavljaju i ono uobičajeno pitanje primjereno našem dobu: je li tolik trud vrijedan ukopa jednoga čovjeka? Slična pitanja već smo komentirali govoreći o piramidama. Baš kao što je bio slučaj s gradnjom piramida, egipatska tehnološka izvrsnost i dosjetljivost potvrđuju se i u Biban el-Moluku, poznatome kao Dolina kraljeva, u svojem punome sjaju i gotovo da su ravna čudesnim postignućima u Gizi. Čudan je to osjećaj kad hodate po kamenjaru, vrištini, u kojoj na površini nema ničega, a ispod vaših nogu skriveni su kilometri hodnika i dvorana, u kojima su prije dvadeset i pet stoljeća počivali faraoni i njihova blaga.

Kako je egipatska civilizacija padala u sve dublju krizu, povijest doline postala je sve dramatičnija. Zaredale su se pljačke. Zatim je pojačana straža, ali i sami čuvari, siromašni seljaci iz okoline, često su bili umiješani u pljačku i prodaju umjetnina iz doline. U teškim vremenima ljudi nisu birali sredstva kako bi preživjeli, prehranili obitelji. Konačno u kasnome razdoblju svećenici su odlučili spasiti barem kraljevske mumije, koje su za njih imale značaj relikvija, a pljačkaši su ih uništavali kako bi s njih skinuli vrijedne predmete. Faraoni su čak i s drugoga svijeta trebali svojom snagom štiti Egipt. Tada su mumije preseljene na nekoliko skrovitih lokacija u brdima i upravo zahvaljujući tomu činu danas je velik broj faraonskih mumija očuvan. Tutankhamonov je grob već tada ostao skriven. Ni Egipćani nisu znali za njega.

Otkriće njegove grobnice saga je sa sretnim završetkom u kojoj je glavni lik istraživač Howard Carter. Taj trgovac starinama i pustolov koji se upustio u traženje još jedne grobnice u Dolini kraljeva, onda kad se vjerovalo da ne postoji više nijedna neotkrivena, nije ni sanjao kakva ga slava očekuje u povijesti arheologije. Bilo je to 1917. godine, kad je u isplativost svoje misije uspio uvjeriti bogatoga lorda Carnavona, koji je njegov naizgled beznadni projekt počeo financirati. Carter je silno vjerovao u postojanje još jedne faraonske grobnice, ali prve godine kopanja po kamenjaru nedaleko od Luksora nisu donosile rezultate. S vremenom novac je postao problem jer je pod pritiskom mršavih nalaza koji nisu upućivali na nešto senzacionalno Carnavonov entuzijazam bio na kušnjama. Na kraju, nitko osim samoga Cartera više nije vjerovao u sretan završetak ovoga traženja. No sudbina je bila na njegovoj strani. Nagovorivši Carnavona da financira još jednu sezonu, Carter je naletio na predmete s Tutankhamonovim imenom. Osjećao je kao da ga sam davno umrli faraon poziva da otkrije njegovu tajnu. Sreća mu se osmjehnula tek 1922. godine, kad je otkrio kamena vrata skrivena hrpom

kamenja, na mjestu koje je egiptolozima cijelo vrijeme takoreći ispred nosa. Prvi pogled na kamena vrata bio je već sam po sebi senzacija. Naime, ono što je Carteru i njegovim ljudima odmah upalo u oči bila je činjenica da je pečat nekropole, koji su postavili egipatski svećenici, bio netaknut. Dakle, grobnica nije bila opljačkana, a tako nešto u Egiptu još nitko nikad nije vidio. Carter je najprije uspio ući u jednu prostoriju, predvorje grobnice. Već ta prostorija bila je pretrpana izvanrednim i dotada neviđenim stvarima. Samo vrijeme sad ga je dijelilo od ostatka blaga. Nema sumnje da Carteru nije bilo lako dočekati dan službenoga ulaska u pogrebnu dvoranu. To se konačno dogodilo 17. veljače 1923. godine. I toga dana počinje priča o najvećoj arheološkoj senzaciji svih vremena, kao i popratne priče poput one o faraonskome prokletstvu i još nekih priča koje nikad neće dobiti epilog. Na otvaranje pogrebne dvorane Carter je pozvao mnoštvo gostiju. Bila je to neka mješavina svečanosti *reality show* događanja - otkriće arheološke senzacije uživo. Carter je pred uzvancima s dljetom i čekićem u ruci otvorio sljedeću prostoriju i pred očima svih ukazao se golemi drveni pozlaćeni kovčeg, koji je ispunjavao čitavu pogrebnu dvoranu. Točnije, bio je tek neznatno manji od nje. Nakon toga ustanovit će se da ih je ukupno četiri jedan u drugome, a u najmanjemu od kamena nalazila su se još tri zlatna lijesa u obliku tijela. Senzacija u medijima odjeknula je diljem svijeta. Istraživači su strahovali za starine, koje su pod posebnom zaštitom prenošene na sigurno. No, godina-ma poslije pokrenut će se glasine o mogućnosti da su Carter, lord Carnavon i njegova kći, jedne noći prije službenoga otvaranja, potajno ušli u pogrebnu dvoranu te da su ondje uzeli neke predmete i zadržali ih za sebe. Navodno su nakon toga ponovno zatvorili prolaz i zapečatili ga kako bi koji dan poslije pred svjedocima ponovili njegovo otvaranje. Zvuči intrigantno i moguće, ali do danas nitko nije uspio potvrditi istinitost te legende. Nakon otvorenja gotovo tri mjeseca trebala su Carteru i njegovim pomoćnicima da rastave i iznesu iz grobnice tri golema pozlaćena lijesa u obliku svetišta. Slijedio je opasan i težak posao podizanja kamenoga poklopca s posljednjega kvadratnoga sarkofaga. Polako i oprezno Carterovi ljudi podizali su kamenu ploču, milimetar po milimetar, entuzijazam je bio na vrhuncu. A onda je uslijedio hladan tuš i sve stalo. Naime, uprava za starine zabranila je nastavak radova. Egipatska nacionalistička vlada pod pritiskom globalnoga saznanja o otkriću velikoga arheološkoga blaga odjednom se našla uvrijeđena činjenicom da pristup tomu blagu imaju samo stranci i zabranila radove. Ne bi bilo zanimljivo prepričavati birokratske i političke zavrzlake i lobiranja. Uglavnom, posao je bio nastavljen tek godinu dana poslije. Lako je pretpostaviti da je to bila najteža godina u Carterovu životu. Bio je zaustavljen na korak do suočenja s kraljevom tajnom za kojom je godinama tragao. Sigurno je često mislio o teškoj kamenoj ploči koja visi na konopcima desetak centimetara iznad sarkofaga, pitajući se hoće li konopci izdržati. Kad su radovi napokon nastavljeni jer je skandal oko zatvaranja radova, tko zna zahvaljujući kojim sve okolnostima, napokon riješen, vidio je da sve stoji točno onako kako je i bilo. Konopci su izdržali teret teškoga poklopca. Podizanje ploče nastavljeno je i naslućivao se prvi od zlatnih kovčega prekriven platnom. Uskoro će Carter po prvi put ugledati faraonovu zlatnu pogrebnu masku, vjerojatno najpoznatiju umjetninu na svijetu.

Kako će pokazati rezime svega što je otkriveno, relativno malen grob bio je do vrha prepun blaga, ukrasa, pogrebnoga namještaja i najrazličitijih prekrasnih komada pogrebne opreme koja danas zauzima gotovo jedan kat go-

lemoga Kairskoga muzeja. Svaki predmet od gomile koja ga je ondje čekala bio je umjetničko djelo od neprocjenjive vrijednosti. U maloj grobnici, koja se sastoji samo od kratkoga stubišta i četiri nevelike prostorije, nalazila se nevjerojatna količina stvari. Carter i njegovi suradnici nisu mogli vjerovati ugledavši velike pozlaćene vanjske sarkofage, koji izgledaju kao svetište, nosiljke s kipom boga Anubisa, kipove čuvara s kopljima i božice koje krilima štite vanjske ljesove, prekrasni ormarić za kanopske vaze od alabastera, bojne kočije i sve druge stvari. Nevjerojatno je bilo to da je gotovo svaki, pa i najmanji predmet, izvanredno umjetničko djelo. Možda su blaga odavno opljačkanih velikana egipatske povijesti bila mnogo veća od ovoga, no pitanje je jesu li u vrijeme Ramzesa, Tutmozisa ili Sesostrisa živjeli umjetnici poput onih koji su izradili predmete iz Tutove grobnice. Možda je ipak riječ o nečemu iznimnome i neponovljivome. Međutim, ono pred čime zastaje dah apsolutno svakomu promatraču jest kraljeva zlatna maska s intarzijama od plavoga kamena i dvjestotinjak kilograma težak zlatni unutarnji sarkofag. Kralj Tut bio je sahranjen u sedam ljesova s vijencima cvijeća. Bilo je tu i zastrašujućih detalja. Fetusi nerođene djece (zapravo kraljičinih pobačaja) u malim sarkofazima možda su najgori od njih. Pogrebna prostorija bila je oslikana prizorima pretvaranja u Ozirisa te prizorima kraljeva putovanja na solarnoj barci. Savjetnik Aj stoji pred mumijom faraona i obavlja ritual otvaranja usta. Slikarije su izrađene profinjeno. Carteru i ekipi mnoštvo razbacanih predmeta izgledalo je zbujujuće. Je li ta kaotična atmosfera nastala pri ukopu? Je li ona bila namjerno stvorena? Neki su zaključili da se morao dogoditi pokušaj provale u grobnicu koji je možda spriječen te je ona ponovno zapečaćena. Druga mogućnost bila je da su darovi unijeti u velikoj žurbi, no nitko zapravo ne zna koji je pravi razlog kaotičnomu izgledu grobnice. Je li Tutankhamon možda bio ukopan u tajnosti? Odmah po otkriću započela su nagađanja o tome što se ustvari dogodilo u njegovo doba.

Uskoro se započeo razvijati mit o faraonovu prokletstvu. Smrt lorda Carnavona, mecene radova i istraživanja grobnice te još nekih ljudi pokrenula je glasine koje su se razvile u teoriju o prokletstvu koje je štitilo grobnicu i samoga faraona. Naime, uskoro nakon ulaska u grobnicu Britanac je umro naglom i neočekivanom smrću od uboda nekoga insekta. Svjedoci njegove agonije pričali su da je Carnavon u smrtnome bunilu govorio o Tutankhamonu govoreći kako ga ovaj poziva u kraljevstvo mrtvih. Potom je jedna kobra presudila Carterovu kućnomu ljubimcu, ptičici poznatoj među njegovim arapskim radnicima, koji su grob katkad u šali baš po kućnome ljubimcu svojega šefa nazivali "ptičjom grobnicom". Zmija je u trenutku kad ljudi nisu bili u blizini dograbila jezikom kanarinca kroz rešetke krletke i pojela ga. Događaj je protumačen kao još jedan dokaz prokletstva. Oni koji vjeruju u faraonovo prokletstvo ukupno nabrajaju osamnaest osoba povezanih s otkrićem grobnice koji su umrli naglo i u neobičnim okolnostima. Izuzetak je sam Carter koji je doživio duboku starost. On je, kako kažu, bio "pozitivac" u očima duhova čuvara. I ove legende pridonijele su slavi i mitskoj veličini događaja povezanih s otkrićem Tutove grobnice i blaga. Osim Carnavona u Londonu je od 1923. do 1929. godine sumnjivom smrću umrlo još desetak ljudi povezanih s otkrićem i otvaranjem Tutankhamonove grobnice. Prema tumačenju koje je ponudio britanski autor Mark Beynon u svojoj knjizi *London's Curse* ti su ljudi bili žrtve sotonističkoga maga Alistera Crowleyja, a većinu je likvidirala njegova ljubavnica Marie-Marguerite. Crowley je, inače, bio uvjeren da je reinkarnacija jednoga egipatskoga svećenika.

Tko zna koliko je ljudi upisalo studij arheologije nakon što su pročitali arheološku sagu 20. stoljeća, o Carteru i Tutankhamonu. Tko zna koliko se ljudi bavilo tajnom prokletstva bačenoga na one koji su sudjelovali u prvome ulasku u grobnicu i nazočili otvaranju sarkofaga s mumijom. Ima li uopće ikoga tko nije barem u knjizi ili na televiziji vidio zlatnu Tutankhamonovu masku? Mislim da ne, jer za takvo nešto trebalo bi živjeti u potpunoj izolaciji od svijeta. Prva asocijacija našega doba na riječ "faraon" jest "Tutankhamon". No mi ipak ne znamo ni tko je taj dječak uopće bio. Ne znamo tko su mu bili roditelji. Ne znamo ni od čega je točno umro već u svojoj devetnaestoj godini.

Ehnatonova era, ma kako bila kratkoga vijeka, ostavila je dugotrajne posljedice na Egipat. Primjerice u umjetnosti, gdje taj utjecaj danas mnogi promatraju sa simpatijom. No, mnogo su gore bile one neposredne: kaos i depresija u državi, gubitak vanjskopolitičkih pozicija, ekonomska kriza, vjerski sukobi i konačno, problem nasljeđivanja egipatskoga prijestolja, jer Ehnaton i Nefertiti, koliko se zna, nisu imali sina. Stoga je nejasno tko je točno bio Smenkare, koji je službeno naslijedio Ehnatona. Još se manje zna zašto je sljedeći faraon postao Tutankhamon, koji je u svojoj dječjoj dobi "odlučio" reinstalirati Amona za državnoga boga i obnoviti njegove hramove. Očito je Amonovo svećenstvo u Tebi u njemu našlo nekoga bliskoga kraljevskoj lozi tko će im poslužiti za dovršenje obračuna s hereticima Atona ili je Ehnaton ipak imao sina za kojega se ne zna iz službenih zapisa. Isprva su egiptolozi bili uvjereni kako je mali Tut bio sin staroga Amenhotepa III. i Teje, koji je, nakon svega što je kraljevski degenerik Ehnaton počinio, došao na red naslijediti ga. On bi tako bio i brat Ehnatonov. Međutim, ta teorija ne stoji na čvrstim nogama već zbog toga što je razlika u godinama između njih dvojice prevelika. Sve je više onih koji drže da je Tutankhamon vjerojatno bio Ehnatonov sin, možda sa sporednom ženom Kijom. Uz nju kao moguće Tutove majke spominju se i princeze Sitamun i Meritaten. No ni za jednu nema posebno čvrstih dokaza. Koliko se zna, kraljica Nefertiti Ehnatonu je rodila samo kćeri. Jasno je samo da je dječak potekao iz širega Ehnatonova miljea. Naime, njegovo izvorno ime bilo je Tut anh Aton ("Slika živoga Atona"), a tek je poslije promijenjeno u Tut anh Amon ("Slika živoga Amona"). Stoga je logično pretpostaviti da dolazi iz Amarne iz krvne linije kralja Ehnatona. Još jedan dokaz za to jest i činjenica da na njegovu pogrebnome namještaju i drugoj opremi nigdje nema imena njegovih roditelja, što je inače uobičajeno. A upravo su Ehnaton i njegova svita ti koje su egipatski moćnici nastojali izbrisati iz egipatske povijesti uništavajući svaki i najmanji trag njihova doba, a osobito njihova imena. Naime, ime prema vjerovanju Egipćana sadržava i moć svojega vlasnika. Poslije je i sam Tutankhamon, iako je bio marioneta restauracije Amona, ipak izbrisan iz povijesti. Čak je i Ramzes II. uzurpirao neke njegove kipove. Jedan od njih može se vidjeti u Karnaku. Kao da mu nisu bile dovoljne tisuće vlastitih. Radilo se o klasičnome brisanju povijesti.

Tutankhamon je svoj kratak život provodio vladajući uz pomoć savjetnika. Bio je oženjen mladom princezom Anhesenamon, izvornoga imena Anhesenpaaton. Volio je uvježbavati vještinu vožnje bojnim kolima. Na brojnim prikazima, primjerice na naslonima prelijepih obojenih i pozlaćenih drvenih stolica, njeguje ga Anhesenamon i pokazuje mu svoju naklonost. Iako su oboje bili vrlo mladi, Anhesenamon je dva puta ostala trudna, međutim, djeca su, čini se, rođena mrtva. Kosturi dvaju fetusa bili su mumificirani

i sahranjeni u kraljevu grobnicu. Možda bi faraon ipak dobio nasljednika, ali njegov je život bio naglo prekinut u njegovoj devetnaestoj godini života. Kako se to dogodilo? Odgovor na to pitanje ostaje i dalje tajnom.

Od malih nogu Tutankhamon je bio vođen dvojicom savjetnika – Horemhebom i Ajom. Bolje rečeno, dvojica muškaraca s velikim političkim utjecajem u zemlji praktički su upravljali carstvom u ime još malenoga Tutankhamona. Horemheb, general i vrhovni zapovjednik ukupne vojske, nosio je titulu “kraljev zamjenik u čitavoj zemlji”, kao i drugu koja je glasila “nadglednik svih poslova”. Aj je također bio iznimno utjecajna osoba i svećenik visokoga ranga. Vjeruje se da je on bio brat kraljice Teje, a prema nekima i otac kraljice Nefertiti. Oba moćna savjetnika nakon Tutove smrti postali su faraoni. Prvo Aj koji je vladao samo četiri godine, a zatim Horemheb čak 26 ili 28 godina.

Mnogi se pitaju kakvi su uistinu bili odnosi Tutankhamona i njegovih tutora. Je li Horemheb uistinu bio Tutankhamonov zaštitnik ili ga je on možda i ubio? Rođen negdje u blizini grada, koji su Grci nazivali Herakleopolom kod jezera Fayum u sjevernome Egiptu, nije bio čovjek visokoga podrijetla. Taj ambiciozni čovjek do visokoga položaja došao je započevši vojničku karijeru još za vladavine Amenhotepa III. Nema podataka o tome što je bilo s Horemhebom u vrijeme Ehnatonove vladavine, no nakon propasti Amarne pojavljuje se kao glavni zapovjednik vojske. Bio je oženjen s Mutnedmet, svećenicom pjevačicom u Amonovu hramu i najvjerojatnije sestrom Nefertiti. Ispitivanja obavljena na njezinu tijelu otkrila su da je Mutnedmet umrla pri porodu u četrdeset i petoj godini života, pokušavši Horemhebu roditi nasljednika. Na kraju je ipak ostao bez djece i morao za nasljednika izabrati časnika Paramesea, poslije poznatoga kao Ramzes I. Horemheb je ulagao mnogo truda u rušenje Atonovih hramova, možda sudjelujući i u rušenju samoga Ahetatona - grada Atonova horizonta. Naredio je rušenja Atonovih hramova u Karnaku te pokrenuo gradnje i obnove Amonovih hramova. On je započeo izgradnju veličanstvene hipostilne dvorane u Karnaku zajedno s devetim i desetim pilonom toga golemoga hrama. Gradio je i u Abidu. U to su vrijeme graditelji Karnaka rabili dijelove prijašnjih struktura građevina iz Ahetatona. Kao da je ugrađivanjem kamenih dijelova Ehnatonova grada u Amonov hram Horemheb želio postići potpuno poništavanje Atonove moći. On se u svojim zapisima hvali ponovnim otvaranjem navodno zapostavljenih Amonovih hramova. Čini se da je njegovom vladavinom Amonov kler opet došao u poziciju političke moći, koja je tek nakratko bila poljuljana. Isto tako, Horemhebu je trebala podrška klera. Ipak, reforma Ehnatona zadržala se u umjetnosti. Novi duh Amarne nije se dao poništiti kao što je to bilo moguće s građevinama. Koliko god mrzio sve što je poteklo iz Amarne, Horemhebovi su prikazi, reljefi i slikarije itekako bliski novomu stilu u umjetnosti nastalomu upravo ondje. On je izgledao kao čovjek salasta, opuštenu trbuha u otmjenoj odjeći, tankih udova oslabjelih ugodnim životom. Upravo taj su stil uveli Ehnatonovi umjetnici, kojima je, čini se, dosadilo prikazivanje izvanvremenski i nadljudski savršenih faraona i velikaša. Samo su duguljaste glave kraljevskoga para iz Amarne otišle u zaborav. Izgled i stil darova iz Tutankhamonove zbirke također spada u taj utjecaj.

Zanimljivo je da su neki skloni vjerovati da je Horemheb naprosto ubio Tutankhamona kako mu ovaj ne bi predstavljao prepreku preuzimanju vlasti. Isti drže da ga je mrzio, gledajući u njemu izroda iz heretične Ehnatonove

loze. Horemheb uz svoje ime dodaje pridjevak “najstariji Horusov sin”, odnosno, “jedni Horusov sin”. Riječ je o tituli koja osobu nominira kao faraonova prvoga naslijednika. Često se odnosi na sina u doslovnome smislu, ali pravo je značenje prvenstvo u muškoj liniji nasljeđivanja. Štoviše, Horemheb uz svoje titule koje označavaju bliskost vladaru nikad ne imenuje faraona. Uobičajeno je da visoki dužnosnici na svojim spomenicima uvijek spominju ime faraona kojemu služe. S druge strane, poznato je da je upravo on Tutankhamonovoj dojlji Maji, jednoj od kandidatkinja koja bi mogla biti identificirana kao Tutankhamonova majka, dao izgraditi grobnicu. Ukratko, način pisanja njegovih titula ne govori o Horemhebovoj simpatiji prema mladomu faraonu, a odnos prema Maji također ne otkriva previše u tome smislu. Možda mu je mali faraon u početku trebao kako bi s vremenom svojim djelima uzdizanja staroga državnoga boga zadobio dovoljno povjerenja pred Amonovim klerom. Ova teorija, dakle, ide za tim da je Horemheb bio beskrupulozni ambiciozni čovjek kojemu je kralj Tut poslužio samo kao stepenica na usponu do egipatskoga trona. Štoviše, ima dokaza koji ukazuju na to da je Horemheb preoteo započetu grobnicu, koja je bila predviđena za Tutankhamonov vječni počinak.

Ipak, treba reći da Horemheb nije jednoznačna ličnost i njegov je život još uvijek iritantna tema u tumačenju važih društvenih promjena nakon Amarnе. Prva je zanimljivost vezana za Ajova naslijednika da postoje indikacije prema kojima je on političku karijeru započeo u Amarni. Ondje nije identificirano njegovo ime. No, pojavljuje se osoba pod imenom Pa-Aten-em-Heb vojničkoga profila (s istaknutom titulom “nadglednik vojske dviju zemalja”) za koju postoje naznake da se radi o mladome Horemhebu, koji je nakon pada Ahetatona, baš kao i sam Tutankhamon, promijenio ime, prilagodivši se novim političkim okolnostima. Za vladavine Tutankhamona Horemheb brzo napreduje i postaje zapovjednik ukupne vojske. Druga zanimljivost jest u uređenju njegove izvanredne grobnice u Dolini kraljeva. Naime, riječ je prvog u nizu grobnica koje su ukrašene prizorima iz *Knjige vrata*, koja će postati standard u vrijeme Ramesida. Činjenica da Horemhebov životni vijek povezuje kraj 18. i početak 19. dinastije (naime, Horemheb je bio suvremenik Amenhotepa III., potom Ehnatona i Tutankhamona, a za njegova života već su bili rođeni Ramzes I., Seti I. i Ramzes II.) daje za pravo smatrati toga generala pravim osnivačem 19. dinastije. Dakle, postavivši svojega podređenoga Paramesea (Ramzes I.) za svojega legalnoga nasljednika, Horemheb osniva novu dinastiju, koja će Egiptu donijeti procvat.

Sam trenutak Tutankhamonove smrti zbunjuje mnoge i postavlja mnoga pitanja. U blizini Kadeša Egipćani se sukobljavaju s Hetitima. Upravo u tome trenutku u Tebi umire Tutankhamon, a na njegovo mjesto dolazi Aj. Je li Horemheb bio sudjelovao u vojnoj intervenciji? Bi li vrhovni zapovjednik vojske propustio sudjelovati u tako važnoj akciji? Je li Aj postao faraon baš zahvaljujući tomu što je Horemheb bio odsutan? Ako jest, je li u tome slučaju Aj glavni osumnjičenik za naglu Tutovu smrt? I, konačno, jesu li Aj i Horemheb bili suradnici ili suparnici? Ako su surađivali, tada bi kao kraljevski savjetnici imali bezbrojne mogućnosti da maknu mladoga faraona. No, činjenica da je Tut doživio devetnaest godina, u tome bi slučaju značila da je ipak imao neke moćne zaštitnike. Tko su bili ti zaštitnici, ne zna se.

Poput Horemheba i Aj je bio čovjek niskoga podrijetla, ali njegova je obitelj došla na dvor zahvaljujući Amenhotepu III. Rođen je u Ahmimiju (gr. Panopol) i pretpostavlja se da je bio sin Juje i Tuje – roditelja kraljice Teje

– Amenhotepove žene. Ajov i Tejin otac bio je u svećeničkoj službi boga Mina. Imena Juja, Tuja, Teje i Aj, neuobičajena među Egipćanima, otkrivaju sirijsko podrijetlo ove obitelji. Ajova je karijera započela na Ehnatonovu dvoru. Prema jednoj verziji, on i njegova žena Teje bili su roditelji Nefertiti i Horemhebove žene Mutnedmet.

Tijekom života u Ahetatonu Aj je postao “nadglednik kraljevske ergele Njegova Veličanstva”, a u njegovoj se ondašnjoj neiskorištenoj grobnici spominju još i titule “pratitelj kralja”, “božanski otac”, “kraljevski pisar”, “kraljev jedini prijatelj” i druge. Dakle, čovjek koji je imao važnu ulogu u vodstvu države heretičkoga faraona imao ju je isto tako u novome dobu u kojemu se nastojao zatrti svaki trag Ehnatonove vladavine. Kako neki kažu: bez obzira na promjene, u politici su uvijek jedni te isti ljudi. No, u slučaju 18. dinastije to i nije tako neobično. Naime, sve do Horemhebove vladavine nije došlo do promjene dinastije. Sva događanja – osnivanje novoga grada u Amarni, reforma religije, smrt kraljevskoga para, propast i uništenje Ahetetona i postavljanje Tutankhamona za kralja – mogu se promatrati kao sukobi unutar jedne jedine obitelji. Točnije, obitelji velikoga faraona Amehotepa III.

Uglavnom, Aj je nakon pada Ehnatona pristigao u Tebu i zadržao visoku poziciju na dvoru. Ovoga puta njegov je položaj Tutankhamonova savjetnika bio moćniji nego ikad. Neki smatraju da je upravo veliki vezir Aj maknuo Tutankhamona kako bi sam zasjeo na prijestolje. Također tvrde da je on dao postaviti zasjedu hetitskomu princu, kojemu je nakon Tutove smrti Anhesenamom ponudila svoju ruku. Bio je to njezin očajnički potez, a princ Tusrata pošao je u Egipat privučen ponudom, ali nikad nije stigao do prijestolnice.

Tutankhamonova mumija 2007. godine vraćena je u njegovu grobnicu u Dolini kraljeva. Prije toga desetljećima je bila u Kairskome muzeju, gdje su je u nekoliko navrata ispitivali forenzičari. Katkad su to bili čitavi timovi stručnjaka za patologiju, anatomiju, kriminalistiku i sudsko vještačenje. Obavljene su razne pretrage i CT-skeniranje i pokazalo se da je mladi faraon nakon svoje devet godina duge vladavine umro od posljedica teških tjelesnih ozljeda. Uzrok smrti mogla je biti infekcija nakon prijeloma noge, ali ozljede su otkrivene i na glavi. Tada je također ustanovljeno da su mu zgnječena i polomljena rebra. Međutim, postoje brojna neslaganja oko toga koje su ozljede nastale prije, a koje nakon smrti. Neki stručnjaci uvjereni su da su polomljena rebra evidentan dokaz da je Tut primio snažan udarac konjskih kopita. S druge strane razrađena je teorija o mogućem napadu nilskoga konja kao uzroka njegove smrti. Na takvu mogućnost upućuje stanje tijela. Posebice polomljena rebra. Teškoće u vađenju mozga ukazuju na mogućnost da je tijelo provelo neko vrijeme u vodi. Mozak Tuta, naime, uklonjen je kroz rupu na zatiljku, što nije uobičajeno. Na takav zahvat mumifikatori su se mogli odlučiti jer mozak dugotrajno izložen namakanju nije bilo moguće izvući kroz nosnice. Scenarij³³ Tutove smrti glasi ovako: Bio je u malome čamcu, možda sudjelujući u lovu na nilskoga konja, te je prevrnut i ubijen od goleme i snažne životinje. Ljudima koji su bili s njime trebalo je nekoliko dana da izvuku njegovo tijelo iz rijeke. Stoga se ono već počelo raspadati. Teorija donekle drži vodu. Teško je, naime, vjerovati da su svećenici koji su obavljali mumifikaciju bili tako nepažljivi da bi usput slomili nekoliko kostiju, no, opet, ne možemo znati što se događalo s tijelom u intervalu između smrti i pogreba. U knjigama koje govore o slavnome otkriću Tutankhamo-

³³ BENSON, W., Was Tutankhamun Killed by a Hippo?. Ancient Egypt. Manchester, October/November 2012.

nove grobnice i blaga rijetko se spominje činjenica kako je Carterova ekipa rezala faraonovo tijelo na komade i užarenim noževima uklonila njegovu glavu iz slavne zlatne maske. Sve je to učinjeno da bi se iz lijesa izvadili predmeti. Ne želimo ovdje otvarati temu o tome u kojoj je mjeri arheologija u svojim postupcima u biti skrnavljenje i pljačka ili je ona ipak didaktički potrebna alatka u rukama znanosti, no sve je više onih koji naglašavaju da nitko od pokojnika iz staroga vijeka ne bi poželio takvu sudbinu svojih ostataka. U čemu je uopće razlika između onoga tko je sahranjen prije deset ili prije tri tisuće godina?

U svakome slučaju te metode vađenja blaga bitno su zakomplicirale posao današnjim forenzičarima. Je li Tutankhamon bio ubijen ili je stradao vježbajući s konjskom zapregom? Je li boležljivi mladić naprosto preminuo od neke bolesti? Mnogi su bili uvjereni da će se sva ta pitanja, kao i složena genealogija ove dinastije, razriješiti uz pomoć razvoja genetike, uz čiju bi se pomoć testirao DNK mumija. No sve donedavno Visoko vijeće za starine odbijalo je dopustiti takve istraživanja, pozivajući se na uništavanje mumija i nesavršenost metoda. Konačno pod nadzorom dr. Zahija Hawasa DNK-testovi obavljani su u okviru međunarodnoga projekta *JAMA*. Prema tim najnovijim istraživanjima, čiji su rezultati izneseni u javnosti u veljači 2010. godine, Tutankhamon je umro od teškoga oblika malarije, a patio je od teškoga poremećaja koštanoga tkiva, koji je mogao zahvaliti svojim genima i tradiciji incesta svojih predaka. Ista istraživanja, koja su uključivala CT-snimanje i testiranje DNK na desetak poznatih mumija osoba koje su mogle biti krvno povezane, identificirala su nepoznatoga muškarca iz grobnice KV 55 kao Tutankhamonova oca, a mumiju žene iz grobnice KV 35YL kao njegovu majku. Prva osoba nalazila se u potpuno uništenome grobu i to bi mogao biti Ehnaton ili Smenkare, a druga jedna od pet kćeri Amenhotepa III., što znači i Ehnatonova sestra. Inače, mumija te mlađe ženske osobe, koja bi prema ovim rezultatima bila faraonova majka, ima na glavi ozljede koje ukazuju na to da je najvjerojatnije ubijena. Zahi Hawass, najistaknutiji egipatski arheolog i direktor Vijeća za starine odmah je zaključio kako "zna da to nije mumija Nefertiti", dok drugi ne odbijaju tu mogućnost. Neki drže da bi leš čiji DNK pripada Tutankhamonovoj majci mogao biti tijelo slavne kraljice. Ostale kandidatkinje za Tutovu majku jesu: druga Ehnatonova žena Kija, princeza Sitamun, Maja i još neke. Dakako, činjenica da su njegovi roditelji bili brat i sestra još više komplicira situaciju jer je povijesni izvori u tome smislu ne rješavaju u potpunosti. Grobnica s dvama ženskim tijelima sustavno je uništena, baš kao i ona Tutova novootkrivenoga genetskoga oca te obje mumije također. Ako su u tim dvjema grobnicama ukopani Ehnaton i Nefertiti, nakon pada Amarne bilo je očekivati da će takva sudbina snaći njihova tajna počivališta.

Nakon silne zbkke koju su izazvala istraživanja i proturječni rezultati projekta *JAMA* Hawas i stručnjaci za DNK konačno su objavili da leš u grobnici broj 55 jest Ehnaton te da je on Tutankhamonov otac, a tijelo žene koja je identificirana kao Tutova majka ako nije Kija, ipak je (možda) Nefertiti. Tako nagli zaokret, osobito kad je riječ o identifikaciji majke, poduprli su postojanjem jednoga reljefa dosta oštećene površine na kojoj Nefertiti prikazuje kralju muško dijete, iako se smatralo da je rodila samo tri kćeri.

Je li to konačno? Je li misterij Tutankhamonova podrijetla i smrti riješen zauvijek? Zanimljivo je i to da je istraživački tim na tijelu Tutankhamona potvrdio samo laganu frakturu noge i još neka manja oštećenja kostiju, koja nisu mogla biti uzrok njegove smrti, dok su prijašnji istraživači, koji su se također koristili radiološkom opremom, govorili o teškome oštećenju čitavoga grudnoga koša. Oštećene faraonove kosti mogle bi upućivati na pad koji je možda dokrajčio život u teško bolesnome tijelu mladoga vladara. Hoće li nam neki novi ekspertni tim za par godina donijeti neke sasvim nove zaključke? Vjerojatno hoće. Ovaj faraon i njegova obitelj, koja je obilježila jedno razdoblje egipatske povijesti, ostat će enigmom, koja će i dalje buditi maštu mnogim naraštajima istraživača. Unatoč mnogim mišljenjima i stotinama knjiga i članaka na tu temu, teško da ćemo ikad dobiti sasvim jasan odgovor na sva pitanja koja se odnose na njegov život i njegovu smrt. Tutankhamonova smrt tema je koja obično ljude navede na trag interesa za faraonski Egipat. Istaknuta i prepričavana u medjima ona obično vodi do razmišljanja o njegovu životu i vremenu u usporedbi s našim. Možda se baš zato u čovjeku budi fascinacija u trenutku kad vidi neveliku grobnicu na čijemu sjevernome zidu pogrebne dvorane Aj u svećeničkoj odori od leopardove kože stoji pred mumijom Tutankhamona i obavlja ritual otvaranja usta kako bi njegovu dušu poslao u vječni život. Kraj ovoga je drugi prizor na kojemu Tutankhamon i njegov *ka* prilaze bogu Ozirisu i grle ga. I tu se Tut već pretvorio u Ozirisa, koji ima njegovo lice, i ušao u vječno povijesno sjećanje i slavu.

Velike nacije poput faraonskoga Egipta imaju među svojim dobrim razdobljima neka koja povjesničari percipiraju kao osobito uspješna, ekspanzionistička, razdoblja procvata, gradnje i razvoja filozofske misli, znanosti, umjetnosti i vojne tehnike. A ta se razdoblja ne događaju posve slučajno, već u njihovoj pojavi sudjeluju životi mnogih snažnih ličnosti. Većini njih ne znamo ni imena ni sudbine. Oni za koje znamo, dakako, vladari su. Sudbina je htjela da dvojica od njih obilježe vrijeme Novoga Kraljevstva u kojemu Egipat postaje velesila staroga vijeka šireći svoj utjecaj od sredine istočne Afrike do Mezopotamije. To su vladar ratnik Tutmozis III. i Ramzes II. zvan Veliki. Dva čovjeka koja su možda najviše pridonijela oblikovanju pojma “faraon” u svijesti svih budućih naraštaja.

Teško je reći koliko su takozvane “velike” povijesne osobe bile uistinu velike. I, dakako, po čemu to čovjek uopće biva “velik”. U svakome filozofsko-civilizacijskome sustavu može postojati čitav niz tumačenja pojma ljudske “veličine”. Ta se promišljanja mogu kretati od etičkih i karakternih opisa, sve do političke ili javne snage utjecaja. Danas se u ljude koje mediji veličaju ubrajaju čak i ljudi koji su “veliki” samo zbog izgleda ili bogatstva. Ustvari, razne se kategorije ljudske veličine u većini slučajeva međusobno ili potpuno pobijaju ili nastanjuju sasvim druge, paralelne svjetove ljudskosti. Veličina umjetnika i veličina ratnika, veličina humanista i veličina političara, veličina pop-zvijezde i veličina čovjeka koji je preživio strahote gulaga – te veličine jednostavno nisu svodljive na isti nazivnik, a svatko se pri njihovoj usporedbi odmah opredjeljuje ili za jednu ili drugu, i to jednu uzdižući, a drugu prezirući. Možemo reći da je neki sportaš velik u svojoj upornosti i borbenosti, državnik u svojim odlukama, a ratnik u hrabrosti, i tu se pomalo približavamo Aristotelovoj *Nikomahovoj etici*, međutim, analiza etičkoga poimanja velikih povijesnih ličnosti odvela bi nas predaleko u teoriju psihologije. Tim više što nam pri studiju staroga vijeka za takav pokušaj kronično nedostaje podataka.

U povijesnim znanostima, i percepciji povijesti uopće, velik je onaj državnik koji suvereno vlada, donosi prave odluke i čije djelovanje ostavlja trag i nakon njegova doba. To, naravno, ne znači da upravo takve povijesne osobe nisu bile obični “mali” ljudi kad je riječ o karakteru, etici, hrabrosti i mnogim drugim vrlinama. Sama egiptologija kao znanost u promišljanju povijesnih osoba ima neke svoje posebnosti. Ona je, naime, nastala u vrijeme kad

su Britanci, Francuzi i još neke uspješne kolonijalne sile duge imperijalističke povijesti kontrolirale čitav svijet. Rani egiptolozi, pripadnici tih nacija, projicirali su svoje tradicionalno mišljenje na povijest Egipta. Tako su od početka glavna tema postale dinastije, faraoni i njihova vladavina. Uopće, zapad je u prošlim stoljećima mnogo više važnosti pridavao individuumu, a istok društvu. Zanimljiv je i komičan u 20. stoljeću bio pokušaj stručnjaka iz zemalja istočnoga bloka, koji su, prema marksističkome obrascu, počeli govoriti o povijesti staroga Egipta kroz tematiku klasa i klasne borbe. Naravno, po njima je sve što se ikad desilo u Egiptu bilo posljedica manipulacije masama pomoću religije – takozvanoga opijuma za narod. Zamislite pitanje kakvoga istočnjačkoga skolastika: “Jesu li graditelji piramida bili otuđeni od sredstava za rad?” i bit će vam jasno da je cijeli sustav bedasto smiješan. Sve u svemu, zapadna je logika prevladala već i zato što su istraživači i povjesničari 19. i prve polovice 20. stoljeća jedino o vladarima ponešto i znali, dok se istočna oslanjala na ideološke obrasce. To je bilo vrijeme sklapanja mozaika dugih i nešto kraćih kronologija te potrage za prvim kraljevima i dinastijama.

Čini se da je pravi ključ za razumijevanje velikih faraona u priznavanju činjenice da to što su bili uspješni vođe ne povlači za sobom lake zaključke o njihovim osobnostima. Tutmozis III. i Ramzes II. mogli su biti vrlo tašte osobe. Kad je čovjek živi bog kojemu se klanja čitava zemlja, za njega se rade kolosalni kipovi, a njegovo ime magijska je zaštita na pročeljima svih hramova, na nakitu svakoga građanina itd., kakav je onda to čovjek? Ako odbacimo neke negativne primjere apsolutnih vladara iz modernoga doba, sigurno je da je riječ o duševnome stanju kakvo moderna psihologija ne poznaje. Čak ni rimski carevi nisu uživali takvo poštovanje poput najvećih faraona.

Ramzes je samoga sebe i percipirao kao veličinu. Tutmozisov pak profil činio bi se mnogo složenijim kad bismo bili sigurni da je dao ukloniti svoju pretходnicu Hatšepsut. Ramzesovi basnoslovni graditeljski pothvati mogli bi se itekako objasniti samoljubljem i željom za pokazivanjem moći. No ni takve zaključke nije tako jednostavno izvući. Jer za egipatsku je državu i naciju faraon bio simbol čiji su monumenti i svojemu i drugim narodima trebali dati do znanja kakva je moć Egipta. Primjer za ovo jesu hramovi u Abu Simbelu, izgrađeni vrlo daleko od urbaniziranoga dijela Egipta. Teško se oteti dojmu da je Ramzes ovim golemim zdanjima htio Nubijcima poručiti da je Egipat tu prisutan i da ne namjerava otići i odreći se svoje dominacije.

Veličina i sjaj Egipta dostigli su svoj zenit za Ramzesa Velikoga, ali tomu je bez sumnje pridonijela i sve ono što je za svoje vladavine ostvario neumorni ratnik Tutmozis. Kao sin rano umrloga kralja Tutmozisa II. i njegove sporedne žene Iset morao je čekati svoju šansu da ipak zasjedne na tron. No, poslije, njegova karijera mutnoga i nejasnoga početka, u kojemu je vladala njegova skrbnica Hatšepsut izrasla je u nešto što je posve zasjenilo njezino doba. Dolazilo je vrijeme u kojemu intima i individualne sudbine kraljica, kraljeva i plemića bivaju zasjenjene društveno-političkim zbivanjima u svojoj njihovoj okrutnosti. Tragična kraljičina romansa sa Senenmutom i rana smrt Hatšepsutine kćeri pali su u zaborav u susretu s okrutnom stvarnošću, u kojoj je Egipat ubrzano gubio svoje pozicije na sjeveru i jugu. U prednjoj Aziji bune se vazalske zemlje i gradovi odbacujući kontrolu egipatske super-sile. Već u prvoj godini samostalne vladavine Tutmozisa je čekala bitka kod Megida, u kojoj se protiv mladoga faraona digla koalicija snaga, što ih je na

strani biblijskih Kanaanaca organizirao princ od Kadeša zajedno s mitanijskim saveznicima. Zajednički interes bio im je rušenje egipatske hegemonije, a pobuna započinje krajem Hatšepsutine vladavine. Ovaj sraz dogodio se u 15. stoljeću prije Krista, najvjerojatnije između 1482. i 1479. godine. Nadmoć Tutmozisove vojske natjerala je pobunjenike na povlačenje u grad Megid, mjesto poznato po biblijskim knjigama kao Armagedon, na kojemu se u povijesti nakon ove dogodilo više velikih bitaka. Na istome su mjestu Egipćani također ratovali protiv Judeje 608. godine pr. Kr., a saveznici 1918. za Prvoga svjetskoga rata protiv Otomanskoga Carstva. Tutmozisova kampanja bila je impresivna. Vojska od najmanje deset tisuća ljudi, bojnih kola i pješništva bila je jedna od najvećih ikad okupljenih u starome Egiptu. Nadmašile su je jedino postrojbe Ramzesa II. od 20 000 vojnika u drugoj velikoj bitci kod Kadeša. Tutmozis je, nakon što je saznao da se neprijatelj povlači u Megid, odlučio iznenaditi ih prolaskom kompletne, više kilometara duge, kolone svoje vojske klancem kroz planinu Karmel. Bio je to riskantan potez jer bi napad na postrojbe u klancu zasigurno završio masakrom Egipćana. Međutim, Tutmozis je igrao na faktor iznenađenja i kao pravi vojni strateg povukao potpuno neočekivan potez. Dok je pješništvo prolazilo klancem, bojna su kola išla okolnim putovima i neprijateljske izvidnice nisu mogle točno ustanoviti gdje se nalazi glavnina egipatske vojske. Odjednom, izišavši iz prolaza Wadi Araha, ona se sasvim neočekivano stvorila nadomak zidina Megida. Kralj iz Kadeša time je sa svojom vojskom, koja je čekala Egipćane na mjestu gdje se očekivalo približavanje gradu, bio izbačen iz igre. Nije poznato je li se vojska iz Kadeša, propustom Egipćana, uspjela vratiti u grad. No, to je moguće jer se bitka za Megid ipak pretvorila u klasičnu opsadu, koja je vjerojatno trajala oko sedam mjeseci.

Velika bitka, najveća toga doba, dovršena je dramatičnom pobjedom egipatske vojske. Smatrali su je tako značajnom da je prikazuju reljefi u čak tri egipatskim hramovima Novoga Kraljevstva: u Karnaku, Deir el-Bahriju i Medinet Habuu. Megid je branila vojna sila sakupljena iz trideset sirijskih i palestinskih gradova, ali Tutmozis je pobijedio. Bio je to početak nove egipatske prevlasti nad državama Levanta. Tutmozis je uveo školovanje sinova poraženih kraljeva u Egiptu. Tako bi prinčevi za vrijeme svoje vladavine s više simpatije prihvaćali egipatsku kulturu i vazalski odnos svojih naroda prema toj velesili smatrali prihvatljivim.

Tutmozis nije bio samo uspješan organizator vojnih pohoda i strateg. Za razliku od velike većine faraona koji su bitke pratili iz svojega šatora s pristojne udaljenosti, on je bio istinski ratnik. Legendarna je njegova vještina u gađanju lukom. Vjerojatno je kao dječak prošao opsežnu obuku u borbi mačem, sjekirom i štitom. No gađanje iz luka bilo je posebno cijenjeno u njegovo doba. Ta je vještina povezana s uvođenjem bojnih kočija. Jedan je vojnik upravljao, a drugi baratao lukom i strijelama. Bila je to iznimno zahtjevna vještina jer je podrazumijevala održavanje ravnoteže u jurećoj kočiji i ciljanje (po mogućnosti precizno) protivničkih vojnika koji su također bili u pokretu. Bojna kola uvedena su u egipatskoj vojsci oko 1650. prije Krista. Naime, prvo iskustvo Egipćana s takvom opremom bio je šokantan poraz od Hiksa, koji su ih upravo zahvaljujući konjima pregazili u prvome naletu. Uvidjevši kakve prednosti donose kola, koja se kreću tako velikom brzinom da među protivničko pješništvo unose paniku, Egipćani i sami uvode lagana bojna kola koja vuku dva konja, a koja se sastoje od male platforme na dva kotačima i ograde. Stoga su kola vrlo lagana i mogu se kretati vrlo brzo.

Štoviše, bojna su kola postala tako elitno oružje da se otada faraoni prikazuju kao strijelci koji s njih ruše neprijatelje i ispaljuju strjelice. Taj prizor postaje mitski simbol odlučnosti i moći faraona i stoga se može naći na zidovima svakoga hrama iz Novoga Kraljevstva. Kola su zasigurno imala i obrednu uporabu. Pojava faraona na elegantnome, bogato ukrašenome dvopregu trebala je impresionirati dvorjane. Po svemu sudeći vladari su prema bojnim kolima pokazivali sličnu strast kakvu danas vidimo kod bogatih muškaraca prema sportskim automobilima. Mnogi su bojna kola poželjeli ponijeti i na drugi svijet. Tako su u Tutankhamonovoj, nevelikoj ali pretrpanoj, grobnici pronađeni dijelovi čak šest bojnih kola. Taj nalaz, uza sve ostale senzacije, pomogao je i razumijevanju gradnje bojnih kola. Inače ih je u Egiptu sveukupno pronađeno jedanaest.

Hrabri je Tutmozis uistinu išao u bitke i s bojnih kola svojim strijelama gađao neprijateljske vojnike. On je obučavao vojsku strategiji i uveo kvalitetnije materijale u proizvodnji vojne opreme. Bavio se usavršavanjem strelica i drugoga oružja te modernizacijom zaštitne opreme i strategije djelovanja manjih i većih postrojbi. Trebalo je ekonomično raspodijeliti opremu po hijerarhijskome ključu. Strijelci pješaci imali su odjeću od posebnih materijala, koja ih je mogla zaštititi od ozljeda daleko bolje od običnih pješaka, koji su u egipatskoj vojsci tradicionalno bili naoružani kopljem i drvenim štitom. Snažniji i malobrojniji pješaci imali su bojne sjekire i bodeže. Sjekirama su se mogli boriti u izravnome sukobu pomažući kopljanicima. Časnici, koji su izdavali naređenja većemu broju ljudi, bili su zaštićeni pancirnom odjećom od lanaca i naoružani mačem. Kočijaši su, upravljajući bojnim kolima, držali štit kojim su štitili i sebe i strijelca. Dakako, odjeća i oprema ovih bila je u skladu s njihovom važnošću elite. Tutmozis je sa svojim zapovjednicima sve to brižno planirao. Ukratko, Tutmozis je bio pravi vojnik, general i zapovjednik koji svoje ljude osobno vodi u okršaj. Njegov život bio je posvećen dizanju i oporavku Egipta kao vojne sile svojega doba.

Bitkom za grad Megid pokoravanje protivnika i stabilizacija egipatske prevlasti na sjeveru (u Siriji i Palestini) i na jugu (Nubija) tek je započelo. Tutmozis je napao Mitance i porazio ih kod Karkemiša te proširio utjecaj Egipta na područje između četvrtoga i petoga nilskoga katarakta na jugu. Sve je to uspio organizirajući ukupno sedamnaest velikih vojnih pohoda. Tako ratujući stvorio je golemo područje koje je bio pod kontrolom Egipta, a protezalo se od dalekih katarakta na jugu preko čitave Sirije i Palestine i velikoga dijela prednje Azije.

Tijekom iskopavanja i dugotrajne restauracije Hatšepsutina hrama u Deir el-Bahriju, koji su iz ruševina poljska i egipatska misija pretvorile u jednu od najvećih turističkih atrakcija današnjega Egipta, otkriveni su kraljičini kolosi, srušeni i odbačeni. Neki su odmah zaključili da je sam Tutmozis brisao tragove vladavine svoje tetke maćehe iskaljujući mržnju na svemu što je izgradila. Štoviše, postoji i teorija da ju je dao ubiti i pokopati u jednu nedovršenu grobnicu u kojoj su uistinu pronađene dvije mumije žena, od kojih se za jednu danas smatra da je posmrtni ostatak kraljice Hatšepsut. Je li kraljica vladala toliko loše da ju je ambiciozni Tutmozis odlučio naprosto ukloniti? Je li on doista bio ljut što je mladost morao provesti u sjeni svoje tutorice? Ili je možda pred kraj svoje vladavine zaključio kako je kraljičina politika bila loša jer je Egipat njome gubio svoje pozicije i jer je povratak tih pozicija stajao toliko ratova, toliko ljudskih života i novca. Možda. I Ha-

tšepsut je kao kraljica, da je to željela, zacijelo bila u prilici eliminirati mladoga Tutmozisa. Tutmozis je, kako je već bilo spomenuto, oženio kćer svoje prethodnice imena Hatšepsut-Meritre, ali i njezino je ime doživjelo sudbinu kartuša s imenom njezine majke. Preko njega je na nekoliko mjesta urezano ime druge Tutmozisove žene Izide. Tu, međutim, kao i u mnogim drugim trenucima egipatske povijesti, nedostaje prozorčić u prošlost, koji bi otkrio pravu istinu o njihovom odnosu. Je li posrijedi bila ljubav ili mržnja, simpatija ili hladna tolerancija, politika ili odnosi snaga između vladajućih obitelji – to su pitanja bez odgovora, o kojima možemo samo nagađati kad je riječ o davnim životima Hatšepsut i Tutmozisa.

U vrijeme ovoga vladara ratnika optimizam se vraća u Egipat. Kako se vidi iz grobnih zapisa, i vjera u zagrobni život obnovljena je. Pisar Paheri sahranjen je u grobnici pored el-Kaba u vrijeme Tutmozisove vladavine. Taj upravitelj trećega noma Gornjega Egipta u prastarome gradu Nehenu, pomalo neuobičajeno za grobne zapise na zidovima, u svojoj grobnici on sam opisuje život nakon smrti i krajolike drugoga svijeta ne citirajući uvriježene tekstove. Paherijeva slika pokazuje blaženstvo nastavka života na drugoj razini.

“Ulaziš i izlaziš.

Blaženo je tvoje srce

u slavljenju gospodara bogova.

Sjajan je pogreb onoga koji je bio uzvišen.

Kad stigneš na svoje mjesto

u gospodaru života,

sjedinjen si sa zemljom,

s planinama na zapadu.

Pretvorivši se u živi ba,

koji vlada nad kruhom i vodom i zrakom,

pretvorit ćeš se u feniksa ili lastavicu,

u sokola ili čaplju,

kako ti srce poželi.

Kad preploviš rijeku, nećeš se vraćati natrag.

Preplovit ćeš na valovima primarnih voda

i živjet ćeš ponovno.”³⁴

³⁴ Sethe, K. – Helk, W., *Urkunden der 18. Dynastie*. Leipzig, Berlin 1906-1958. IV. 113-114.)

Život Ramzesa II. legenda je za sebe. Najveći, najglamurozniji, najcjenjeniji, dugovječni i beskrajno moćan faraon zaslužio je epitet "Veliki" svojim djelima. Uz Tutankhamona, Ramzes je osoba simbol kad je riječ o našem poimanju faraona. Promijenio je lice Egipta i učinio ga velikim carstvom, pa su zato i mnoga moderna djela filmske umjetnosti i književnosti inspiraciju našla upravo u njegovu dobu i osobi. Još se u doba starih Grka govorilo o velikome faraonu Ozimandiasu, čije je ime grčka interpretacija Ramzesova vladarskoga imena Usir-maat-re-setepen-re. Britanski pjesnik Persy Bysshe Shelly posvetio je Ozimandiasu svoju slavnu istoimenu poemu, a sličnu su inspiraciju u Ramzesu našli francuski pisac Christian Jacq u svojoj noveli *Ramzes* te Norman Mailer u svojem djelu *Drevne večeri*. Ramzes postaje i glavni lik u romanu horor-tematike *The Mummy* spisateljice Anne Rice. Na filmu Ramzesa, dakako prikazanoga kao bezdušnoga tiranina, u slavnome spektaklu *Deset zapovijedi* glumi Yul Brynner, a u crtanome filmu *Princ od Egipta* Ramzes se pojavljuje kao Mojsijev brat. Velik broj tumača Biblije htio bi dokazati da se navodni egzodus Židova dogodio u Ramzesovo doba, odnosno, da je on biblijski faraon kojemu se suprotstavio Mojsije i njegov bog Jahve. No, krenimo redom.

Kažu da je najvažnije roditi se pod sretnom zvijezdom, a Ramzes je imao tu sreću da je naslijedio iznimno uspješnoga oca Setija I., koji je i sam započeo preporod nacije za svoje kratke ali uspješne vladavine. U vremenima dinastije Ramesida kriza u vrijeme Amarne bila je u prevladana u političkome smislu. No, međunarodni status supersile i blagostanje carstva trebalo je tek povratiti, i to ratovanjem, gradnjom i organizacijom države. U svemu će tome Ramzes II. uspjeti. Dinastija Tutmozisa i Amehotepa (18. dinastija) ugasila se s vladarom Horemhebom, upraviteljem i generalom, koji je naslijedio nesretnoga mladoga Tutankhamona, čija je smrt zaprijetila produžetkom amarnske krize i dodatnom nestabilnošću. Horemheb nije imao djece i za svojega je nasljednika imenovao drugoga generala Paramesea (Pa-rameses), o kojemu se zna tek toliko da je bio podrijetlom iz sjevernoga dijela nilske delte i da ga je vojna karijera dovela do prijestolja. Pomogla mu je činjenica da je Horemheb zaključio kako samo čovjek koji kontrolira vojsku može održati red u još uvijek kaotičnoj državi. I čini se da je Horemhebov izbor bio sretan jer je Paramese (koji je postavši kralj promijenio ime u Ramzes), unatoč činjenici da je umro nakon tek nešto više od godine dana vladavine, iza sebe ostavio sina Setija i time postao začetnikom najmoćnije dinastije u povijesti Egipta. Sreća, koja je Egiptu okretala leđa gotovo punih stotinu godina, nakon razdoblja vjerskih razdora, kuge i loših i nesretnih vladara, nasmiješila se i novo doba moglo je početi.

Ramzes je bio sin Setija I. i njegove kraljice Tuje. Koliko se zna, imao je jednu ili dvije sestre – princeze Tiju i Henutmire. Za ovu drugu smatra se da mu je bila polusestra. U takvoj situaciji nije imao nikakvoga konkurenta u nasljeđivanju. On sam, međutim, imao je dvije kraljice Nefertari i Izis-nefret, ali i čitav niz konkubina domaćega i stranoga podrijetla. To je razlogom da se broj njegove djece kreće negdje oko 110. Za Nefertari, njegovu prvu ženu s titulom "Velika kraljevska žena", u Dolini kraljica izgrađena je jedna od najljepših grobnica u čitavome Egiptu. Budući da je Ramzes bio izrazito vitalan i živio više od 90, a vladao 67 godina, nadživio je čak dvanaest od svojih potencijalnih nasljednika, da bi ga naslijedio trinaesti - Merenptah. U Dolini kraljeva krajem prošloga stoljeća otkrivena je grobnica Ramzesove djece KV-5 – najveća dosad pronađena nekropola na tome mjestu.

Karijeru vojskovođe Ramzes je započeo pomorskom bitkom protiv šerdenških pirata, koji su ugrožavali morske putove prema Egiptu. Čini se da su Šerdeni (ili Šardana) bili podrijetlom negdje iz Jonskoga mora ili s obale današnje Turske. Ramzeova flota pritajila se razmještena na strateškim točkama, podmetnuvši piratima brod mamac, koji su ovi napali. Pirati su uhvaćeni na prepad. Nakon što su pali u egipatsko zatočeništvo, mnogi su Šerdeni, prepoznatljivi po kacigama s rogovima i okruglim štitovima, postali članovi faraonove osobne garde. Očito, mudri Ramzes poštedio im je živote i nagodio se s njima.

Usljedile su vojne intervencije na području današnje Sirije. Za vrijeme druge među njima, u petoj godini Ramzesove vladavine, odigrala se povijesna bitka kod Kadeša, golemih razmjera. Iz te je bitke Ramzes jedva izvukao živu glavu. On se u jednome trenutku našao zajedno sa svojom pratnjom okružen trupama neprijateljskoga kralja Mutavalija. Riječ je bila o strateškoj pogrešci, koju su, čini se, uspjeli podmetnuti špijuni Ramzesovih protivnika. Naime, dvojica uhvaćenih neprijateljskih izviđača lažno su informirali Egipćane te se njihova vojska kretala bezbrižno i s velikim razmakom između pojedinih postrojbi. Faraonova grupacija odjednom je opkoljena. Jasna namjera Mutavalija bila je ubiti faraona, nakon čega bi se egipatska vojska povukla u svoju zemlju, što bi značilo dugu odgodu do izbora novoga vladara i ponovne organizacije vojne kampanje. Hetiti bi pobijedili šuster-matom i prije nego što je pravi rat započeo. No, Ramzes i njegovi tjelohranitelji borili su se lavovski i uspjeli izvesti proboj prema većini svojih trupa spasivši život mladoga faraona, ali i ishod samoga rata. Slijedio je napad na grad Kadeš i veliki pokolj. Bitka se u egipatskim analima i na prikazima hramskih zidova slavi kao velika pobjeda, ali čini se da Egipćani nisu prošli mnogo bolje od njihovih neprijatelja. Imali su goleme gubitke, a unatoč pobjedi na poljima oko grada nisu bili u stanju zauzeti sam Kadeš. Nakon bitke egipatske kampanje u Siriju i Palestinu nastavile su se još godinama, iz čega je jasno da pacifikacija toga područja još nije bila postignuta. Pa ipak, za Ramzesa je ova bitka postala neka vrst osobne pobjede i učvrstila njegovu vjeru u sebe i boga Amona, kojega je, kako tekstovi navode, zazivao i molio mu se, našavši se u klopci okružen neprijateljima.

Naredne vojne akcije protiv Kanaanaca i Hetita bile su daleko uspješnije. Vojska je u trećoj intervenciji bila podijeljena na dva dijela. Jedan je predvodio sam Ramzes, koji je otjerao svoje neprijatelje sve do Mrtvoga mora, zauzevši grad Edom-Seir te potom i Moab, a drugi dio sin Amon-her-hepšef, koji je napao Jeruzalem i Jerihon. Zatim su se dvije vojske spojile u Moabu, nastavivši pohod prema Hesbonu, Damasku i dovršivši ga u Upiju, čime je prijašnja sfera dominacije Egipta bila u potpunosti vraćena pod njegovu kontrolu. Hetiti nisu odustali od borbe ni nakon ovih poraza i Ramzes je morao uporno ponavljati svoje vojne pohode, sve dok s kraljem Hatušilijem III. nije napokon sklopio mirovni sporazum, prvi takve vrste u povijesti. Naime, tijekom petnaestak godina ratovanja gradovi diljem Palestine i Sirije padale su sad pod kontrolu Egipćana, sad pod kontrolu Hetita i njihovih saveznika. Borbe su bile iscrpljujuće, a Ramzesove kampanje iscrpljivale su ljudske i ekonomske potencijale Egipta. Stoga je Ramzes odlučio dugogodišnju pat-poziciju razriješiti mirovnim sporazumom. Prirodno nadaren za propagandu Ramzes je sve prikazao kao svoj uspjeh te je zapis o primirju s Hetitima dao uklesati u Karnaku. Mnogi misle da je bio čovjek koji je prvenstveno brinuo za svoju slavu te da je njegova veličina zapravo dobrim

dijelom proizvod političke promidžbe i megalomenske gradnje u svim dijelovima Egipta. Ima u svemu tome istine, ali iz današnje perspektive mirovni se sporazum ipak čini mudrim potezom, ma kakvi bili njegovi motivi. Bez sumnje, Ramzesova promišljanja proizišla su iz svijesti o nemogućnosti da u potpunosti porazi svoje neprijatelje izvan zemlje, ali sam Egipat nije mogao biti ugrožen. Ramzes se, možda i umoran od ratovanja, odlučio posvetiti izgradnji hramova i palača koji će ga ovjekovječiti.

Zasebna je priča izgradnja, a potom i misteriozan nestanak Ramzesove prijestolnice zvane Pi-Ramzes, punog imena Pi-Ramzes-aa-nahtu (“Boravište velikoga moćnoga Ramzesa”), za koje je faraon odabrao mjesto u istočnoj delti Nila. Iako se Pi-Ramzes spominje u biblijskoj priči o porobljenim Izraelcima koji su ga navodno gradili, mnoga stoljeća njegovo je postojanje bilo tek mit. A onda je jedna francuska ekspedicija otkrila niz ostataka spomenika s imenima Ramzesa II. Zaključak je bio da je otkrivena lokacija Pi-Ramzesa. Pa ipak, u svemu tome nešto je bilo čudno. Naime, znanstvenike je totalno zbunila činjenica da su spomenici iz Pi-Ramzesa pronađeni na mjestu gdje se nalazio grad Tanis. Nakon iscrpnih istraživanja i skeniranja tla otkrivena je njegova prava pozicija u istočnoj Delti. No od Pi-Ramzesa nije ostalo gotovo ništa. Na mjestu gdje se nalazio danas se obrađuje zemlja, a Ramzesov grad zauvijek je nestao. Isprva, nikome nije bilo jasno kako su kolosi, obelisci i hramovi iz Pi-Ramzesa preselili u Tanis. Nevjerojatna tajna pogrešnoga detektiranja Ramzesove prijestolnice ipak je riješena. Radi se tome da se nilski rukavci, koji se preko nizine Delte ulijevaju u Sredozemno more, povremeno isušuju i nestaju. Kako voda iz rijeke sa sobom nosi velike mase blata, tako se korito rukavca postupno puni i na kraju zatvara, pa onda voda nalazi nove putove i nastaje novi rukavac. To se događa stalno. Nilski rukavac koji je bio aktivan u Ramzesovo vrijeme i na kojemu je bio izgrađen Pi-Ramzes, presušio je oko 150 godina nakon faraonove smrti. Grad je time ostao bez vode i bio osuđen na propast. No Egipćani su Ramzesove spomenike smatrali previše vrijednima da bi ih ostavili, pa su odlučili preseliti grad! Da, uistinu su preselili grad – kipove, obeliske i hramove rastavljene kamen po kamen – do mjesta gdje je nastao nov tijekom rukavca, na mjesto gdje time nastaje i grad Tanis, poznat iz grčkih i rimskih povijesnih izvora. Rimski putopisac Diodor Sicilski, zadivljen gradom u delti Nila, opisuje jedan od Ramzesovih kolosalnih kipova u Tanisu, na kojemu je navodno pisalo: *“Ja sam kralj nad kraljevima, Ozimandias. Ako itko sazna kako sam velik bio i gdje sam pohranjen, neka pokuša nadmašiti neka od mojih djela.”* Inače, ime Ozimandias u književnosti i drugim umjetnostima dobilo brojne likove, od soneta britanske romantične pjesnikinje Percy Bysshe Shelley iz 1818. i pjesnika Horacea Smitha, koji mu je posvetio istoimenu poemu pa sve do stripovskoga junaka iz *Watchmena* te junaka SF filmova i kompjutorskih igara. Ime je grčki prijevod Ramzesova vladarskoga imena Usir-maat-Re-setep-en-Re.

Još jedna intrigantna tema otvara se u tvrdnjama da je Ramzes II. bio upravo biblijski faraon u vrijeme židovskoga egzodusa. To svojim, većini egiptologa neuvjerljivim, argumentima pokušava dokazati Britanac David Rohl. Naime, u povijesnim izvorima spominje se faraon Šišak, kojega ovaj pristrani istraživač želi pročitati kao “Ramzes”. Za biblijski egzodus u Egiptu nema ni pisanih niti arheoloških dokaza, pa je pretpostavka da je Mojsije oslobađao svoj narod, porobljen da bi gradio Ramzesov grad, još uvijek u sferi mitskoga. Štoviše, biblijske navode nije moguće smjestiti ni vremenski, a spomi-

njanje faraona Šišaka tek je neprecizna aluzija na jednoga od pet stvarnih egipatskih vladara Šešonka, čiji zapisi na spomenicima spominju neke vojne akcije u Palestini, a sve to dobrih tri stoljeća nakon Ramzesa Velikoga.

I konačno, je li moguće usporediti biografije dvojice velikih faraona, Ramzesa II. i Tutmozisa III.? Bez sumnje, i Tutmozis i Ramzes bili su hrabri ljudi i vladari golemih ambicija. Beskrajno uvjereni u sebe kao djeca tradicije duge dva milenija, koju su u ime svih prethodnih naraštaja bili odlučni sačuvati. Imali su jasno viđenje svojega doba i njegovih potreba. Egipat je već ranije doživljavao procvate, ali bilo je to u sasvim drukčijim uvjetima jednoga drugoga povijesnoga trenutka. U Starome Kraljevstvu zemlja je bila u izolaciji od ostatka svijeta, a u vrijeme drugoga procvata za uspješnih vladara Sesostrisa trebalo je više napora uložiti u jedinstvo države i njezinu obranu, pa nije preostalo toliko energije za izgradnju i slavljenje božanstvenosti osobe vladara. Tutmozis možda prednjači kao vizionar novoga okrutnijega doba, u kojemu će Egipat zahvaljujući vojnoj sili kontrolirati narode daleko izvan svojih granica. U političkome smislu on je začetnik doktrine strateških interesa u susjednim zemljama, koja će se održati stoljećima. Vrlo je vjerojatno da je Tutmozis bio jedan od Ramzesovih uzora, posebno kad je riječ o odlučnoj vanjskoj politici. Ramzesu pak treba priznati razvijanje mudrosti diplomatskih odnosa i potpisivanje mirovnih ugovora. Po diplomaciji je, doduše, davno prije njega bio poznat mudri Amenhotep III. No prvi mirovni sporazum, onaj s Hetitima, koji je uopće poznat u povijesti, sklopio je upravo Ramzes Veliki. U nedostatku podataka o njihovim osobnostima danas se vladare Egipta zamišlja kao ljude koji sjede na tronu i naređuju. No mnogo toga ukazuje da su bili i obrazovani. Odrasli na dvoru i pripremani za svoje buduće uloge svi su faraoni (osobito oni u mirnijim vremenima) dobili najbolju naobrazbu koja im je mogla biti pružena. Ta se činjenica ogleda i u nekim od njihovih interesa u vladarskome životu. Primjerice, nema sumnje da je Tutmozis, osim za strategiju ratovanja i razvoj oružja te vještinu gađanja iz luka, bio zainteresiran za učenje o životu nakon smrti. Teško je vjerovati da se nova verzija Knjige mrtvih, takozvani *Amduat*, na zidovima njegove grobnice pojavljuje slučajno prvi put. Bez sumnje, Tutmozis je proučavao doktrine onostranoga života i možda sam kreirao novo tumačenje prastare eshatologije zapisane još u vrijeme *Tekstova piramida*. Sam sadržaj *Amduata* pokazuje i faraonovu vjernost kultu Sunca. Taj tekst, naime, opisuje kako duša nakon smrti zajedno sa Suncem nakon zalaska prolazi kroz transformacije dvanaest noćnih sati, nakon čega će biti poput Sunca obnovljena i ponovno rođena. Na tome opasnome putovanju kroz zastrašujuće krajolike, usporedive s čistilištem i paklom, faraonova duša i bog Sunca, ploveći zajedno na solarnoj barci, izjednačeni su u veličini, patnji i u svojemu pobjedničkome i vječnome karakteru. U svakome od noćnih sati oni se susreću s božanstvima i demonima, od kojih su neki zloćudni i pokušavaju spriječiti njihov prolazak. Demoni imaju oblik zmija, što je čest slučaj u *Knjizi vrat* čestoj u grobnicama iz ere Ramesida. Uz put, u različitim satima noći, faraon putnik vidi razna područja u kojima pate duše kažnjene zbog nekoga razloga i zarobljene u raznim limbovima Duata. Sile dobra i sile zla sukobljavaju se oko prolaska barke i na kraju moć Sunca otvara put obnovi životnoga ciklusa i veliki skarabej uzdiže na jutarnjemu nebu Sunčevu loptu. U mitskoj dimenziji egipatskoga predočavanja svijeta taj je trenutak tijekom pogrebnoga obreda vjerojatno označavao i uskrснуće faraonove duše, kao i simboličnu pobjedu dobra i harmonije nad silama kaosa i mraka. Tutmozis

je iz stranih zemalja osim blaga dovlačio i druge stvari. Jedna slikarija u Egiptu prikazuje njegov botanički vrt od sakupljenoga egzotičnoga bilja iz raznih krajeva. Da je kuća Ramzesa bila vrelo učenih ljudi, pokazuje i to da je Haemuaset, najslavniji među Ramzesovim sinovima, bio smatran najvećim mudracem svojega doba. Ramzesova revolucija u gradnji dotada neviđenih hramova, koji su iz temelja promijenili lice te zemlje, vidi se u onome malome dijelu svega što je preostalo. Naime, smatra se da su ostaci velikih hramova koje je dao izgraditi tek jedna desetina onoga što se moglo vidjeti u njegovo doba. Ostaci Rameseja na zapadnoj obali Luksora tek su mali dio središnjega dijela toga nevjerojatnoga hrama, a srušeni kolos nekad visok 22 metra dopušta nam tek naslutiti kakvi su veličanstveni monumenti ondje stajali u Ramzesovo doba. Njegovo vrijeme usporedivo je jedino s čudesnom Keopsovom erom gradnje velikih piramida, u kojemu se izgled zemlje mijenjao usporedno sa sviješću ljudi o Egiptu kao zemlji čuda. Ramzes je dobro poznao povijest svoje zemlje. Za njega je Ehnatonova reforma bila čista hereza s čijim se posljedicama trebalo obračunati svim sredstvima. Uništavao je sve spomenike kako bi iz povijesti izbrisao i najmanji ostatak toga doba. Naprotiv, eru prije Amarne, za koje je u državi dominiralo Amonovo svećenstvo, smatrao je uzorom. Doživljavao je sebe kao sina boga Sunca, povezujući Amona i Ra sa sobom u svim teološkim prikazima.

Sebe je prikazivao u svjetlu najvećega vladara i boga gdje god je stigao, pa Egipt u svim dijelovima obiluje njegovim spomenicima. O još jednome podvigu Ramzesa II. govori tako nazvana *Stela iz Kubana*, nazvana prema selu u Nubiji u kojemu je pronađena. Kuban se nalazi nasuprot Dakkeha (*Pselchis* u doba Grka), a grof da Saint-Ferriol odnio je spomenik u francuski dvorac Uriage kraj Grenoblea. Tekst se sastojao od 28 horizontalnih linija, od kojih je 15 u prvome dijelu stele uništeno. On slavi Ramzesa II., koji je naredio da se pronađe izvor vode i izgradi bunar u dolini Akiti. Njegova je naredba spasila ljude koji su radili u rudnicima el-Atbay-e i čitavu regiju od izumiranja. Faraonova je božanska moć, kako kaže tekst, navela bogove da daju vodu sušnoj dolini Akiti na dalekome jugu Egipta. Ustvari, tekst je propagandnoga karaktera posvećen glorifikaciji božanske prirode Ramzesa II. Stoga se uzima kao primjer promišljanja faraona kao božanske inkarnacije koja među ljudima predstavlja volju bogova. Ramzes II. bez sumnje je faraon najuspješnije političke propagande u povijesti Egipta.

*Treća godina vladavine Njegova veličanstva, peret razdoblje, prvoga mjeseca, četvrtoga dana.*³⁵

Horus, snažni bik, onaj koga voli Maat. Onaj koji pripada dvjema gospodari-cama. Čuvar Egipta, osvajač stranih zemalja, zlatni Horus koji je godinama moćan. Veliki pobjednik. Kralj Gornjega i Donjega Egipta Usirmaatre. Raov izabranik, Raov sin, Amonov ljubimac, Ramzes, koji daje vječni život; koji obožava Amon-Raa, gospodara prijestolja dviju zemalja; prvoga iz Karnaka. Onaj koji poput njegova oca Ra, sja na Horusovu prijestolju svakoga dana.

Savršen bog. Gospodar zemlje Gornjega Egipta. Savršen sokol behdetski. Onaj koji zaklanja narod Egipta i štiti ga svojim krilom. Onaj čiji zidovi hrabrosti i pobjede daju sjenu ljudima. Iz svojega je pčelinjaka izišao spreman na pohode. Snaga je njegova proširila granice. Montuove pobjede dadoše njegovu tijelu boju okera. Horus i Set radovahu se na nebu na dan rođenja njegova.

³⁵ Pisanje datuma u Egipćana ima redosljed: godina, godišnje doba, mjesec, dan

Bogovi rekoše: "Naša je krv u njemu."

Božice rekoše: "On je izašao iz nas kako bi vladao u ime Raovo."

Amon reče: "Ja sam onaj koji ga je stvorio i božicu Maat postavih na njegovo mjesto."

Zemlja je sigurna u isto vrijeme kad je nebo zadovoljno. U isto vrijeme kad božanska esencija uživa u njegovu došašću. Moćni bik uzdiže se i suprotstavlja se zlima iz Kuša.

(On je) Zvijer koja urla protiv zemlje crnaca, njegova stopala gaze (narod) Peti, dok ih njegov rog rastjeruje. Njegove želje upravljaju Hen-han-neferom. Strah od njega nadvladava zemlju Kari. Njegovo ime odjekuje u svim zemljama, zbog njegovih pobjeda u ime dviju zemalja. Zlato iz planine izlazi na poziv njegova imena, u njegovu obliku oca Horusa, gospodara regije Boki.

Dolina egipatska, zajedno sa zemljama pustinjačkih naroda, čine kraljevstvo Horusa, kao i zemlja Azijata i regija Buhena, (zemlje) kralja Gornjega i Donjega Egipta Usirmaatre-setepenrea, Raova sina, gospodara dvaju horizonata, Amovna ljubimca Ramzesa, koji daje vječni život, poput njegova oca, Njegova Veličanstva Raa, svakoga dana.

Kad Njegovo Veličanstvo bijaše u Memfisu, gdje bijaše pripremao obred obožavanja svih božanskih očeva Gornjega i Donjega Egipta, molio im se da mu podare snagu, moć i dugovječnost kako bi bio obnovljen. Tada Njegovo Veličanstvo bijaše sjedilo na velikome srebrnome prijestolju, podižući u zrak krunu s dvama perima. Odlučio je da će istražiti zemlje iz kojih dolazi zlato i istraži vrela vode i putove na kojima vode nema. On je saznao da u regiji Akita, poznatoj po obilju zlata, nedostaje vode. Stigoše do njega jadikovke rudara koji ispiru zlato na mjestu koje im je povjereno. I kako oni koji ondje borave umiru na putovima od žeđi, zajedno s njihovim magarcima što pred njima idu, ne imajući ni kapi vode u svojim mjehovima. Stoga iz toga područja više ne pristiže zlato, već samo vijesti o nestašici vode. Njegovo Veličanstvo reče savjetniku koji stajaše pored njega: "Okupi velikane koji su ovdje s nama." Bijaše on odlučan u pitanju te regije. "Ja ću ispuniti ono što je potrebno", (reče). Oni priđoše pred prekrasnoga boga i prostriješe se ispred njegova lica u molitvi. I oni svojemu gospodaru opisaše tu regiju kako bi im dopustio da izgrade vrelo vode i put do njega. Rekoše oni Njegovu Veličanstvu: "Ti si poput Raa i sve što činiš i što raduje tvoje srce, bit će učinjeno. Poželiš li svjetlo usred noći, zemlja će biti osvijetljena u trenu. Mi koji moramo izvršiti obilje tvojih predivnih djela, u ime kralja dviju zemalja, mi ne čusmo i ne vidjesmo sličnih djela. Sve što iziđe iz tvojih usta riječi su Harmakisa. Težina tvog jezika i veličina tvojih usta određena je Totovim mjerama. Ima li nečega što ti ne znaš? Može li itko izvršiti ono što ne bi mogao? Nema te nizine koju ti ne vidiš. Nema planine u koju nisi ušao. Do naših je ušiju dospjelo da ti upravljaš ovom zemljom. Ti si skovao svoje planove dok si bio u jajetu i kad bijaše mladi princ. Poznavao si potrebe dviju zemalja još kad si bio dijete s pletenicom na glavi. Nema spomenika koji je uspješno dovršen koji ti nisi sagradio. Nijedna ekspedicija nije uspjela ako je nisi ti pokrenuo. Ti si suvereno zapovijedao vojskom još kad ti je bilo deset godina. Nijedan posao ne može biti posao ako ga nije pokrenula tvoja ruka. Ako narediš vodi: "Iziđi iz planine!", iz nje će se izliti sveti ocean na te tvoje riječi jer ti si inkarnacija Raa; Hepri u svojoj kreativnoj snazi. Ti si na ovoj zemlji živa slika tvog oca Atuma iz Heliopola. Moć stvoritelja u tvojim je ustima, mudrost je u tvom srcu. Istina Maat u hramu je tvog jezika

ka, a božanstvo sjedi između tvojih usana. Ti činiš stvarnost svakoga dana. Tvoja misao ostvaruje se mišlju Ptaha, stvoritelja rada. Ti si vječan i sve je utvrđeno prema tvojoj kreaciji, a sve su tvoje riječi čuvene, o kralju naš, gospodaru.”

Zatim ovo bijaše rečeno o regiji Akita, što izreče princ od Kuša pred Njegovim Veličanstvom:

“Takvo je stanje, bez vode, od vremena našega boga (Ra). Umiralo se (ondje) od žeđi. Od starine kraljevi pokušavahu iskopati vrelo. Ali nitko od njih nije uspio. I kralj Seti bijaše naredio da se iskopa bunar dubok 12 lakata. Vrelo je zaboravljeno na cesti, a iz njega ne istječe voda. Ali ako Vaše Veličanstvo kaže svojemu ocu Hapiju: “Učini da voda poteče s planina”, on će djelovati kako bi ispunio tvoje riječi koje si izgovorio pred nama i koje u naše uši udoše. Jer tvoji te očevi vole više od svih kraljeva od vremena u kojemu postoji Ra.”

Njegovo Veličanstvo reče ovim velikim ljudima: “Istina je, istina sve što sve što bi izrečeno i čuto. Voda nije izišla iz zemlje od vremena boga (Ra), kako si rekao. Ja ću biti onaj tko će ondje izgraditi bunar Kako bijaše naredeno od oca Amon-Raa, gospodara Nes-tauija, i Horusa, gospodara Nubije, kako bi ovi bogovi bili zadovoljeni u svojoj želji.”

Slijedi 15 linija teksta čiji su počeci uništeni. Ramzes izdaje naređenje upravitelju Kuša preko svojih pisara da iskopa bunar u dolini Akita. Nakon obavljena posla ovaj odgovara:

Stigao je čovjek s pismom princa od Kuša za Njegovo Veličanstvo: “Kako ti bijaše izrekao tvoj otac Hapi, otac bogova, učinio je da voda iziđe iz planine. I bi tako kako je Vaše Veličanstvo izreklo da se podigla voda s dubine od 120 lakata prema božjemu planu donoseći svježinu kakvu je njegovo srce poželjelo. Ništa sličnoga ne bijaše učinjeno od vremena Raa. Svijetle lica pastira. Kralj je ojačao zemlju. Nizina Akite raduje se velikom radošću. Ljudi slave i radost se njihova čuje do neba dok slave svojega gospodara, poliježu na zemlju i klanjaju se u slavu vladara, kojega je voda s neba poslušala i koji je doveo vodu s planine.”³⁶

³⁶ Prijevod izvornika uz usporedne prijevode: Prisse d’Avennes (*Monuments Egyptiens*, pl. xxi.); Chabas (*Les Inscriptions des mines d’or*); Reinisch (*Chrestomathie*, pl. x.); Birch (*Archeologia*, xxxiv.); također, isti autor: *Records of the Past*, 1st series, viii. p. 67); Chabas (*Les Inscriptions des mines d’or*); Brugsch (*History of Egypt*, Eng. edit., II. p. 80), Lauth (*Sitzungsberichte der k. bayer Akademie der Wissenschaften zu München*, 1871, II. p. 198); Erman (*Egypten*, pp. 617-619); Maspero {p.2} (*Lectures historiques*, pp. 47-49); Schiaparelli (*La Catena orientale de l’Egitto*, pp. 86-87).

RAMESEJ - memorijalni hram Ramzesa II.

Većina hramova na zapadnoj obali Tebe smatra se pogrebnim hramovima. No čini se da ova specifikacija ne odgovara koncepciji Novoga Kraljevstva. Također, neki egiptolozi smatraju ih jubilarnim hramovima, no ta teorija nema podršku u dokazima.

Staroegipatski naziv koji im se davao jest kuća (ili hram) milijuna godina. Izvorno, hramovi milijuna godina podizani su u čast bogovima, a oni ujedno svojim ustrojstvom predstavljaju rekonstrukciju mita o stvaranju svijeta. Tako se u tebanskim hramovima prikazuju vladari koji štuju Amona, koji je esencijalna snaga unutar svetoga područja hrama. U ovim hramovima arhitektura i skulptura odašilju istu poruku u kojoj su sjedinjene zemaljske i metafizičke stvarnosti. Bog se svakoga dana dovodi u život i obnavlja, baš kao i vladar koji je njegov sin.

Hram se razvija od svetišta u njegovu dnu prema van. U svetištu se događa misterij kreacije, koji raste sve do prvoga pilona. Ovaj slijed simbolizira i apoteozu faraona koji na pilonima uništava sile kaosa kako bi zaštitio poredak maat. Time je kroz ikonografiju i arhitekturu prikazana regeneracija kraljevske moći, odnosno, institucije vladara uopće.

U Rameseju, poput drugih kuća milijuna godina, kraljevska funkcija sublimirana je, jer faraon se identificira s božanstvom asimilacijom božanskoga i ljudskoga. Građevina je također memorijalnoga karaktera budući da su u njoj zabilježena velika životna djela Ramzesa II., počinjena u skladu s maat (univerzalnim zakonom, istinom, pravednošću).

Hram je ponovno otkriven 1799. godine, kad su Napoleonovi inženjeri Jolio i Devilliers u njemu prepoznali Memnonium. Oni su objavili prvi znanstveni uvid o hramu u slavnome djelu "Description de l'Egypte". U hramu je 1829. dugo boravio Napolen. On je bio iznimno impresioniran njegovim ruševinama, nazvavši ga u svojim zapisima Ramesseumom. U Rameseju nekad je stajao najveći poznati kolos Ramzesa II., koji je danas srušen. Kad je stajao uspravno, bio je visok dvadeset i dva metra.

Prvu važniju studiju hrama obavio je Nijemac Lepsius 1844. godine. Godine 1866. na području ekonomskoga dijela hrama iskopavao je Quibell pronasavši grobnice iz trećega prijelaznoga razdoblja. U hramu je početkom 20. stoljeća često boravio i H. Carter. Godine 1989. oformljena je zajednička francusko-egipatska udruga za projekt spašavanja toga hrama (L'ASSOCIATION POUR LA SAUVEGARDE DU RAMESSEUM), koja je tijekom niza godina obavila iskopavanja i restauracija te objavila niz studija o lokalitetu.

Tri mudraca i sjećanje na njih

Mnogo je literature posvećeno tomu što su sve znali i kakve su sve tehnologije rabili stari Egipćani. Arhitektura, matematika, astronomija, teologija, medicina tek su neke od disciplina u kojima su u tim davnim vremenima postigli ono do čega će stanovnici Europe doći tek završetkom srednjega vijeka. Dosta činjenica o tome kako su Egipćani dolazili do svojih saznanja i kako su ih rabili iskrivljeno je u površnim interpretacijama autora, koji polaze od eurocentrističkih i nazora utemeljenih na teoriji linearnoga napretka. Tako se, primjerice, stara astronomija smatra religiozno izobličenom neegzaktnom disciplinom, u kojoj se nebeskim tijelima pripisuju svojstva bogova ili duhovnih bića. No danas sve je više onih koji o planetu Zemlji govore kao o biću i složenome živome organizmu, pa zašto onda ne primijeniti tu premisu i na druga nebeska tijela? Možda se zamisao da su planeti i zvijezde komadi materije koji plove svemirom samo čini tako silno egzaktno-znanstvenom. Glavna je zamjerka da je za stare astronome i astrologe Zemlja bila u središtu. No zar možda nije? Kad promatramo zvijezde, sebe vidimo u središtu. Ne možemo ih promatrati s Marsa ili iz druge galaksije. Činjenica promatranja Zemlje kao središta u biti uopće ne umanjuje veličinu i preciznost znanja Egipćana. Moramo se diviti njihovoj sposobnosti da pomoću položaja Siriusa točno u dan predvide poplavu Nila te da precizno izračunaju kalendarsku i astronomsku godinu, kao i neke mnogo dulje vremenske cikluse poput Sotisova (2160 godina). Na svodovima hramova iz kasnijih razdoblja oslikana su polja koja prikazuju izlazak zvijezda ucrtan točno prema satima noći, no mi ih ne razumijemo jer ne poznajemo egipatske nazive pojedinih zvijezda.

S druge strane, istraživači često odbijaju izvući logične zaključke promatrajući stare narode kao religiozne zanesenjake i luđake koji se stalno klanjaju kultovima bogova. Tako je s anatomijom i medicinom Egipćana. Suvremena medicina smatra da se u starome vijeku nije znalo ništa o unutarnjemu ustroju tijela. No, sve upućuje na to da to nije točno. Mumificiranje je svakako bilo religiozni obred za koji se vjerovalo da oslobađa dušu (*ba*) iz tijela i omogućava tjelesnoj duši (*ka*) boravak u svijetu živih. No, jasno da su mumifikatori u “kućama života” – *per-anh* – ujedno bili i stručnjaci za anatomiju ljudskoga tijela. Oni su iz tijela mrtvih vadili i mumificirali organe, smještajući ih u posebne posude. Također, izučavanjem unutarnje građe i same tehnike može se objasniti i praksa mumificiranja životinja. Što se pak tiče medicine, jasno je da su poznavali određen opus prirodnih lijekova i

postupaka koji pomažu oboljelima i to ne treba zanemariti. Zna se i da su se obavljali jednostavniji operativni zahvati, postoje recepti za razne tegobe, obloge za ranu i slično. U mnogim slučajevima medicina staroga vijeka nije mogla pomoći. Ni današnja, tehnološki znatno naprednija, to često ne može.

Nije, dakle, riječ o tome da se znanje linearno razvija i uvećava s vremenom, iako i taj proces također postoji. No, ako želimo pravedno verificirati znanja staroga vijeka, moramo uzeti u obzir kvalitativnu promjenu u pristupu spoznaji. Naime, smisao i pojam znanja drastično se promijenio od staroga vijeka do danas. U skladu sa svojim promišljanjem znanja, stari su Grci egipatske svećenike i obrazovane ljude nazivali filozofima. Taj pojam *philos sophias*, "ljubitelj mudrosti", u vrijeme antike obilježavao je čovjeka dubokoga uvida koji posjeduje različita znanja o životu i svijetu. Onoga koji teži prema mudrosti. Osoba takvoga uvida, koji je bio vođen takoreći egzistencijalnom inteligencijom, čiji je krajnji cilj bio spoznati uzrok i smisao postojanja, a pokretačka sila težnja prema mudrosti. Sva specijalistička znanja i vještine poslužili su joj samo kao sredstva na putu spoznaje. Čini se da su znanja kojima su raspolagali učenici Egipćani također bila oblici stremljenja prema sličnomu cilju. Naime, u starome vijeku postojalo je opće uvjerenje da su svijet i uzroci njegova nastanka veliko vrelo tajni, dok danas mnogi misle da je sve što je bitno već poznato, a promišljanje uzroka i bitka nije popularno ni među onima koji se bave filozofijom. Um starih mudraca možda i nije nestao padom staroga svijeta, ali moderno doba više ga ne promatra kao znanje, već ga shvaća kao kakve arhajske oblike mišljenja koji su prethodili "pravomu znanju" i znanosti. To "pravo znanje" o nekoj tematici promišlja kao specijalističko obrazovanje u nekome području. Diploma, a ne širina i dubina uvida u život, označava stupanj znanja. Tako su sada mnogi ljudi stručnjaci na području neke djelatnosti ili znanosti, ali u svemu drugome ti isti ljudi mogu biti potpuni laici i, iako obrazovani, često mogu vjerovati u razna pseudoznanja ili biti manipulirani od potrošačkoga društva i često od nekih manje obrazovanih ljudi. U starome vijeku ljudi su bili prilično drastično podijeljeni na obrazovane i potpuno neobrazovane. Dok su ovi drugi poznavali isključivo one vještine koje su im bile potrebne za preživljavanje, prvi su obično u sebi povezivali više poznavanje većine tada raspoloživoga znanja. U Egiptu se u tome i zahvaljujući tomu ističe kasta svećenika. Upućeni u rituale, teološke doktrine, ali i pismeni i obrazovani u mnogim disciplinama, svećenici su bili vladajuća klasa i vodeća snaga društva tijekom gotovo čitave povijesti Egipta. Kao mnogo puta u povijesti, pojavila se skupina ljudi koja je bila zaštićena, lišena teškoga rada i u mogućnosti učenja, studiranja, istraživanja i tako dalje.

Pojam znanja upravo se u Egiptu prvi put u povijesti povezivao s poznavanjem pisma. Tu se pismo pojavljuje kao način prijenosa podataka, a sama invencija toga pripisuje se bogu mudrosti Totu. Poznavanje pisma u arhajskim je vremenima zasigurno bilo shvaćeno kao ezoterična vještina. Tehnika kojom se pisanim znakovima drugim ljudima mogu prenijeti vlastite misli, saznanja i iskustva za civilizaciju i urbanizaciju je bio ogroman korak naprijed. Egipćani su pismo razvili potpuno neovisno od drugih naroda. Iako se u svim ranim kulturama pojavljuju piktogrami s određenim značenjem, samo su u Egiptu oni razvijeni i u fonograme – znakove koji se čitaju – i tako je nastalo hijeroglifsko pismo. Pismenost se s vremenom širi i postaje česta. U nekim se spisima spominju knjižnice kao integralni dijelovi kulturnih hramo-

va, odnosno *per-anh*, “kuća života”. No, osim svećenstva, i radnici i umjetnici koji su uređivali kraljevske grobnice u Dolini kraljeva bili su u velikome postotku pismeni. Ipak, pismenost obilježava svećenički sloj kao grupaciju ljudi od znanja. Znanje i skupljanje znanja, uz posvećenost nekomu kultu, bio je jedan od vodećih motiva svećeničkoga načina života. Znanost i religioznost gotovo da su nerazdvojni pojmovi kad govorimo o faraonskome dobu. Osim toga, u znanje se ubrajaju vještine, posebno one povezane s obredima. Vještina mumificiranja mrtvih tijela jedna je od njih, zidno slikarstvo druga, a tu je i projektiranje građevina, koje za sobom povlači mnoga znanja – aritmetike, geometrije, obrade materijala, pa i astronomije u slučaju Egipćana. Izvanredni hram Ramzesa II. u Abu Simbelu i mnogi drugi bili su tako orijentirani da je zraka sunca određenoga dana u godini padala na kulni kip koji se nalazio u dnu građevine. Nije to bio bilo koji dan, već onaj u kojemu se slavi obnova nekoga kulta. Piramide u Gizi savršene su orijentacije istok-zapad, a o mjerenjima na njima i savršenstvu njihovih dimenzija napisane su mnoge knjige. Na osnovici Keopsove piramide dugoj 240 metara javlja se pogreška od nekih 2 cm. Ovakva točnost rezultat je vrhunске vještine, a ona je morala proizići iz vrhunskog znanja.

Obrazovani sloj zasnivao je svoja znanja na religioznosti, pismenosti, poznavanju mitova i obreda, nekoga ili više kultova. Međutim, kao i u svakome vremenu od mnogo obrazovanih samo je nekolicina onih koji su u sebi spojili znanje, inteligenciju, vještinu u invenciju u ono što nazivamo mudročću. Često se govori o raznim kulturnim fenomenima u starome Egiptu. Spominju se *Knjige mrtvih*, mumificiranje, rituali, arhitektura i književnost. Pri svemu tome moramo imati na umu da su ti prepoznatljivi elementi kulture Egipta djela, invencije nekih ljudi, ali mi ne znamo poimence kojih. Ova tema vraća nas na uvod, u kojemu je spomenuta okolnost da je nedovoljno podataka o individualnim osobama u faraonskome dobu. Uistinu, malo je onih koji su samo Egipćani slavili zbog njihove mudrosti, a stotine je onih čija imena i identitete nikad nećemo otkriti. Jesu li i neki među faraonima bili učeni i inventivni? Vrlo vjerojatno jesu. Zašto se u nečijoj grobnici pojavljuje nova verzija *Knjige mrtvih*? Vjerojatno stoga jer je promišljanje dotičnoga faraona o toj temi bilo drukčije od njegovih prethodnika te je ovaj želio prikazati svoje razumijevanje mitološkoga opusa s temom zagrobnoga života.

Trojica su velikih mudraca koje ističu danas poznati egipatski izvori. To su: Imhotep, Amenhotep, sin Hapua, i Haemuaset. Govorili smo o Imhotepu, graditelju prve piramide, čija je slava trajala dva i pol milenija i koji u kasnome razdoblju postaje božanstvo, a tekstovi, primjerice hrama u Denderi, spominju ga kao “*onoga tko poznaje kretanje zvijezda*”. O drugome Amenhotepu, koji bijaše služio na dvoru svojega imenjaka Amenhotepa III., pa se zato uvijek spominje kao Amehhotep, sin Hapua, ima dosta zapisa. Rođen je kao Hiu, sin Hapija i Itu, promijenivši poslije ime u Amenhotep. Na kraljevskim i pogrebnim spomenicima spominju se njegove visoke titule “*Princ, kraljeva desna ruka, upravitelj svih radova na monumentima od kamena, sluga princeze Sitamun, Amonov nadglednik na sjeveru i jugu*” i druge. One pokazuju kako je bila visoka Amenhotepova pozicija na dvoru.

Zapisi na nekolicini kamenih spomenika naglašavaju političku važnost Amenhotepa, pa tako jedan kraljevski edikt dopušta gradnju njegova posmrtnoga hrama pored faraonova hrama. Drugi zapisi, nastali dugo vremena nakon njegove smrti, spominju ga kao velikoga liječnika i mudraca.

Primjerice, spominje ga kći kralja Psametika iz 26. dinastije, koja ga zaziva kako bi izliječio njezine oči: "O prinče Amenhotepe, sine Hapuov, blaženi. Pogledaj kako patim zbog svojih očiju. Molim ti se da učiniš kako bih bila izliječena. Ovo pišem kako bi ti se odužila." Dakle, iako nemamo podataka o ikakvoj Amenhotepovoj liječničkoj praksi, princeza vjeruje u njegove iscjeliteljske sposobnosti više od sedam stoljeća nakon njegova doba. U to je vjerovao i autor grčkoga ostrakona u vrijeme Ptolemeja II., koji priča kako je njegova neizlječiva bolest bila čudesno izliječena nakon što je imao viziju u Amenhotepovu svetištu. Amenhotepa spominje i Cezar August u svojoj himni posvećenoj mudracu Imhotepu. Jedan zapis iz hrama u Deir el-Medini o Amenhotepu, sinu Hapuovu, kaže: "Njegovo ime trajat će vječno. Njegove riječi neće biti zaboravljene."

Jedino što pouzdano znamo o ovome čovjeku jest da je upravljao gradnjom faraonovih građevina, koje je možda i sam projektirao, kao i to da je zasigurno bio značajan faraonov savjetnik i suradnik. Možda je između Amenhotepa kralja i Amehotepa mudraca postojalo i dublje prijateljstvo. Faraon je, koliko je poznato, bio zainteresiran za znanje, religiju, književnost. Je li faraonov imenjак bio njegov učitelj, kao što je Aristotel poučavao mladoga makedonskoga kralja Aleksandra? Možda je mu je bio i učitelj, i prijatelj, i savjetnik. Svaki vladar trebao je savjetnika od povjerenja.

Neobičnost distribucije podataka o egipatskim mudracima sastoji se u tome da oni do nas dolaze iz mnogo kasnijih izvora, iz razdoblja u kojima se stoljećima ili čak tisućljećima nakon smrti slave kao veliki ljudi i mudraci. S druge strane, spomenici iz njihova doba koji svjedoče o njihovoj postojanosti daju nam vrlo šturu podatke, koji su pak teško usporedivi s njihovim kasnijim kultom. Ipak, potrebno je imati povjerenja u tradiciju staroga Egipta. Ako su bili slavljени i poštovani velikani, vjerojatno su za to postojali dobri razlozi.

Ovaj obrazac ponavlja se i slučaju Haemuaset, sina velikoga Ramzesa II. Snažna i obnovljena država u vrijeme 19. dinastije zasigurno je bila dobro okružje za razvoj znanosti, umjetnosti, religije i drugih društvenih funkcija. Stoga ne čudi da se upravo u tome dobu javlja i jedan od najvećih mudraca faraonskoga doba. Haemuaset je bio četvrti sin Ramzesa i kraljice Izisnofret. Povijesni zapisi tvrde da ga je otac još kao maloga vodio sa sobom u vojnu kampanju u Nubiju. Također, Ramzes je njega i nekoliko svojih sinova vodio u svoj najteži rat i poznatu bitku kod Kadeša.

U literaturi Haemuaset se katkad spominje kao "kraljević egiptolog" jer je istraživao povijest svoje zemlje. Štoviše, poznato je da je obnavljao tada već vrlo stare građevine poput piramida u Gizi i Sakari, identificirao zaboravljene grobnice i piramide te restaurirao i dopisivao tekstove piramida iz 5. i 6. dinastije. Obnovio je spomenike Šepseskafa, Sahurea i Niuserrea, vladara Staroga Kraljevstva, te već spomenutu Unisovu piramidu. Činio je, dakle, prije tri i pol tisućljeća upravo ono čime se danas bave arheolozi. Također se drži da je princ osobno ustanovio praksu ukopa svetih bikova boga Apisa u takozvanome Serapeju u Sakari. U svakome slučaju, kao svećenik reda *sem* sudjelovao je u ritualima povezanim s tim kultom.

Prema zapisima iz doba Ramzesa II. u mladosti Haemuaset je prošao vojnu obuku da bi u 16. godini vladavine svojega oca bio postavljen na svećeničku dužnost boga Ptaha u Memfisu. Čini se da je dotada bio drugi u hijerarhiji, zamjenik svećenika Huija. Nekoliko godina poslije postao je Ptahov vrhovni

svećenik u tome drevnome gradu u kojemu su vladali prvi egipatski kraljevi. U 25. godini Ramzesove vladavine umrli su kraljica Nefertari i jedan od njegovih sinova princ Amenhirhepšef. U 30. godini (1249. pr. Kr.) Haemuaset je nadgledao mumifikaciju i svečanost ukopa jednoga od svetih bikova posvećenih Apisu. Iz toga vremena jedan je od rijetkih njegovih reljefnih prikaza pronađen u el-Silsili.

Nije poznato je li Haemuaset bio potencijalni Ramzesov nasljednik ili je možda svoju karijeru osmislio na drukčiji način, posvećenu religiji i obnovi spomenika. Je li on najstariji poznati slučaj intelektualca koji ne se želi baviti politikom? Možda bi bilo dobro da je takav znalac i mudrac vladao Egiptom, ali ni sudbina to nije htjela. Haemuaset je, naime, umro između 50. i 55. godine vladavine svojega dugovječnoga oca. Kako smo već spomenuli, Ramzesa je naslijedio tek trinaesti u nizu sin – Merenptah. Ova razmišljanja o tome je li Haemuaset uopće želio biti kralj ili ne, koja se javljaju kod nekih autora, na tragu su vjerovanju u njegovu mudrost i uzvišenost. Međutim, saznanja o društvu faraonskoga Egipta daju zaključiti da bi on zasigurno morao prihvatiti vladarsku dužnost da je do nasljeđivanja došlo za njegova života. U Egiptu se intelekt i znanje, kao i religija, ne postavljaju u suprotnost s političkom vlašću. To je slika koju ima naše doba.

U grčko, odnosno ptolemejsko doba, nastala su književna djela koja pričaju o avanturama slavnoga princa Haemuasetu, kojega iskušavaju lijepe čarobnice i koji nalazi prastare magijske knjige u kojima su zapisane tajne formule nezamislive moći. To je vrijeme kad mašta još jednom u povijesti ljude vraća u vremena velikih mudraca ili velikih vladara jer je njihova suvremenost puna teškoća i patnje. Egipat polako propada pod dinastijom Ptolemejaca i pada u sjenu velikoga Rimskoga Carstva kojemu će na kraju postati žitnica. No, njegova povijest živi u pričama i vjerovanjima svih onih koji su se već u antici njime počeli oduševljavati. Haemuaset, Amenhotep i Imhotep tako postaju junaci u pričama i legendama iz davnine.

Smatra se da je Haemuaset pokopan negdje na području goleme sakarske nekropole. Neki su čak vjerovali da je bio pokopan u samome Serapeju, no to se nije pokazalo točnim. Ondje je pronađen i jedan pektoral u obliku zlatnoga sokola i još neki predmeti s njegovim imenom. Zanimljivo je da se negdje na istome području treba nalaziti i grobnica Imhotepa. Ako je tako, dva su najveća egipatska uma našla svoje posljednje počivalište na istome mjestu. Sakara krije još mnoge tajne. Mnogi se nadaju da će i Imhotepov i Haemuasetov grob jednoga dana biti otkriveni.

Faraon Ramzes III., za razliku od svojih nedavnih predaka, bio je čovjek teških vremena i početaka jedne nove duboke krize koja će carstvo konačno baciti na koljena, pretvorivši ga iz regionalne sile u državu koja živi na staroj slavi, zaljubljena u veličinu vlastite povijesti. Egipat će nakon velikih Ramzesa sanjati o davnim vremenima koja će mu do kraja ostati uzorom, ali neće imati snage ponoviti ih. Loza Ramzesa Velikoga izumrla je sa Siptahom, koji je patio od dječje paralize, i njegovom zamjenom – kraljicom Tauseret – posljednjom vladaricom 19. dinastije. Krize i teških ratova nije bio pošteđen čak ni njegov izravni nasljednik Merenptah, a velebni grad Pi-Ramzes bio je napušten već 150 godina nakon njegova doba. Ramzes III., vladarskoga imena User-maat-re-meri-amun, i sam je sanjao staru slavu svojih prethodnika, a osobito Ramzesa II., i ti snovi možda su mu i omogućili da njegova vladarska karijera protekne prilično uspješno. Štoviše, Ramzes III. vjerovao je da je upravo u njemu rođen duh samoga Ramzesa Velikoga. Čak je i jednom od svojih sinova nadjenulo ime Haemua-set prema sinu Ramzesa II. Moguće je da ga je to uvjerenje i učinilo posljednjim velikim faraonom.

Ramzesova vladarska karijera nije bila nimalo laka. Već u petoj godini vladavine morao se sukobiti s Libijcima, a u osmoj se suočio s invazijom takozvanih “naroda s mora”. Neobična ratnička skupina, čije nam točno podrijetlo ostaje nepoznatim, krstarila je u 13. i 12. stoljeću stare ere po Mediteranu pljačkajući i uništavajući sve pred sobom. Čak i njihovo ime “narodi s mora”, koje je uveo Gaston Maspero, pokazuje kako malo znamo o njima. Izbrisali su iz povijesti čitave narode poput Hetita. Bili su gusari koje je neki nepoznat uzrok pokrenuo i usmjerio na takav način života. O tome tko su ustvari bili i kako su nastali postoje različita tumačenja. Moguće je da su oni bili dijelom neke vojske koji se odvojio ili dezertirao u nekomе vojnome sukobu. Možda su bili grupa nastala od raznih naroda ujedinjena sa svrhom preživljavanja nakon neke katastrofe koja se dogodila negdje na području Anatolije, Sirije i Palestine, a možda i negdje u Europi. Egipatski zapisi iz Karnaka iz doba Merenptaha, koji se s njima sukobio kad su prvi put nasrnuli na Egipat, navode da su među njima bili Libijci te narodi Luka, Šardana, Tereš, Šekeleš i Mašauaša.³⁷ Ovi su pod vodstvom Libijaca poku-

³⁷ *Šardana* su gusari koji se spominju i za Ramzesa II, koji ih je porazio u pomorskoj bitci, a kasnije koristio kao plaćenike. Neki vjeruju da su podrijetlom sa Sardinije. *Tereš* bi mogli biti Tirenjani (odnosno Etruščani), a *Mašauaša* je jedno od libijskih plemena čiji su pripadnici često naseljavali Egipat.

šali prodrijeti u područje zapadne Delte Nila, ali Merenptahova ih je vojska uspjela poraziti. Pri tome je ubijeno ili zarobljeno čak 9 000 napadača. Treba reći da je vojna sila koju je Merenptah naslijedio bila iznimno dobro pripremljena i ustrojena još iz doba njegova oca Ramzesa II., što više nije bio slučaj stotinjak godina poslije za Ramzesa III. Naime nakon Ramzesa II. i Merenptaha, 19. dinastija doživjela je sumrak koji je nastao uslijed borbe za vlast između nasljednika. Počelo je uzurpacijom prijestolja od Amenmesea. Ovaj je međutim umro već nakon četiri godine. Pravi Merenptahov nasljednik Seti II. odmah je uništio sve njegove spomenike. Za Setijeve vladavine pojavljuje se i kancelar Bai, koji je bio tako moćan da je sebi odlučio izraditi grobnicu u Dolini kraljeva. Razne intrige i borbe za vlast nastavile su se za vladavine rano umrloga, boležljivoga Siptaha i kraljice Tauseret. Bezvlašće, raspad centralne vlasti i dvorske intrige oslabile su državu iznutra. Čini se vjerojatnim da je otac Ramzesa III., Setnaht, naprosto zbacio Tauseret s vlasti i osnovao novu dinastiju.

Glavni izvor podataka o “narodima s mora” svakako je memorijalni hram Ramzesa III. u mjestu Medinet Habu na zapadnoj obali Luksora. Tamošnji reljefi prikazuju svu dramatičnost i surovost sukoba egipatske vojske i napadača. Egipatski vojnici prinose pred faraona odsječene šake svojih ubijenih neprijatelja kako bi prema broju tih udova bili nagrađeni. A o tome kakva su vremena nastupila za Egipat, najbolje govori činjenica da arhitektura toga hrama predstavlja kombinaciju svetišta i utvrde. Naime, hramovi su već odavno funkcionirali kao samostalni ekonomski entiteti. Oni su živjeli od darova božanstvima u raznim dobrima i hrani, pa su kao takvi u teškim vremenima mogli postati i metom pljačkaša. Budući da je bio opasan visokim zidom, hram je bio idealan za prenamjenu u hram utvrdu. U slučaju proboja kakve skupine stranih pljačkaša u Egipat, takav se hram mogao obraniti od napadača. No nikad ranije Egipat se nije suočio s izazovom poput ovoga. Nakon što su Donji Egipat napala libijska plemena, uslijedio je i napad naroda s mora. Tako se Ramzes morao nositi s dvjema invazijama istodobno. I zahvaljujući sjajnoj strategiji u tome je i uspio. Medinet habu jedan je od najbolje očuvanih hramova iz vremena Novoga Kraljevstva, a bitka i Ramzeseva pobjeda protiv naroda s mora slavi se na mnoštvu njegovih reljefa. Na pilonima uz ulaz u hram velik je broj naziva naroda i plemena koje je faraon porazio. Uz imena tih naroda uvijek je prikazan lik čovjeka s atributima stranca koji kleči ruku vezanih iza leđa. Čak i u ovome detalju, naizgled plošna i jednostavna egipatska umjetnost tako je ekspresivna da se u najjednostavnijim crtama ovih likova stranci razlikuju od Egipćana. Hram koji su Egipćani zvali Đanet pun je izvanrednih motiva koji otkrivaju ponešto o duhu Ramzesova vremena. Pet je prizora koji prikazuju borbu s Libijcima u petoj godini Ramzesove vladavine, a sedam onih koji prepričavaju borbu protiv naroda s mora u osmoj godini. Prizori govore o borbi protiv libijskih osvajača i pirata, okrutnosti ratovanja, ali i ponosu prema neugasloj moći kraljevstva. Zidovi prvoga otvorenoga hipostila i s unutarne i s vanjske strane hrama vrve scenama borbe dajući vrlo realističan dojam pokolja, u kojemu se sudaraju bojna kola i pješaci. Vojnici zamahuju oružjem, posežući svojim sjekirama za glavom protivnika, a ljudi i njihovi konji ginu ili već leže nasmrt probijeni mnogobrojnim kopljima i strijelama. Vide se egipatski vojnici s oružjem u rukama poslagani u redove koji prilaze bojištu. Taj detalj želi pridonijeti dojmu o snažnoj i discipliniranoj vojsci, dok su neprijatelji, za razliku od toga, prikazani samo u kaotičnim scenama borbe.

Oni su bradati dugokosi muškarci koji padaju mrtvi ili očajnički voze bojna kola kako bi umakli s bojišta. Na sjevernome zidu prikaz je pomorske bitke s narodima s mora. Egipćani su bili u prednosti jer su njihovi brodovi imali jedra i vesla, a napadači su se oslanjali samo na snagu vjetera. Scene ove pomorske bitke posebno su dramatične. Egipćani zasipaju osvajače strijelama. Koplja i strijele lete posvuda, a ljudi padaju iz prevrnutih brodova. Smatra se da je Ramzesova taktika bila u tome da se protivnik navede na uplovljavanje u deltu Nila. Nakon sukoba sa slabim egipatskim snagama osvajači su se osjetili premoćnima i uletjeli u klopku – na mjesto gdje su ih čekali egipatski strijelci. Ondje su na svojim brodovima ostali izrešetani tisućama strijela i bitka je za njih bila izgubljena prije nego što su se iskricali na egipatsko tlo. Nakon toga Ramzes se lakše mogao obračunati s Libijcima na zapadu. Lik faraona svuda je dominantan. U scenama rata on nišani iz luka gazeći sve pred sobom. U hramu se također nalazi i nekoliko scena lova, poput one na kojoj faraon dugim kopljem iz bojnih kola ubija divljega bika. Ovi su reljefi dijelom uobičajenoga opusa prikazivanja faraona kao moćnoga čovjeka koji vješto barata oružjem pri velikoj brzini bojnih kola. Ova je ikonografija nastavak pradavnih motiva nadvladavanja divljih zvijeri golim rukama, koji se javljaju u umjetnosti Mezopotamije i Egipta. U tim se scenama vide vladari kako ubijaju simbole snage – lavove i bikove – a uloga im je legitimirati kralja kao kakva nadčovjeka, odnosno božanstvo. Ovi su motivi ujedno i jedna od poveznica u teorijama utjecaja kultura Mezopotamije na preddinastijski Egipat. Općenito, treba razumjeti da su hramski zidovi neka vrst medija staroga Egipta. Oni komuniciraju s čitavim društvom priopćujući stabilnost i moć države, koja se odražava u moći osobe vladara. Dakle, ne možemo sa sigurnošću reći je li Ramzes ikada bio u lovu i ubijao divlje bikove ili je prikaz samo dio njegove slike za javnost.

Ramzes i njegova vojna sila uspješno su odoljeli iskušenjima vlastitoga doba uspijevajući obraniti Egipat od svih napadača. Pa ipak, život i vladavina Ramzesa III. ne pamte se toliko po njegovim vojnim trijumfima, koliko po zavjeri i atentatu na njega, počinjenome u prilično nerazjašnjenim okolnostima. Nakon teških bitaka Ramzes je kao čovjek u godinama razmišljao o vječnome životu. Počeo je graditi memorijalni hram i grobnicu u Dolini kraljeva, koji će ovjekovječiti njegova djela i božanstvenost njegove osobe. U međuvremenu iza njegovih leđa plela se mreža zavjere, koje on očito nije bio svjestan.

Kao što je to u egipatskoj povijesti bio čest slučaj, među faraonovim ženama postojala su rivalstva oko nasljeđivanja faraona. Svaka od faraonovih žena gradila je mrežu svojih veza među onima koji je podržavaju kako bi upravo njezin sin postao novi vladar. Ponekad, ta borba za moć znala je biti vrlo okrutna te uključivati zavjere i ubojstva. Kako bi izbjegli spletke, većina je faraona jednu od žena proglašavala kraljicom, a katkad i jednoga od njezinih sinova suvladarom. Obično se titula suvladara pojavljuje u vrijeme kad je faraon već star ili bolestan. Dakle, kad se očekuje da neće još dugo poživjeti. Tim činom faraoni su nastojali izbjeći borbe više potencijalnih nasljednika za vlast i, dakako, sami izabrali svojega nasljednika. No čini se da se Ramzes III. nikad nije odlučio koju bi ženu postavio iznad ostalih. Tko zna koji je tomu mogao biti razlog i kakvi su odnosi vladali na relaciji palače i harema. U svakome slučaju, ono što je poznato iz pisanih dokumenata upućuje na to da je jedna od članica harema – Teje – postala utjecajna žena s dobrim vezama unutar i izvan palače. Ona je bila ta koja je pripremila urotu protiv Ramzesa.

Bilo je to nakon Ramzesovih velikih pobjeda. Već vremešni faraon stigao je u palaču kako bi proslavio kraljevski jubilej *heb-sed*, za kojega znamo još iz vremena Đosera. Slavlje koje se pripremalo uz mirise mirhe, tamjana i jasmína imalo je kobnu pozadinu za Ramzesa. Iza paravana proslave spremalo se njegovo ubojstvo i puč koji je trebao dovesti na vlast Tejina sina Pentavera. Naime, zemlja je bila u teškoj ekonomskoj krizi. Ramzes, umorni stari ratnik, nije očekivao da je narod pao tako duboko u očaj, da bi se usudio podići ozbiljnu pobunu koja uključuje i njegovo umorstvo. On u svojoj izolaciji, u raskoši palače, okružen slugama, nije imao suosjećanja prema njihovoj patnji. Možda je ostarjeli Ramzes smatrao da je to normalan danak teškomu vremenu ratovanja. Ili je vjerovao da je već učinio dovoljno za svoju zemlju kako bi njegova slava potrajala do vječnosti. Trebao se uzdići iznad svojega kraljevskoga miljea i svečanosti vlastitoga života kako bi uvidio da Egípat više nije onaj koji je bio u ne tako davnim vremenima. Osim plemstva i visokih državnika, srednja klasa, koju su činili vojnici, umjetnici, upravitelji i graditelji, u vrijeme Ramzesovih prethodnika živjela je ugodnim životima ne znajući za pravu oskudicu. Upravo taj sloj bio je pokretač društvenih promjena. I upravo u to vrijeme, u 29. godini Ramzesove vladavine, zabilježen je i prvi štrajk u povijesti. Radnici i umjetnici iz Deir el-Medine, koji su radili na faraonskim grobnicama u Dolini kraljeva, inače živahan i obrazovan sloj ljudi, žale se da nisu plaćeni. Oni prekidaju rad i žale se da su pali u bijedu i da umiru od gladi. Takva kriza u svakome bi društvu bila pokretač promjena i, naravno, svaki bi apsolutni vladar u udobnosti svoje palače odgovorio okrutno se obračunavši s pobunjenicima. Ramzes je upravo to i učinio. I nakon toga više nije bio omiljen vladar, a temelji njegove kobe bili su postavljeni.

Sporedna žena Teje, računajući da to da bi prema Ramzesovoj volji budući faraon mogao postati sin njezine suparnice Izis, nije previše oklijevala. Pokrenula je svoje veze među nezadovoljnim časnicima uvrstivši ih u svoju zavjeru. Oni su u određenome trenutku aktivacije plana trebali podići pobunu izvan palače. Dogovor je bio da huškači počnu s ustankom nezadovoljstva u istoj noći u kojoj je bi faraon bio ubijen. Prevrat bi se dogodio preko noći, a Tejin sin ubrzo bi u javnosti bio ponuđen kao alternativni vladar koji će biti pravedan te zakinuti glad i beznađe. Teje i njezini ljudi računali su na nezadovoljstvo i depresiju u zemlji. A kako bi za svoj plan zadobili što više ljudi, obećavali su da će im Pentaver, kad dođe na vlast, dati razne privilegije i visoke funkcije na dvoru. Moguće je da su i sami vjerovali da je njihova uroda dio pravedne borbe koja može donijeti novu nadu u zemlji. Drugi dio plana uključivao je atentat na faraona koji je trebao izvesti netko od njegovih bližnjih ljudi. Možda je bila odabrana neka od haremskih žena, koja će iskoristiti trenutke faraonove opuštenosti i umora nakon slavlja. To se čini logičnim jer do jednoga faraona nije imao pristup bilo tko. Muškarac koji bi bio naružan odmah bi upao u oči osobnoj kraljevskoj gardi. No u najintimnijim trenucima faraon bi mogao ostati sam s nekom od žena. Nije isključeno da je plan imao nekoliko mogućih scenarija. Iz papirusa koji prenosi suđenje zavjerenicima znamo da je u urotu ukupno bilo uključeno tridesetak osoba. Među njima bili su dvorski čarobnjak Prekamenef, upravitelj zaliha palače Paibakamana, zatim nekoliko vojnika i ljudi koji su radili na opskrbi harema, a predstavljali su vezu njegovih članica s vanjskim svijetom. Dakako, sudilo se i princu Pentaveru i još nekima.

Dok su se Ramzes i njegova svita zabavljali nakon službenoga obrednoga dijela proslave, započelo je ostvarivanje plana. Međutim, pobuna izvan palače propala je. Ramzesova garda reagirala je odlučno i sukobila se s provokatorima koji su pozivali na pobunu. Neki su ubijeni, ostali uhićeni. U isto vrijeme u palači se dogodilo nešto što egiptolozi još i danas nastoje razumjeti. Atentat na faraona izvršen je, ali on je poživio još petnaestak dana, a tek onda umro od posljedica. Ramzesova mumija, koja se nalazi u Kairskome muzeju, ispitana je i pri tome se pokazalo da ostarjeli i pretili faraon nije umro od posljedica fizičkoga napada, dakle, da nije ubijen nekim oružjem, odnosno udarcem u glavu ili zadavljen i slično. Stoga mnogi drže vjerojatnom mogućnost trovanja ili ugriza zmije. Ova treća mogućnost u posljednje vrijeme imala je dosta pristaša jer se čini najjednostavnijom. Otrovi imaju specifične okuse i mogu izazvati sumnju onoga tko ih počne piti. Osim toga većina otrova poznatih Egipćanima djelovala je vrlo brzo pa Ramzes ne bi poživio još dugo. Stoga se najvjerojatnijim činilo da je Ramzes bio izložen ugrizu neke podmetnute otrovnice ili djelovanju nekoga vrlo sporoga otrova. Neki od urotnika koji su bili optuženi na suđenju dobivaju nadimke poput "Zmija" ili "Gospodar zmija". Još je više indikativno to što su na Ramzesovoj mumiji pronađeni amuleti oka *uđat*, koji se tradicionalno rabio kao magijska zaštita od ugriza zmija. Ljudi koji su se suočili s napadom zmije nosili su na rukama bojom oslikane simbole *uđat* kad bi polazili na spavanje. Jedan dokumentarni film *National Geographica* razmatra sve mogućnosti i ugriz zmije smatra najvjerojatnijim, ali ne treba isključiti ni trovanje nekim još nepoznatim sredstvom. Vjerovalo se da je Ramzes poživio dovoljno dugo da bi izveo na sud trideset troje zavjerenika. Tako se mislilo neko vrijeme, no naknadno je kompjutorskom tomografijom na mumiji otkrivena ubodna rana na vratu koja je bila prekrivena povojima. Ako je to bio uzrok smrti, tada se može odbaciti mogućnost njegovog preživljavanja atentata i duže agonije jer bi u tom slučaju Ramzes umro u roku od nekoliko minuta. I samo suđenje bilo je popraćeno burnim događajima. Naime, osumnjičene članice harema, koje su znale da ih očekuje okrutna kazna, odlučile su zavesti trojicu sudaca i dva dužnosnika palače. Pozvale su ih na privatnu zabavu, ali zamisao je bila otkrivena. Jedan od sudaca, Pebes, počinio je samoubojstvo. Ostali su osuđeni na ponižavajuće odsijecanje nosova i ušiju. Na glavnome suđenju, nakon konzultacije o krivnji samoga boga Amona posredstvom njegovih svećenika, na ispijanje otrova osuđen je princ Pentaver, dok su ostali javno pogubljeni. Većina je spaljena živa. Javno smaknuće moglo je uključivati nabijanje na kolac, spaljivanje i pogubljenje mačem. Kraljica Teje i žene upletene u zavjeru naprosto su nestale. Gotovo je sigurno da su bile pogubljene bez suđenja. Tejino ime izbrisano je s reljefa, a grobnica za koju se pretpostavlja da je trebala biti njezina ostala je nedovršena. Iz naše perspektive dojam je da je Teje bila dominantna žena i majka, a mladi Pentaver tek pijun u njezinoj igri. Kad je riječ o Ramzesu, čini se da je u vrijeme atentata bio neosjetljivi samozadovoljni starac. No tko zna je li zaista bilo tako?

Ramzesa je naslijedio sin kraljice Isis, koji se nazvao Ramzesom IV., a ni po čemu značajnome nije ostao zapamćen u povijesti. Bilo je to 1151. godine prije Krista.

Već je spomenuto kako su ljudi staroga vijeka doživljavali povijest. Prema onome što je poznato, Egipćani, Sumerani, Indijci, narodi Južne Amerike i mnogi drugi promatrali su vrijeme kao kružni fenomen, nekakvo ponavljanje događaja na drugi način. Pa ipak, vjerovali su u početak i kraj vremena. Primjerice, za Egipćane interval postojanja našega svijeta iznosi milijun godina. U europskoj uljudbi podazumijeva se brojane godina od nekoga određenoga početka. Kršćansko mjerilo jest navodno rođenje Krista, koje se uzima kao nulta godina. U Egiptu brojale su se godine od početka vladavine aktualnoga faraona i pratili ciklusi kretanja zvijezda. No, drugo je pitanje koliko je egipatskoj naciji značila njezina povijest i kako su važna bila postignuća predaka. Tek u naše doba povijest je shvaćena kao oblik znanja, u smislu prikupljanja točnih podataka, no to ne znači da ne postoje saznanja o prošlim događajima. U Egiptu suvremenici, na primjer, kasnoga razdoblja možda nisu znali točno prije koliko su godina živjeli Đoser ili Ramzes, ali bila su im dobro poznata njihova djela. Kako smo već spominjali, mudrac i graditelj prve piramide Imhotep bio je slavljen kao božanstvo više od 25 stoljeća nakon smrti (naime još i u doba rimskoga protektorata). Kako je zapisao Platon, filozofu Solonu, za njegova boravaka u Egiptu, Egipćani su rekli da su Grci poput djece jer je njihova kultura nova i ne pamte daleku prošlost. Doista, u vrijeme Platona iza Egipta su već dva i pol tisućljeća dinastijske i povijesti i tko zna još koliko milenija pretpovijesti. Povijesno pamćenje Egipćana zadire daleko u vrijeme prije pojave Grka i drugih naroda Mediterana. Vremena graditelja velikih piramida, vremena teških ratova s Hiksima (koji tada već odavno ne postoje), moćnih Sesostrisa i Ramzesa i ona u kojima su jedini susjedi bili daleki Sumerani i Akađani na sjeveru te Nubijci na jugu, kad im se gotovo činilo da su sami na svijetu. A taj susret Solona s egipatskim svećenicima, kad Solon sluša legendu o propasti Atlantide, dogodio se u 6. stoljeću stare ere, u vrijeme dinastije iz grada Saisa – vremenu koje je zanimljivo po nekim novim strujanjima pred sam zalazak velike egipatske kulture, koju će uskoro uzurpirati Perzijanci. Kulture koja će se potom pomiješati s helenističkom i na kraju, poput kakvoga starca, zaboraviti samu sebe. Saisko doba počinje oslobođenjem od jarna strašnoga Asirskoga Carstva.

Nakon teških iskušenja koje su Egipćanima donijeli ratovi s narodima s mora dolaze još teža, gurajući carstvo prema rubu provalije. Kraljevi 20. dinastije još uvijek nazivaju sebe Ramzesima, ali ni krvlju, a kamoli autori-

tetom nisu ni sjena Ramzesa Velikoga i njegovih predaka. Zatim na sjeveru dolaze na vlast Libijci. Prvo jedna, a onda dvije dinastije vladaju i istodobno ratuju jedna protiv druge, sve dok 25. kušitska ne zavede kakav-takav red u državi. Egipat pada u duboku krizu i prestaje biti supersila svega svijeta jer u Međurječju i prednjoj Aziji rastu nova snažna carstva. Među njima najopasnije i najagresivnije bilo je Asirsko. Asirija se profilira kao država koja živi od rata. Ona nema razvijenu vlastitu ekonomiju, već se prvenstveno oslanja na ratni plijen. To znači da sustavno napada susjedne države, dajući nedavno pokorenim i opljačkanim naseljima nekoliko godina za oporavak, i potom ponavlja pohod. Asirci su ujedno i među najokrutnijim ratnicima. Hvale se kako mogu jednom rukom oderati kožu s protivničkoga vojnika. Brojčano, asirska je vojna sila znatno jača od egipatske. Uzalud su se Judeja i Egipat zajedničkim snagama suprotstavljali Sanheribu i njegovim nasljednicima. Pohodi Asiraca konačno su došli i do egipatskih granica. Bilo je to u vrijeme asirskoga kralja Asarhadona, koji je 671. godine stare ere okupirao Memfis. Egipat se očajnički pokušavao otrgnuti vazalnomu odnosu s Asircima. Prednost Egipta bile su velike udaljenosti od uvijek ugroženoga sjevera i delte Nila do gotovo uvijek nezavisne Tebe na jugu. Međutim, 666. godine u jednome osvetničkom pohodu Asurbanipal dopire sve do Tebe i pljačka njezina tisućljetna blaga. Odmazdu je izazvala pobuna protiv Asiraca koju je organizirao vrhovni svećenik Tanutamom. Konačno oko 614. Medijci su sklopili savez s Babiloncima i Niniva – prijestolnica Asirskoga Carstva pala je, a s njom i asirska država.

Egipat je mogao odahnuti i osloboditi se bez borbe. Psametik I. kojega su za vladara postavili Asirci, mogao je proglasiti neovisnost Egipta. I upravo tada u zemlji počinje jedno neobično razdoblje. Za nove dinastije, čiji je Psametik prvi vladar iz grada Saisa, počinje era obnove, što Egipćani nazivaju *uhemmesut*, “ponovno rođenje”, a neki autori slobodnije prevode kao “renesansa”. Ta faraonska renesansa posljednji je pokušaj obnove veličine kulture i snage egipatske države, kakva je bila u starim vremenima. Slava Egipta iz vremena Hufua, Sesostrisa i Ramzesa još je uvijek bila živa u kolektivnome pamćenju Egipćana i Psametikovi su nasljednici učinili sve kako bi je obnovili. Umjetnost počinje imitirati onu iz Staroga i Srednjega Kraljevstva. Kipovi nastali u saiskome razdoblju toliko sličie onima iz 4. i 5. dinastije da je katkad razlikovanje jednih od drugih moguće jedino zahvaljujući tekstu na njima. Kipovi važnih osoba prikazuju snažne ljude, jakih udova, stabilne, u iskoraku – baš poput onih izvanrednih kipova Mikerina što su otkriveni u Gizi. Zapravo, *uhemmesut* – era obnove tradicionalnih vrijednosti ili renesanse – počela je još u vrijeme nubijskih vladara, koji se kao predani štovatelji Amona pojavljuju na egipatskome tronu jedno stoljeće ranije. Nubijci (ili Kušiti, prema podrijetlu dinastije iz Kuša) pokazuju se, moglo bi se reći, “većim Egipćanima od samih Egipćana”, ali njihov posljednji vladar Tanutamom završio je svoje kraljevanje neslavnim bijegom od Asiraca koji su ga progonili od Memfisa pa sve do Asuana.

I tako je mjesto u delti Nila danas poznato kao Sa al-Sagar postalo središtem kulturnoga procvata jednoga novoga Egipta po uzoru na stara vremena. Ideja obnove možda ukazuje na polet nekoga novoga naraštaja. No, okretanje uzorima u prošlosti ideja je koja se proteže kroz sva tri milenija egipatske civilizacije. U egipatskoj slici svijeta bogovi su na početku vremena prema idealnomu obrascu *maat* stvorili svijet i na ljudima je da održavaju taj poređak, a ne da ga mijenjaju. To nije strogo mitski koncept, već i aluzija na, u

saisko doba već mitska, vremena gradnje monumenata u Gizi i općenito sva postignuća predaka. Stoga gotovo sva razdoblja egipatske umjetnosti karakterizira arhaizacija.

Svaka obnova i renesansa civilizacijskih vrijednosti blisko je povezana s procvatom društva ili barem pojavom vladara ili vladajućega sloja koji inicira promjene u tome smjeru. U europskoj povijesti najbolji je primjer obitelj Medici, ali ima i mnoštvo drugih, sličnih inicijativa. Katkad se obnova vrijednosti realizira samo u višim krugovima društvene elite, a katkad mnogo šire od toga, u cijelome društvu. U egipatskoj povijesti, međutim, kako je premalo podataka o konkretnome djelovanju pojedinaca, o inicijatorima renesanse možemo samo nagađati. Velik utjecaj vladara i politički vrlo utjecajnoga dijela svećenstva mogao bi biti presudan. No u slučaju Egipta stalna težnja k obnovi mitskoga doba, čini se, nije trebala biti potaknuta društvenim događanjima. Ta renesansna tendencija izraz je svakoga razdoblja izlaska iz krize i skrbi za vlastitu tradiciju na način gotovo nepoznat prije novoga vijeka. Psametik se katkad spominje kao pokretač toga novoga doba. Međutim, osim njegovih političkih ambicija koje su rezultirale, barem iz naše perspektive pozitivnim, objedinjenjem razjedinjene zemlje, ne vidi se njegov utjecaj na kulturna kretanja toga vremena. Čini se da je on naprosto bio vladar u vrijeme kad je obnova kulture uzela maha. Ukratko, obrazac pokazuje da bi Egipćani započeli obnavljati svoju kulturu kad god bi došli do daha nakon kriza i ratova, a uzor te obnove bio je preuzet iz prošlosti.

Ipak, neki vladari i utjecajne osobe poput Haemuasete, sina Ramzesa II., davno prije Psametikova doba imali su nešto više udjela u obnovi. Za 25. dinastije u doba Kušita uočljive su izravne imitacije unutrašnjega uređenja grobnica po uzoru na one iz Đoserova doba. Procesije ljudi s darovima i druge scene iz svakodnevnoga života u bas-reljefima tebanskih grobnica 25. dinastije, djeluju potpuno isto kao prikazi na zidovima mastaba iz Đoserova i Keopsova vremena. Psametikovi suvremenici prihvatili su s entuzijazmom promjene svojih prethodnika Kušita. Kao nikad ranije u Egipćana postaje izražen osjećaj i smisao za vlastitu povijest, koja se u vrijeme ovih dinastija uspinje do mitskih razmjera. Još je drugi u nizu kušitskih vladara Šabaka zabilježio otkriće starih papirusa religioznoga sadržaja, koje je faraon osobno dao prepisati na kamen kako bi bili sačuvani. Taj se spomenik danas naziva *Šabakinim kamenom*, a njegov tekst sadržava teološku doktrinu o postanku svijeta, nastalu u gradu Memfisu. Koliko su bili zaneseni starim vremenima svjedoči i činjenica da su se odlučili na suludi pothvat dovlačenja cijelih blokova palače Ramzesa II. i dijelova grada zvanoga Pi-Ramzes s mjesta gdje je presušio rukavac Nila na mjesto nove prijestolnice. Tako vrijedne spomenike Ramzesa Velikoga nisu mogli ostaviti da propadaju u napuštenome gradu duhova, pa su ih odlučili preseliti u Tanis. Osim umjetničkih uzora iz ranih dinastija, tebanska umjetnost Srednjega i Novoga Kraljevstva također su ponovno otkrivene. Obnovljeni su stari običaji poput štovanja svetih životinja, kao i mitske ideje iz vremena Staroga i Srednjega Kraljevstva. Plemićke grobnice u Assasifu kod Luksora na zapadnoj obali Nila pokazuju bogatstvo i lepršavost uređenja, zidnih slikarija i jednako tako arhaiziranje. Jedna od posebnosti saiskoga doba jesu kubni kipovi. To su spomenici važnim osobama koji prikazuju čovjeka koji sjedi privučenih koljena i ruku položenih na koljena, tako da tvori kubus. Iz toga kubusa izviruje glava, a ostala je površina iskorištena za urezivanje teksta s njegovim imenima i titulama.

Renesansa faraonskoga Egipta i egipatski smisao za povijest možda su među glavnim razlozima zbog kojih su stari Grci tako visoko cijenili egipatsku kulturu. Potreba za učenjem egipatskih matematičkih, astronomskih i drugih spoznaja bila je poslovična među školovanim Grcima. Tvrđilo se da su Pitagora, Tal, Platon i drugi učili od egipatskih skolastika. Štoviše, tradicionalni izvori tvrde da je Platon boravio u Heliopolu upravo na kraju saiskoga razdoblja, dok se nešto ranije odvija spomenuti Solonov razgovor koji je zabilježio, a kojim započinje njegova priča o Atlantidi.

Sin Nekaua I., saiski princ Psametik, u prvim je godinama svoje vladavine morao konsolidirati vojnu i političku moć i gospodarstvo zemlje. Isprva je vladao u Atribisu i bio priznat samo na sjeveru Egipta. Kako bi homogenizirao vlast u zemlji, trebao je steći naklonost tebanskoga svećenstva. Naime, pretpostavlja se da je na jugu još vrijedila vlast Tanutamona iz kušitske dinastije. To je postigao obvezavši se vrhovnoj svećenici iz Tebe, Amonovoj ženi Šepenvepet, i njezinoj nasljednici Amenirdis II. Svoju kćer Nitokris Psametik je postavio kao treću po hijerarhiji na toj visokoj funkciji. U to se vrijeme javlja ženska titula "Amonova žena", odnosno "Amonova desna ruka", kojom se opisuje najviša funkcija koju su imale svećenice državnoga boga. Nakon toga savez s Amonovim klerom bio je sklopljen i u devetoj godini vladavine Psametik je 656. godine stare ere konačno postao prvi kralj Gornjega i Donjega Egipta nakon dva stoljeća krize.

Tu početnu podijeljenost Egipta, prije Psametikove vladavine, prepričava i Herodot u svojoj knjizi. On kaže da je u Psametikovo doba u zemlji bilo dvanaest vladara, no onda se dogodilo nešto što je pokrenulo kotač sudbine. Jednom prilikom, naime, oni su se okupili kako bi prinijeli žrtve ljevanice u Ptahovu hramu u Memfis. Svećenik koji je vodio obred, kaže Herodot, donio je zabunom jedanaest zlatnih žrtvenih posuda, pa je Psametik skinuo svoju kacigu od mjedi izlivši žrtvu iz nje. Nakon obreda ostala jedanaestorica prisjetiše se neke legende ili proročanstva, prema kojemu će vladar čitavoga Egipta postati onaj tko bude žrtvovao u mjedenj posudi. Oni osumnjiče Psametika da je to učinio namjerno, protjeraju ga u močvare Delte i oduzmu mu njegove ovlasti. Želeći im se osvetiti Psametik prvo zatraži proročanstvo u Butou i ondje mu je rečeno da će mu pomoć priteći mjedeni ljudi. Nakon nekoga vremena Psametik dočuje vijest o mjedenim ljudima koji pljačkaju u ravnici Delte. Bili su to Jonjani i Kirenjani, koji su nosili oklope od mjedi. Psametik ih pozove u svoj tabor pogostivši ih. I tu dolazi do dogovora između njega i Grka kako će mu oni pomoći da svrgne svojih jedanaest protivnika, a on će njima obilno platiti. Tako je prema Herodotovim izvorima Psametik zavladao cijelim Egiptom zahvaljujući grčkim plaćenicima. Povijesni izvori potvrđuju da u priči o Grcima ima istine. S druge strane, mnogi detalji iz Herodotove *Povijesti*, po svemu sudeći, odnose se na takozvano treće prijelazno razdoblje, koje je prethodilo kušitskoj i saiskoj dinastiji, kad je Egipat bio razjedinjen i pod vlašću međusobno zavađenih lokalnih moćnika. Tu je Herodot, kao i obično, malo "pomiješao" informacije koje je dobio od svojih domaćina, stvarajući vlastitu verziju povijesti. Naslijedio ga je sin Nekao, za kojega Herodot tvrdi da je u njegovo vrijeme prvi put prokopan Sueski kanal. Vladari u Saisu brakovima sa svećenstvom u Tebi uspostavljaju stabilnu političku klimu, postavljajući svoju djecu na visoke svećeničke funkcije, ali i priznajući Amonovu kleru samostalnost i udio u vlasti. I pored iscrpnoga Herodotova pisanja o njegovu dobu, Psametik se ne uspijeva ocrtati kao ličnost, već ostaje zabilježen samo kao prvi vladar jednoga novoga doba duge egipatske povijesti.

U saisko doba, više nego ikad ranije, Egipat je multikulturalno, multietničko društvo. Libijci, Nubijci, pa čak i Grci na sjeveru ravnopravni su građani Egipta. Stara tradicionalna zamisao prema kojoj su Egipćani ljudi, a ostali su ili nešto drugo ili naprosto "stanovnici pustinje", napokon se mijenja. Imena u zapisima otkrivaju da su pripadnici libijskih plemena i Nubijci uključeni u društvenu hijerarhiju (primjerice u svećeničkim titulama i funkcijama) jednako kao i autohtono stanovništvo Egipta. Nema nikakve sumnje da je Psametik utemeljio stabilnu vlast i dinastiju koja će donijeti nešto više mirnodopskih tema u ratom napaćenoj zemlji. No, Psametikova pola stoljeća duga i uspješna vladavina mogla bi nas navesti na generalizaciju u kojoj bismo olako mogli pretpostaviti da se procvat egipatske države dogodio na svim razinama. Međutim, životi faraona, plemića i dvorjana, kao i obnova i novi zamah u umjetnosti, samo su jedna strana medalje toga vremena. Druga se može iščitati iz nekih zapisa koji svjedoče o životima običnih ljudi. Društvena kriza, skepsa i borba za ekonomsku i političku vlast itekako se očituju malo podalje od faraonske arhitekture i snova o vječnome životu.

Nakon šest ili sedam vladara, od kojih je posljednji bio Psametik III., Egipat je bio suočen s novom velikom opasnošću pred kojom je drhtao čitav Mediteran. Veliko Perzijsko Carstvo širilo se na zapad. Egipat nije imao nikakve šanse oduprijeti se vazalnomu odnosu toga najvećega carstva u povijesti staroga vijeka. Psametik III. potučen je i zarobljen i Perzijanci proglašavaju Egipat svojom satrapijom. U tome vremenu počinje još jedna priča o običnome čovjeku pisaru i njegovu životu.

Otrprike krajem 6. stoljeća prije Krista pisar Peteese, koji je potekao iz nekad utjecajne svećeničke obitelji, napisao je tekst koji prepričava povijest sukoba svojih predaka s provincijalnim klerom amonita, koji su trajali stotinjak godina. Riječ je o iznimno dugoj i složenoj priči. Upravo u vrijeme Psametika I. Peteeseova je obitelj bila povezana s tebanskim svećenstvom, a služili su Amonovu hramu u Tađoju, malome mjestu (današnji el-Hiba u središnjemu Egiptu). Obitelj je živjela na imanju koje je stekla u okviru svećeničkih beneficija. U skladu s egipatskim zakonima imanje im je na korištenje dao upravitelj grada Herakleopola. Takav je posjed bio nasljedno dobro, ali koje je i dalje ostajalo u vlasništvu gradskoga namjesnika. Nakon nekoga vremena došlo je spora oko vlasništva, u kojemu su Amonovi svećenici željeli oduzeti zemlju od Peteesove obitelji. I Peteeseov zapis ne bi bio ništa više od svjedočanstva o pravnome sporu oko vlasništva kad u njemu ne bi bilo opisa sukoba, u smislu fizičkoga nasilja, između njegove obitelji i svećenstva. Sve je započelo kad je sam Peteese odlučio posjed pokloniti svojem zetu Horuđi. Svećenici su smatrali da nema pravo na to i odlučili su spriječiti mogućnosti da Horuđa naslijedi Peteeseove beneficije. Incident se dogodio kad su Horuđini sinovi došli u hram na jutarnju podjelu žita. Svećenici su prijeteći okružili njegova dva sina, a ovi su potrčali prema svetištu, nadajući se da ih tamo neće napasti. Napadači su ih, međutim, sustigli i nasrnuli na njih drvenim štapovima. Nisu imali milosti. Tukli su dječake do smrti i time poručili Peteeseu i Horuđi što misle o njihovu pravu na posjede. Majka dvaju dječaka zatvorila se u kuću, a Horuđa je obavijestio policiju i pozvao Peteesea u pomoć. No kad je Peteese stigao do njihove kuće, tamo nije zatekao nikoga. Peteese je protestirao, ali nestanak njegovih rođaka ostao je neriješen. Sukobi između njega i Amonovih svećenika nastavili su se i u narednim godinama. Visoki dužnosnik oduzeo je komad zemlje svećenstvu. Tada se i Peteeseov otac, svećenik Nesemaataui, osjetio

ugroženim i obojica su pobjegli iz Tađoja, a svećenici su se još jednom odlučili na nasilje. Sljedećega dana otišli su u Nesemaatuijeovu kuću te su je opljačkali i bacili vrijedne spomenike u Nil. Nisu se više žalili jer su očekivali da bi svaka daljnja pritužba vlastima izazvala dodatni gnjev svećenstva. Nekoliko godina poslije vratili su se u Tađoj, gdje im novi upravitelj predlaže da zapišu svjedočanstvo o svemu što se dogodilo. U početku Peteese se bojavao takvoga razvoja događaja i izbjegavao svjedočiti o zločinima svećenika, ali

nakon nekoga vremena ipak je pristao i zapisao razvoj događaja. Uslijedio je Peteeseovo premlaćivanje koje je jedva preživio. Teško ozlijeđen Peteese je krenuo prema svojoj kući. Staroga i pretučenoga susjedi su ga jedva prepoznali. Oni rekoše: "Peteese, zar si to ti? Zar si se vratio u Tađoj? Nema razloga za žurbu. Ta tvoja je kuća i onako spaljena." Shvativši da mu drugo više ne preostaje Peteese je odlučio podnijeti još jednu pritužbu. Ne znamo kako se raspela tužna sudbina ovoga pisara jer na tome mjestu demotski

zapis na papirusu prestaje. Točnije, ostatak papirusa nije sačuvan. U svakome slučaju ovo svjedočanstvo iznimno je važno za razumijevanje odnosa u državi. Ne samo u pravnome nego i u etičkome smislu, jer svećenstvo Amona u tekstu pokazuje svu svoju gramzivost i pohlepu za gomilanjem bogatstva. Nije, dakle, čudno da se to bogatstvo stalno uvećavalo pretvarajući kler u bogatu i politički dominantnu grupaciju, koju već stoljećima nisu mogli kontrolirati čak ni vladari. Kler je državu uredio centralistički s nekoliko jednostavnih principa. Pretežan dio proizvedenoga žita skladištio se uz hramove. Svećenici su odlučivali o njegovoj razdiobi i distribuciji. Svakoga dana u hram su se donosili darovi i hrana za Amona i njegovu božansku obitelj Mut i Honsua. Amonu se poklanjalo i vrijedne predmete, plaćalo se kako bi se podigle stele u sjećanje na mrtve ili obavili obredi mumifikacije i ukopa. Kako bi pridobio naklonost Amonova klera, i sam je faraon morao njegove hramove bogato nagraditi zlatom i tkoznakakvim žrtvama te financirati gradnju dodatnih dijelova hramova i svetišta. I, uza sve, čak i najmoćniji među faraonima morali su o važnim državnim pitanjima tražiti savjete u obliku Amonovih orakula.

Ovo lice teokratske forme tiranije moglo bi se shvatiti kao tamno naličje renesanse saiskoga razdoblja. Uzlet u obnovi umjetnosti događa se s jedne strane, a manipulacija, borba za vlast i stalno uvećavanje birokratskoga režima s druge. Kako se razvijao sloj pisarsko-svećeničkoga profila, sve je složenija postajala i njegova unutrašnja hijerarhija. Čitajući zapise na spomenicima iz kasnoga razdoblja teško je vjerovati kako je jedna osoba mogla imati tolike titule i funkcije. Jedna te ista osoba mogla je na pogrebnim spomenicima sebe nazivati: "sudac", "čuvar tajni", "upravitelj kraljevskih posjeda", "veslo neba", "štap zemlje", "stup neba", "jedini kraljev prijatelj", "voditelj svečanosti", "onaj koji grli oko *uđat*" i tako u nedogled. Bez sumnje, jedan od faktora pada moći i vitalnosti egipatskoga kraljevstva bio je enorman rast birokracije, koji je u suprotnosti sa stanjem u vremenima Staroga i Srednjega Kraljevstva. Kao i društva koja su nastala u kasnijoj povijesti, egipatsko je društvo u mnogim vremenima imalo dva različita lica i teško ga je razumjeti i prosuđivati prema jednomu ili drugomu. Procvati umjetnosti itekako su mogući i u najcrnijim vremenima krize, a kontradikcije nam se otkrivaju kroz individualne sudbine suvremenika.

Uvrijeme slavne kraljice Kleopatre VII. Egipat je sličio na iscrpljenoga starca koji se pridržava svojih dnevnih rituala bespomoćno promatrajući prolazak vremena koje polagano vodi prema njegovu nestanku. Iza egipatskoga kraljevstva već su bila puna tri milenija povijesti, bezbrojne krize, ratovi i brojni događaji koje naša znanost nikada neće moći detektirati. Prije vremena grčko-makedonskih vladara stanje u zemlji bilo je teško. Kriza je trajala već stoljećima. Nakon ratova s Asirijom, Babilonom i Perzijancima ne bilježi se značajna gradnja, razvoj gradova, kulturni napredak. Seljaci i dalje žive od žitnice, a hijerarhija pisara, svećenika i upravitelja koja živi od poreza sve je veća. Dinastije vladara smjenjuju se ne ostavljajući za sobom značajnijega traga. Sve su češće pljačke grobnica, a sve slabija kontrola i moć centralne vlasti, koja je nekad jamčila miran život. Herodot opisuje kako se perzijski satrap – upravitelj egipatske satrapije – sukobljava s drevnom tradicijom Egipćana izrugujući se njihovim religioznim običajima. Samo spomenici iz prošlih vremena još uvijek daju dojam visokoga sjaja civilizacije koja je nekoliko stoljeća ranije vladala velikim teritorijem od istočnoga dijela središnje Afrike do Mezopotamije. No, veze sa svijetom Grka i Rimljana postajale su sve intenzivnije. Još od doba Psametika Grci dolaze u Egipat. Najprije kao vojnici plaćenici, filozofi u potrazi za novim saznanjima i napokon i kao imigranti. U to vrijeme i sama slika Egipćana o “ostalima”, koje nekada nisu nazivali ljudima, počinje se mijenjati. Susret s drugim kulturama, čini se, za Egipćane postaje stvaran. Za razliku od vremena u kojima su vladali sebi poznatim svijetom, a susjedne civilizacije promatrali jedino u okviru vlastitih interesa, manje-više kao potencijalne vazalne narode u poreznome sustavu Egipta. Uvjeti ratovanja i usponi Asirije, Babilona, Perzije, Grčke i Rima, Egipat su bacili u drugi plan i pretvorili ga u carstvo koje polako tone u mrak povijesti.

Međutim, Ptolemejci su na tome zalasku velikoga carstva imali dovoljno snage i optimizma, dovoljno su bili fascinirani Egiptom, njegovom poviješću i kulturom, da ga uvedu u svoju percepciju svijeta i zahvaljujući Aleksandriji uzdignu na razinu izvora kulture staroga svijeta. U tome neobičnome spoju stare semitske civilizacije Egipćana s jedne i arijsko-mediteranskoga grčko-rimskoga svijeta s druge strane zemlja u dolini Nila uspijeva još jednom postati pozornicom najvažnijih povijesnih događaja.

Dva razdoblja perzijske okupacije Egipta napokon su završila padom toga megacarstva koje je pod svoju vlast uključivalo pola Azije i čitav Bliski istok. Perzijanci su prijetili i uništenjem stare grčke civilizacije, sve do pojave Aleksandra Makedonskoga, poslije nazvanoga Velikim. Aleksandar je oslobodio Egipat i u njemu doživio neke važne epizode svojega života. Među takvima svakako je odlazak u Amonovo proročište u oazi Siwi. U tome udaljenomu mjestu u pustinji zapadno od Nila Makedonac je navodno dobio potvrdu da je božji sin i da je njegova misija rušenje Perzijskoga Carstva i osvajanje svijeta. U antičkome romanu *Život i djela Aleksandra Makedonskoga*, pretpostavljenoga autora Pseudo-Kalistenaa, u Siwi je makedonskomu junaku bilo rečeno da je njegov pravi otac sam zaštitnik faraona bog Amon, koji je u sinkretičkome duhu kod Grka i Makedonaca bio izjednačen sa Zeusom. To navodno proročanstvo postalo je izvorom priča o tome kako je Aleksandrova majka začela svojega sina s božanstvom, što je bila posljedica rituala koji je obavio posljednji egipatski faraon Nektaneb vidjevši da dolaze perzijski ratni brodovi i znajući da se Egiptu bliži kraj. Legende dalje navode da je Aleksandrovu majku Olimpiju na spavanju noću čuvala velika kobra kako joj se kralj Filip ne bi mogao približiti dok u svojoj utrobi nosi plod božanskoga začeca i tome slično. I kobra i začeca duhovnim putem ideje su iz egipatske religiozne tradicije i u legendu su umetnute namjerno kako bi potvrdile ovu misterioznu vezu. Naime, Egipćani su katkad ostavljali kipove božice Hator i boga Horusa u posebnim svetištima kako bi ovi općili i omogućili rođenje Horusa mlađega, koji se utjelovljuje u osobi vladara. Povijesni Aleksandar bio je samouvjeren moćan vojskovođa i ratnik, kao da ga je doista nadahnjivala neka nevidljiva božanska moć. Krenuvši u rušenje Perzijskoga Carstva, nakon osvajanja Tira krenuo je u okupirani Egipat. Aleksandar je protjerao Perzijance, osnovao novu luku i nakon toga zauvijek napustio Egipat krenuvši dalje u svoje bitke koje će ga odvesti sve do Indije. U Egiptu je primio najviše počasti. U Memfisu je dočekan kao osloboditelj i proglašen faraonom i bogom, a novoosnovana luka na Mediteranu u egipatskome mjestu Rakore nazvana je njegovim imenom – Aleksandrija. Egipatska epizoda Aleksandru je donijela potvrdu njegove životne misije, a Aleksandrov boravak u Egiptu oblikovao je naredna tri stoljeća povijesti te zemlje.

Luka u Aleksandriji trebala je, kako je sam Makedonac zamislio, zamijeniti prevlast Tira na Mediteranu i uspostaviti bolju prometnu komunikaciju između Egipta i Grčke. I upravo s tim gradom počinje jedno novo, iznimno zanimljivo i ne dovoljno poznato, poglavlje povijesti. Aleksandar je grad osnovao 332. godine stare ere, namijenivši mu ulogu luke koja će naslijediti i nadići Naukrat, grčko središte u Egiptu. Projektiranje grada povjerio je svojem arhitektu Dinokratu. Nekoliko mjeseci nakon utemeljenja otišao je iz Egipta u svoje bitke, nikad se više ne vrativši nije doživio da ga vidi u njegovu punome sjaju. Kad je Aleksandar umro, njegov general Ptolemej, kako se vjeruje, donio je njegovo tijelo kako bi bio sahranjeno u Egiptu. Pretpostavlja se da je grobnica bila negdje na području grada koji je nosio njegovo ime, ali moguća lokacija do danas je ostala tajnom. Grad je u tijeku jedne generacije postao veći od Kartage, a u roku od jednoga stoljeća prerastao je u najveći svjetski grad nakon Rima. Ptolemej postaje vladar i osnivač nove egipatske dinastije, a Aleksandrija postaje središtem novoga kulturnoga pokreta nazvanoga helenizam, koji svojom vizijom eklekticizma, kojega možemo usporediti s današnjim pojmom globalizacije na ponešto ograničenome području, osvaja svijet i širi se na brojne zemlje grčko-rimskoga svijeta Bli-

skoga istoka i Azije. Tragovi helenizma vode duž Aleksandrovih bojišta sve do Indije. Na nesagledivim prostranstvima istoka možemo otkriti kipiće neobičnih kombinacija. Tu su, primjerice, dotada neviđeni sinkretizmi poput kombinacije indijskoga Bodhisatve i egipatskoga Harpokrata. Riječ je o tragovima nastanka potpuno novoga kulturnoga pokreta na području od Rima do Indije nazvanoga helenizam. Pojam helenizma definira se u političkome i kulturološkome kontekstu poslije Aleksandrova razdoblja, a u biti označava prevlast grčke kulture na tome golemome teritoriju. U taj svijet uklopio se i Egipat od trenutka kad u njemu stupa na vlast dinastija Ptolemejaca. Može se pretpostaviti da je helenizam mogao utjecati na određene segmente svakoga od društava u zemljama u kojima se pojavio, dok su paralelno s njime i dalje živjele stare vrijednosti, kako u religiji, tako i u umjetnosti. Isto tako, Egipat u tri stoljeća toga neobičnoga miješanja kultura živi dvostrukim životom. U Aleksandriji se odvija susret svih kultura i civilizacija, znanosti i religija staroga vijeka, a na poljima duž Nila niži slojevi društva žive tradicionalnim životom koji podrazumijeva poštovanje ciklusa života kakav se ponavlja od daleke pretpovijesti – poplava, povlačenje Nila, sjetva, žetva, suša. Tu je bilo malo onih koji su mogli razumjeti jezik svojih vladara, politiku Ptolemejaca, grčku kulturu i rasprave aleksandrijskih filozofa, a kamoli pojavu novih religioznih ideja koje će na ulice toga grada u vrijeme rimskoga protektorata nad Egiptom poslije donijeti i krvave sukobe između kršćana i štovatelja starih božanstava.

Pretposljednja je to etapa u povijesti staroga vijeka prije podjele i propasti Rimskoga Carstva. Ma kako iscrpljen bio Egipat, u kojemu je vladala ptolemejska dinastija grčko-makedonskih korijenja, Aleksandrija je bila grad čuda i prerasla je u kulturno središte Mediterana i Bliskoga istoka. Kolosi, svjetionik, hramovi, knjižnice, grad u kojemu su se susretala znanja starijih i mlađih civilizacija, u kojemu je nastala *Septuaginta*, jedan od temelja kršćanstva, taj grad bio je posljednji dar, koji je, nakon piramida, grobnica i hramova, egipatska kultura ostavila svijetu. Grad je imao nesreću da se nalazi na vrlo trusnome području, pa su Aleksandriju, osim raznih sukoba, uništili i mnogobrojni potresi. Tek od 90-ih godina 20. stoljeća veličina i sjaj Aleksandrije opisani u antičkim djelima postali su stvarnost za modernu znanost. Tada su, naime, započela istraživanja potopljenih dijelova grada iz faraonskoga doba. Iz mora su izronili kolosi i dijelovi hramova izazvavši još jednom divljenje svijeta.

U dinastiji Ptolemejaca, prema novijim istraživanjima, pretelih grčkih faraona zanesenih starom egipatskom slavom, sklonih incestu i loših političara, rođena je i njihova posljednja kraljica. Iako je riječ o praktički najslavnijoj ženi staroga vijeka, o Kleopatri se mnogo toga ne zna pouzdano. Tako nam nije poznato ni ime njezine majke. Zanimljivo je da je Strabon³⁸ zapisao da je jedina legitimna kći Kleopatrina oca bila Berenike IV., kći svrgnute kraljice Kleopatre V. Nije poznato je li Ptolemej XII. možda imao i drugu ženu, no on je u svakome slučaju bio Kleopatrin otac. Kleopatra VII. Filopator ("ona koja voli oca") živjela je od 69. do 30. prije Krista, vladajući Egiptom od 51. godine stare ere kao nasljednica svojega oca. Sudbina je htjela da bude sudionicom novoga doba u kojemu će njezina zemlja dospjeti u fokus interesa Rima. Dolaskom Julija Cezara u Egipat kraljica sklapa s njim savez i brak. Rađa mu sina Ptolemeja Cezara, zvanoga Cezarion. Nakon atentata na Cezara, kako bi sačuvala pravo na prijestolje, udaje se najprije za svojega

³⁸ *Geographia* 17. 1. 11.

brata Ptolemeja XIII., a zatim i Ptolemeja XIV., no obojica umiru vrlo brzo, a u brakovima s njima nije imala djece. Nakon toga kraljica je bila u vezi sa stanovitim Tarsom, a dolaskom rimskoga moćnika Marka Antonija u Egipat započinje vezu, a možda i brak, s tim trijumvirom Rimske Republike. U toj, u poemama opjevanoj, ljubavi Kleopatra je rodila troje djece – prvo blizance, a nakon toga još jednoga sina. Na kraju, dolaskom Oktavijana, slijedi dramatičan kraj romantične priče koja završava Antonijevim i Kleopatrinim samoubojstvom. Svršetak Kleopatrina doba označava ujedno i kraj samostalnosti egipatskoga kraljevstva te se ona smatra posljednjom vladaricom faraonskoga doba. To je uglavnom sve što se može potvrditi iz povijesnih izvora, ali Kleopatrin duh živio je u pričama i legendama stigavši i do našega doba. U svijetu književnosti i filma Kleopatra je postala mnogo više od

jednoga u nizu vladara svoje dinastije. Ona je postala pojam ženske ljepote staroga vijeka, pojam zavodnice, a njezina sudbina pojam romantične i tragične ljubavne priče.

Život legendarne helenističke kraljice Kleopatre inspirirao je mnoge, pa i Williama Shakespearea, koji se na legendu o njezinoj ljubavi s Markom Antonijem osvrće u svojem najerotičnijem djelu *Antonije i Kleopatra*. Shakespeare oslikava suprotnost tjelesne ljubavi i ljudske prirode s jedne strane u suprotnosti s mračnim poslovima politike i urote s druge, vjerojatno prenoseći impresije iz legendi koje su do njega stigle iz antičkih i srednjovjekovnih izvora. U tim je vremenima nastala poema *Legenda Cleopatrie Martiris*, poznata još i kao “Legenda o dobroj ženi”, što ju je napisao britanski

pjesnik i filozof Geoffrey Chaucer (1343.–1400.). Poema je inspirirala i drugoga britanskoga romantičnoga pjesnika Alfreda Tennysona, koji je u 19. stoljeću još jednom pronašao inspiraciju u Kleopatrinoj sudbini. Konačno, 1963. godine nastao je holivudski spektakl *Kleopatra*, redatelja Josepha L. Mankiewicza, s Elizabeth Taylor i Richardom Burtonom u ulogama Kleopatre i Marka Antonija. Ovaj je film snagom moćnoga filmskoga medija, bez obzira na distorziju holivudske vizure, u kolektivnoj svijesti uvelike stvorio vizualni identitet Kleopatre za suvremeno doba. Iako to ne možemo znati, većina ljudi uvjerena je da je Kleopatra bila iznimno lijepa. Neki su uvjereni da je bila ohola. Drugi pak vjeruju da je njezina glavna osobina bila lukavstvo. Kroz vrijeme od Rimskoga Carstva pa do novoga doba nastajale su razne legende koje se njome bave, pa nije neobično da u kolektivnoj svijesti ustvari prevladava slika o Kleopatri kakva vjerojatno nije bila. Jednu od najstarijih zapisao je rimski pisac Plinije Stariji u 1. stoljeću prije Krista u IX. od svojih knjiga *Povijesti svijeta*. To je priča o banketu na kojemu se, kako priča navodi, kraljica kladila s Markom Antonijem da može prirediti bogatiju večeru od njega. Antonije je odustao od oklade kad je Kleopatra zdrobila biser rastopivši ga u vinu i popivši.

Neki su autori istraživali pozadinu priče o banketu. Zna se da je Kleopatra s Julijem Cezarom, vodeći sa sobom i sina Cezariona (čije je samo ime ukazivalo na njegovu važnost kao “maloga Cezara”), putovala u Rim, ali ondje je, na svoje vjerojatno veliko razočarenje, ostala u sjeni, bivajući predstavljena kao “trofejna žena robinja” iz još jedne u nizu osvojenih egzotičnih zemalja. Smatra se da je Julije Cezar ubijen upravo za Kleopatrina boravka u Rimu. No samo dovođenje egzotične žene trofeja nije bila posljednja kap za urotu protiv njega. Prije bi to mogla biti činjenica da je u jednome hramu dao postaviti svoj i Kleopatrin kip koji su ih prikazivali kao božanstva. To je rimsku političku elitu vrijeđalo više od Cezarove pseudobigamije sa “ženom robinjom”. Ujedno, Kleopatra se u Rimu mogla upoznati s važnošću banketa u životu rimske elite. Plinije (IX, XXV) navodi da je okladu nadgledao Plank, Rimljanin uspješne vojne i političke karijere, koji je u Egiptu u doba banketa bio već sedam godina. Plank je bio neka vrsta diplomata koji je Rim izvještavao o Kleopatrinoj politici. Budući da je Egipat u vrijeme banketa već bio pod protektoratom Rimskoga Carstva, Kleopatra je na banketu, kažu neki, željela poniziti obojicu Rimljana, Antonija i Planka, dajući im do znanja da je božanska kraljica zemlje tri puta starije od Rima, žena koja govori devet jezika i neodoljiva carica, u svakome pogledu iznad njih.

Plutarh za Antonija kaže da je bio podložan ženama, odnosno, da su žene njime manipulirale, pa je kao takav bio idealna “lovina” za Kleopatru. Ovaj autor opisuje njihovu vezu i kraljičine čari: “Kleopatra, razaznajući i po Antonijevim dosjetkama u njemu mnogo od vojnika i priprosta čovjeka, vladala se na isti način prema njemu, slobodno i drsko. Jer, kažu, sama po sebi njezina ljepota nije nikako bila neusporediva, niti takva da bi tko zbog nje bio zanesen na prvi pogled, ali posjedovala je šarm neodoljive snage u razgovoru, pa je njezina pojava, uz dojmljivost njezinih riječi i ujedno njezin značaj koji je nekako prožimao njezino ophođenje s drugima, ostavljala neku žaoku u srcima. Uživanje je bilo slušati zvuk njezina glasa; a kako je svoj jezik kao glazbalo s mnogo žica bez teškoća skretala u bilo koje narječje, sasvim je rijetko u razgovorima s barbarima trebala tumača. On kaže da je Antonije zbog veze s egipatskom kraljicom postao omražen u Rimu te da su Rimljani držali da je ona u njemu probudila njegove najgore mane. Čak su i imena

Kleopatrine djece za njih bila skandalozna. Blizanci Aleksandar i Kleopatra, koje je prve rodila s Antonijem, dobili s nadimke po božanstvima Heliju i Seleni.

Antonije je, kako navode antički autori, nakon gubitka u bitci kod Akcija između njegove i egipatske mornarice protiv Oktavijanovih trupa, bio prevaren porukom da je Kleopatra mrtva, što ga je navelo na samoubojstvo mačem. Prema Plutarhu, umirao je dugo te su ga sluge uspjele donijeti do kraljice. I tu saznaje da je živa i njih se dvoje opraštaju i on je upozorava da se čuva Cezara Oktavijana.

Ni nakon ovih tragičnih događaja iz romansirane i onih iz faktičke povijesti (poraz u pomorskoj bitci) Kleopatra, kao iskusna političarka, ne gubi nadu i nastoji pregovarati o autonomiji Egipta pod vlašću svojega sina Cezariona. No novi Cezar ni ne pomišlja na takvu mogućnost. Nakon njezine smrti, koja je u literaturi opisana kao hrabro samoubojstvo pomoću zmije otrovnice, Oktavijanov obračun s Cezarionom bio je kratak. Kleopatrin sin bio je u skladu s egipatskom tradicijom za njezina života proglašen suvladarom pa je neko vrijeme formalno upravljao Egiptom zajedno s majkom. Koliko je poznato, novi Cezar Oktavijan, koji se poslije nazvao Cezarom Augustom, dao ga je pogubiti davljenjem, što je bila uobičajena egzekucija za djecu, ali i oblik poniženja kojim se trebalo dati do znanja da to "derište" neće kvariti planove jednoga imperatora.

Kleopatrina smrt, od ugriza zmije donesene u košarici sa smokvama, iako s prizvukom bajke, prihvaćena je kao najpoznatija verzija njezina samoubojstva. Odnos Cezara Oktavijana prema kraljičinoj smrti nije razjašnjen jer spada u sferu osobnoga. Prema nekim tumačenjima ta ga je smrt potresla i izazvala njegovo žaljenje. Prema drugima, žalio je jedino zato što je Kleopatru namjeravao baciti u roblje i dovesti u Rim kao zarobljenicu iz osвете i poniženja. Složen i mnogoznačan odnos između Marka Antonija i Oktavijana ostavlja mnogo prostora mogućim tumačenjima.

S druge strane dosta govori činjenica da su Kleopatrine spomenici sustavno uništeni, pa je u tome smislu svaka sitnica koja se otkrije prava senzacija. Nedavno, u svibnju 2008. godine, objavljeno je da su arheolozi otkrili mjesto za koje se vjeruje da su ondje pokopani Kleopatra i Antonije. Izvori tvrde da se hram zvao Tapoziris Magna i nalazi se na oko 50 kilometara zapadno od Aleksandrije. Uz hram posvećen bogu zagrobnoga života Ozirisu nalazi se veliko groblje iz grčko-rimskoga razdoblja. Otkriveni su portreti Kleopatre u mramoru i još mnogo zanimljivih detalja koji govore u prilog tomu da je u Tapozirisu Magni mogao biti sahranjen netko vrlo značajan.

Ako je Oktavijan uništio njezine spomenike, a pogubio je i Cezariona, onda je spomenuti odnos mnogo jasniji. Kad znamo da je Marko Antonije 37. godine prije Krista oženio Kleopatru, iako je već bio oženjen Oktavijanovom sestrom Oktavijom mlađom, onda manje-više sve govori u prilog mržnji Cezara Oktavijana prema egipatskoj kraljici.

Ptolemejci su bili vrlo skloni egipatskim božanstvima, time i izgradnji i obnovi hramova. Među najbolje ušćvanim hramovima u Egiptu jesu oni iz ptolemejskoga doba u mjestima Gornjega Egipta Kom Ombu, Edfu, Denderi. Na fasadi hrama Kleopatrine zaštitnice Izide-Hator, u Denderi, u tradiciionalnoj faraonskoj maniri prikazani su kraljica i njezin sin Cezarion.

Kontradiktorna i mitizirana ličnost Kleopatre VII. posljednja je u nizu triju slavni žena Egipta. Zapravo, u sjeni Nefertiti, Hatšepsut i Kleopatre, bilo je još nekolicina vrlo moćnih kraljica koje neki nazivaju majkama dinastija. Kleoptarina je sudbina, u skladu s njezinim doba, svakako najtragičnija. Njezini očajnički pokušaji da Egipat postane ravnopravan partner Rimu bio je osuđen na propast. Sjaj zemlje faraona odavno je nestao, a živost helenizma uglavnom je zaživjela u Aleksandriji. Taj je grad više podsjećao na gradove Rima i Grčke, nego na Memfis, Uaset i druge gradove starih faraonskih vremena. Tako je Kleopatrina sudbina točka na "i" staroga Egipta, a ona sama ujedno je posljednja važna ličnost u tri milenija njegove povijesti.

IV.
Egiptološko
nazivlje i kronologija

Imena Egipćana faraonskoga doba, baš kao i današnja vlastita imena, imaju značenje. Religiozna klima u zemlji i mitološka svijet staroga vijeka pridonijele su da gotova sva imena uključuju ime nekoga božanstva, odnosno, odnos vlasnika imena s nekim od egipatskih božanstava. Takva imena nazivamo teofornim, jer nose, odnosno sadržavaju, imena bogova.

Primjer: Amenenhat – Utjelovljeni Amon
 Amenhotep – Amon u miru
 Ramzes – Rođeni Ra
 Tutmozis – Rođeni Tot
 Izisnofret – Lijepa Izida
 Nefer-nefru- Aton (Nefetiti) – Atonova najljepša
 Ehnaton – Sluga Atonov
 Nahtmin – Moćni Min
 Ptahotep – Ptah u miru
 Tutankhamon³⁹ – Slika živoga Amona

Osim ovih, postoje i složenija teoforna imena koja iznose određene mitološke aluzije.

Primjer: Đed-Ptah-jufanh – Ptahova riječ njegov je život

Ovo ime vlasnika jednoga kubnoga kipa iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu aluzija je na mit o stvaranju svijeta, u kojemu prastari memfiski bog Ptah djelo kreacije obavlja izgovarajući riječ.

S druge strane, u narodu postoje mnoga jednostavna imena poput Hui, Ipui, Merit i slično, koja imaju jednostavna značenja. Tako, primjerice, Merit znači "ljubimica". No, određen broj imena donekle je zagonetan jer je iz-

³⁹ U njegovome imenu zadržali smo *kh* koji dolazi iz engleskoga principa pisanja nazivlja jer se u tome obliku javlja u cjelokupnoj literaturi do sada objavljenoj na hrvatskom jeziku.

gubljena etimologija koja bi ponudila neko konkretno značenje. Jedno je od takvih ime navodnog prvoga vladara Narmera.

Značenje imena za Egipćane je iznimno važno. Ime je, naime, bilješka karkvoće i snage duše one osobe koja ga nosi. Ono predstavlja bit te osobe. Kad je napisano u hijeroglifima, promovira i uvećava utjecaj svojega vlasnika. Stoga su vladarska imena uklesana posvuda – od hramskih zidina do stjenovitih prilaza na Sinaju. Posjedovanje kraljeva imena, koje je najmoćnije u državi, daje snagu i zaštitu. Iz toga se razloga imena faraona nose na nakitu. Ona se pišu u tzv. kartušama, koje, kako su vjerovali Egipćani, zatvarajući ime štite ga i koncentriraju mu snagu. Dakle, čovjek koji je živio u vrijeme, primjerice, Ramzesa II. želio je nositi njegovo ime na svojim skarabejima i drugome nakitu, vjerujući da jedan dio velikoga Ramzesa prelazi na njega. Katkad su imena faraona daleko nadživjela same osobe vladara. Ime velikoga ratnika Tutmozisa III. nosilo se na nakitu još stoljećima nakon njegove vladavine.

Vladari imaju više imena koja su povezana s njihovim svjetovnim i religioznim funkcijama. Govorimo o vlastitim i vladarskim imenima. Tako je Ramzes dinastijsko ime, a Ramzes II. imao je vladarsko ime Usirmaatre-setepnere, koje bi se otprilike moglo prevesti kao: “Snažni, pravedni Ra, Raov izabranik”.

Slično imenima faraona, imena božanstva imaju značenje i ona su “riječi moći”. Izgovaranjem imena određenoga božanstva uspostavlja se kontakt s njime. U *Knjigama mrtvih* i drugim tekstovima koji opisuju sudbinu duše nakon smrti umrli se obraćaju božanstvima izričajem koji počinje: “Ja te znam i znam tvoje ime.” U egipatskoj teologiji imena božanstava kriju njihovu pravu narav i poznata su samo upućenima, dok su javne verzije njihovih imena tek pojednostavljenja za neupućene. Prava imena bogova obavija veo tajne jer čuvaju posebne moći. Sličan odnos nalazimo i kod starih Židova, gdje je Jahve, i sve njegove konotacije i skrivena značenja, ezoterično ime, a u javnosti se smije izgovoriti Elohim. Budući da dolaze iz preddinastijskih vremena, imena bogova arhetipski su pojmovi, čije značenje često nije moguće izravno protumačiti, odnosno prevesti jednim pojmom.

Složenost egipatskoga nazivlja proizlazi iz činjenice da se u egiptologiji kombinira staroegipatsko, grčko, arapsko i ponekad i latinsko nazivlje za mjesta, hramove, građevine i vlastita imena. To pokazuje kako je povijest te zemlje iznimno slojevita, ali donekle i stvara konfuziju kod manje upućenih istraživača.

Principi razumijevanja naziva lokacija u Egiptu jesu:

- Svaka lokacija ima današnji arapski naziv.
- Svaka lokacija imala je i svoj naziv u faraonsko doba.
- Većina lokacija stekla je i drukčija imena u vrijeme dominacije grčko-rimske civilizacije.
- Stari nazivi (egipatski i grčko-latinski) različito su transliterirani (i različito se pišu) u raznim europskim jezicima
- Za neke lokacije uvriježeno se koristi jedan (primjerice grčki) naziv, unatoč tomu što postoje i ostali navedeni.

Prihvatanjem uvriježenoga nazivlja olakšava se razumijevanje, ali dobro je znati i ostale. Na primjer, dva velika kipa koji se prema grčkomu nazivu Memnon nazivaju Memnonovim kolosima u biti su kolosi Amenhotepa III. Riječ "piramida" dolazi iz grčkoga jezika, a bilo bi prilično čudno kad bi netko bez objašnjenja počeo rabiti egipatski naziv *mer*. Neki nazivi otežavaju razumijevanje činjenica. Primjer: prema izvorima iz antičkih autora prvi vladar ujedinjenoga Egipta bio je Menes (kroatizirano Men), no to ime nije otkriveno u egipatskim izvorima. Pretpostavlja se da je Menes mogao biti Narmer, no kad se govori o kronologiji, jedni rabe ime Menes, a drugi Narmer, iako nitko pouzdano ne zna je li to jedna te ista osoba. Drugi primjer: mjesto ukapanja faraona Novoga Kraljevstva uvriježeno se naziva Dolina kraljeva, no lokacija na kojoj se nalazi naziva se Biban el-Moluk.

Nazivlje u egiptologiji s vremenom se mijenja. Tako se umjesto grčkoga imena faraona Amenophis, koje je bio uvriježeno početkom 20. stoljeća, danas rabi Amenhotep, što je bliže egipatskomu izvorniku. Isto tako, figurice od keramike, fajanse, kamena i drveta koje su se stavljale u grobnice prije su se nazivale *šauabti*, dok se danas nazivaju *ušabti* jer se smatra da taj naziv dolazi od egipatske riječi *uše*b – "slušati", "pokoravati se".

Pisanje egipatskoga nazivlja u hrvatskome jeziku zaseban je problem. Budući da je mizeran i zastario opus prevedene literature o faraonskome Egiptu koji u nas postoji uglavnom nastao iz engleskoga jezika, prevoditelji su, valjda u strahu od uvođenja hrvatske transkripcije, uglavnom zadržavali englesku. Tako su nastale riječi poput *djed* (amulet stupa) ili *sesh* (pisar). No izvornik nije engleski već egipatski, a hrvatski jezik ima zaseban znak za *đ* i *š*, pa je logično napisati *đed* i *seš*. Treba dodati i to da su iste egipatske riječi drukčije napisane u francuskoj i njemačkoj literaturi.

Konačno, u hrvatskome se, poput drugih jezika, primjenjuje i načelo poznatoga. Dakle, prihvatljivo je da se vlastita imena koja su općepoznata i odavno u uporabi u našem jeziku donekle kroatiziraju. To se u egiptologiji može primijeniti na pisanje naziva: Kairo, Giza, Sakara, Luksor, Asuan i slično.

Gradovi i mjesta u Egiptu

Popis gradova i važnih lokacija na kojima se nalaze spomenici iz faraonskoga doba. Lista je složena prema abecedi današnjega naziva. Ondje gdje ono nedostaje (nema modernoga naselja), prema klasičnomu. Uz uvriježeno kroatizirane grčke i latinske nazive napisani su oni nepromijenjeni u kurzivu. U posljednjemu stupcu predlaže se hrvatski naziv i načini pisanja.

DANAŠNJI	KLASIČNI	STAROEGIPATSKI	HRVATSKI (najčešći)
Abu Gurab			Abu Gurab
Abu Rawash			Abu Rawaš
Abu Simbel			Abu Simbel
Abusir	<i>Busiris</i>	Ber-Usir	Abusir
Abydos	<i>Abidos</i>	Abđu	Abid
Akhmim	<i>Panopolis</i>	Ipu (Khent-Min)	Ahmim, Panopol
Alexandria	<i>Aleksandria</i>	Rakote	Aleksandrija
Al-Jizah	<i>Memphis</i>	Ineb-heđ, Men-Nefer	Memfis
Asasif			Asasif
el-Asmunein	<i>Hermopolis Magna</i>	Hmun	Hermopol
Assiut	<i>Lykopolis</i>	Sauti, Dauty	Asiut, Likopol
Aswan	<i>Elephantine</i>	Sunu	Asuan, Elefantina
Badari			Badari
Bahnasa	<i>Oxyrhynchus</i>		Oksirink
Beni Hasan			Beni Hasan
Biban el-Moluk			Biban el-Moluk (Dolina kraljeva)
Buto	<i>Buto</i>	Auret	Buto
Dahsur			Dahšur
Deir el-Bahri			Deir el-Bahri
Deir el-Madina			Deir el-Madina
Dendera	<i>Tentyris</i>	Junet	Dendera
Edfu	<i>Apollonpolis Magna</i>	Đeb	Edfu
Ehnasya el-Medina	<i>Herakleopolis Magna</i>	Henen-nesu	Herakleopol
	<i>Elephantine</i>	Abu, Ju-abu	Elefantina
Elkab	<i>Eleithiaspolis</i>	Nekhen	Elkab, Elitiaspol

DANAŠNJI	KLASIČNI	STAROEGIPATSKI	HRVATSKI (najčešći)
Erment	<i>Hermontis</i>	Jun-Mut	Hermonti
Esna	<i>Latopolis</i>		Esna, Latopol
Farfara		Ta-ih	Farfara
Gebel Barkal			Gebel Barkal
Gebel el-Ahmar (es-Salamat)	<i>Memnonium</i>		Gebel el-Ahmar
Gebel el-Silsila			Gebel el-Silsila
Gerze			Gerza
Girga	<i>Tinis</i>		Tinis
Giza			Giza
Hawara			Hawara
Kem Kasir	<i>Buto, Butos</i>	Pe, Per-Wadjet	Buto
Kom Abu Billo	<i>Terenuthis</i>	Renenutet	Terenut
Kom el-Ahmar	<i>Hieraconpolis</i>	Nekhen	Hierakonpol
Kom el-Hisn		Imu	Kom el-Hisn
Kom Ombo	<i>Ombos</i>		Kom Ombo
el-Lahun			el-Lahun
el-Lisht			el-Liš
Luxor	<i>Thebes</i>	Uaset	Luksor, Teba
Maadi			Maadi
Medinet el-Faiyum	<i>Krokodilopolis</i>	Ta-jom, Ta-še	Faiyum, Krokodilopol
Medinet Maadi	<i>Narmouthis</i>	Đa	Medinet Maadi
Medinet Habu		Đanet, Đeme	Medinet Habu
Meidum			Meidum
Meroe			Meroe
	<i>Naukratis</i>		Naukrat
Naqada			Naqada
Nubia		Yam, Irem, Ta-Seti, Kuš	Nubija
el-Omari			el-Omari
Qift	<i>Koptos</i>	Kebet	Kopt
Ramesseum			Ramesej
el-Rashid	<i>Rosetta</i>		Roseta
Sa el-Hagar	<i>Sais</i>	Sau	Sais
Sakha	<i>Xsois</i>		Ksois
Saqqara			Sakara
	<i>Sebenitos</i>		Sebenit
San-el-Hagar	<i>Tanis</i>	Đanet	Tanis
Sehel			Sehel
Tell el-Amarna		Ahetaton	Tell el-Amarna, Amarna
Tell Basta	<i>Bubastis</i>	Per-Bastet	Bubastida (<i>Bubastis</i>)
Tell el-Muqdam	<i>Leontopolis</i>	Ta-Remu	Leontopol
Tell el-Maskhuta		Per-Temu	Tell el-Mashuta
Tell el-Ruba	<i>Mendes</i>	Per-Benebdeket	Mendes
Tell Hisn	<i>Heliopolis</i>	Junu, On	Heliopol
Wadi Natrun		Đu-en-hestiu	Wadi Natrun

Gebel = arap. "brdo"

Kom = arap. "selo"

Tell = arap. "uzvisina"

Wadi = arap. "presušeni rukavac"

Razdoblja egipatske povijesti

arhaisko razdoblje	3100. – 2686. pr. Kr.
Staro Kraljevstvo	2686. – 2181. pr. Kr.
prvo prijelazno razdoblje	2181. – 2055. pr. Kr.
Srednje Kraljevstvo	2055. – 1650. pr. Kr.
drugo prijelazno razdoblje	1650. – 1550. pr. Kr.
Novo Kraljevstvo	1550. – 1069. pr. Kr.
treće prijelazno razdoblje	1069. – 747. pr. Kr.
kasno razdoblje	747. – 332. pr. Kr.
ptolemejsko razdoblje	332. – 30. pr. Kr.
rimsko razdoblje	30. pr. Kr. – 395.

- Str. 10 – Obelisk i kolos Ramzesa II. Hram u Karnaku; Luksor (foto: F. Beusan)
- Str. 13 – Sunce nad Keopsovom piramidom. Giza (foto: F. Beusan)
- Str. 18 – Prizor stvaranja svijeta. Nu podiže solarnu barku iz vode (foto: autor, privatna zbirka)
- Str. 21 – Sokolsko božanstvo Sokar. Prizor iz plemićke grobnice; Deir el-Medina (foto: autor, privatna zbirka)
- Str. 26 – Prenošenje žita. Prizor iz plemićke grobnice; Šeik Abd el-Qurna (foto: autor, privatna zbirka)
- Str. 29 – Pročišćavanje žita. Prizor iz plemićke grobnice; Šeik Abd el-Qurna (foto: autor, privatna zbirka)
- Str. 33 – Zanatlije obrađuju drvo i kamen. Prizor iz plemićke grobnice; Šeik Abd el-Qurna (foto: autor, privatna zbirka)
- Str. 34 – Izrada nakita i kipova. Prizor iz plemićke grobnice; Šeik Abd el-Qurna (foto: autor, privatna zbirka)
- Str. 39 – Vojnik prinosi odsječene šake poraženih neprijatelja. Reljef; Medinet Habu (foto: F. Beusan)
- Str. 40 – Prizor bitke protiv naroda s mora. Reljef; Medinet Habu (foto: F. Beusan)
- Str. 41 – Kipiči vojnika naoružanih drvenim kopljima i štitovima. Egipatski nacionalni muzej; Kairo (foto: autor, privatna zbirka)
- Str. 44 – Svećenik prinosi darove. Prizor iz Knjige mrtvih. Arheološki muzej u Zagrebu (foto: I. Krajcar)
- Str. 47 – Kip žene sa obrednom zvečkom. Imhotep Museum; Sakara (foto: F. Beusan)
- Str. 52 – Mumija Šepenun. Arheološki muzej u Zagrebu (foto: I. Krajcar)
- Str. 55 – Rekonstrukcija postupaka pri mumifikaciji (crteži: M. Galić)
- Str. 58 – Radiološke snimke mumija nepoznatog muškarca i Šepenun. Arheološki muzej u Zagrebu (CT i RTG: M. Čavka)
- Str. 68 – Prizor ljudi koji gladuju. Imhotep Museum (foto: F. Beusan)
- Str. 71 – Đoserova piramida. Sakara (foto: F. Beusan)
- Str. 72 – Zid i „južni grob“ kraj Đoserove piramide. Sakara (foto: F. Beusan)
- Str. 75 – Mjesto gdje je bila ukopana Hufuova sveta barka. Giza (foto: F. Beusan)
- Str. 76-77 – Piramide na platou u Gizi (foto: F. Beusan)
- Str. 83 – Hodnik u piramidi Haefrea. Giza (foto: F. Beusan)
- Str. 84 – Lice velike sfinge. Giza (foto: F. Beusan)
- Str. 93 – Hijeratski papirus. Arheološki muzej u Zagrebu (foto: F. Beusan)
- Str. 98 – Surova egipatske pustinja u kakvoj se opisuje bijeg Sinuhe. Egipat (foto: F. Beusan)
- Str. 103 – Plemić. Prizor iz plemićke grobnice; Asasif (foto: Catherine Rutherford)
- Str. 109 – Faraon na dvoprežnim bojnim kolima ide u rat. Medinet Habu (foto: F. Beusan)
- Str. 112 – Kraljica Hatšepsut s dvostrukom krunom. Deir el-Bahri (foto: F. Beusan)

- Str. 116 – 117 – Hatšepsutini kolosi na pročelju hrama. Deir el-Bahri (foto: F. Beusan)
- Str. 119 – Prizor iz grobnice. Deir el-Bahri (foto: autor, privatna zbirka)
- Str. 121 – Bista kraljice Nefertiti. Neues Museum; Berlin (foto: Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Sandra Steiř)
- Str. 128 – Bista kraljice Nefertiti iz profila. Neues Museum; Berlin (foto: Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Sandra Steiř)
- Str. 134 – Torzo kralja Ehnatona. Egipatski nacionalni muzej; Kairo (foto: autor, privatna zbirka)
- Str- 143 – Tutankhamonova zlatna maska. Nacionalni muzej; Kairo (foto: autor, privatna zbirka)
- Str. 146 – Tutankhamonov kolos kojeg je uzurpirao Ramzes II. Hram u Karnaku; Luksor (foto: F. Beusan)
- Str. 152 – Glava sfinge iz 18. dinastije. Arheološki muzej u Zagrebu (foto: F. Beusan)
- Str. 157 – Lice kolosa Ramzesa II. Memfis (foto: F. Beusan)
- Str. 158 – Reljef Ramzesa II. Ramesej (foto: F. Beusan)
- Str. 161 – Kolos Ramzesa II. Memfis (foto: F. Beusan)
- Str. 162 – Kolos Ramzesa II. s dvostrukom krunom. Hram u Karnaku; Luksor (foto: F. Beusan)
- Str. 168 – Ostaci hrama u Rameseju. Luksor; zapadna obala (foto: F. Beusan)
- Str. 172 – Brončani kip Imhotepa. Szépművészeti Múzeum; Budimpeřta (foto: Csanad Szesztay)
- Str. 178 – Ramzes III. prima simbole života i moći od boga Horusa. Reljef; Medinet Habu (foto: F. Beusan)
- Str. 181 – Stupovi u hramu Ramzesa III. Medinet Habu (foto: F. Beusan)
- Str. 182 – Piloni hrama Ramzesa III. Medinet Habu (foto: F. Beusan)
- Str. 186 – Uřabti kraljevskoga pisara Psametik-neb-pehtija iz saiskoga razdoblja. Arheološki muzej u Zagrebu (foto: I. Uranić)
- Str. 191 – Prizor ųrtvovanja sa pogrebne stele. Arheološki muzej u Zagrebu (foto: I. Uranić)
- Str. 194 – Kleopatra i Ptolemej slave bogove. Reljef na pilonu hrama boųice Hator. Dendera (foto: F. Beusan)
- Str. 197 – Kleopatrino ime u kartuři na zidu Sobekova hrama. Kom Ombo (foto: F. Beusan)

- Aldred, C.: *The Jewels of the Pharaoh*. London 1971.
Egypt to the End of the Old Kingdom. London 1965
Egyptian Art. London 1980.
Akhenaton and Nefertiti. New York 1973.
- Assman, J.: Mojsije Egipćanin. Zagreb 2010. (prijevod K. Miladonov)
- Barns, J. W. B.: *The Ashmolean Ostrakon of Sinuhe*. Oxford 1952
- Blackman, M.: *Middle-Egyptian Stories*. Bruxelles 1932.
- Bleeker, C. J., *Egyptian Festivals*. Leiden 1967.
- Bianchi, R. S.: *Daily Life of the Nubians*. London 2004.
- Breasted, J. H.: *Ancient Record of Egypt*. London 1906.
- Bresciani, E.: *Letteratura e poesia dell' Antico Egitto*. Torino 1969.
- Bunson, M., *The Encyclopedia of Ancient Egypt*. New York 1999.
- Carter, H., 1928.: *Tut-enh-Amun I-II*. Leipzig
- Champdor, A.: *Le Livre des Morts*. Paris 1963.
- Cornelius, F.: *Geschichte der Hethiter*. Darmstadt 1979.
- Davis, N. G.: The Tomb of Rekh-mi-re at Thebes. I-II, *The Metropolitan Museum of Arts vol. XI*, New York 1943.
- Divin, M.: *Contes et Legendes de l' Egypte Ancienne*. Paris 1938.
- Dawson – Uphill: *Who was who in Egyptology*. London 1972
- De Buck, A.: *The Egyptian Coffin Texts I-VII*. Chicago, 1935.
- Dobrovics, A.: *Egyptom és antik villág*. Budapest 1979.
- Dobrovics, A.: *A Paraszt panasza*. Budapest 1963.
- Dodson, A. – Hilton, D., *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. London 2004.
- Donadoni, S.: *The Egyptians*. Chicago, London 1997.
 La decorazione della Tomba di Seti I nella Valle dei Re, *L' arte Racconta*
 no. 43, Milano 1965.
- Dunand, F. – R. Lichtenberg: *Mummies – A Journey Through Eternity*. London 1994.
- El Mahdy, Ch.: *Mummies, Myth and Magic*. London 1995.
- El Sawi, A.: *Excavations at Tell Basta*. Prague 1979.
- Erman, A.: *Die Literatur der Aegypter*. Leipzig 1923
Die aegyptische Religion. Berlin 1909.
Gespräch eines Lebensmüden mit seiner Seele. Abhandlungen der Preußischen Akademie. Berlin 1969.
- Erman, A. - Grapov, H., Wörterbuch der ägyptischen Sprache I-VII., Berlin 1926.
- Faulkner, R. O.: *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Oxford 1969.
The Ancient Egyptian Book of the Dead. London 1985.
The Papyrus Bremner-Rhind. Bibliotheca Aegyptiaca, III. Brussels 1933.
The Man Who Was Tired of Life. The Journal of Egyptian Archaeology.
 London 1956.
- Frankfort, *Cenotaph of Seti I. at Abidos*. (prijevod tekstova: A. de Buck) London 1933.

- Gardiner, H. A.: *Egypt of the Pharaohs*. Oxford 1961.
The Admonitions of an Egyptian Sage. Leipzig 1909.
Late Egyptian Miscellanies. Bruxelles 1937.
- Goneim, M. Z., *Horus Sekhem-Khet (Excavations at Saqqara); vol I*. De l' Institut Francias d' Archeologie Orientale, Le Caire 1957.
- Griffith, B. – Thompson: *The Leyden Papyrus*. New York 1974.
- Goneim, M. Z.: *Horus Sekhem-Khet (Excavations at Saqqara)*. vol I, De l' Institut Francias d' Archeologie Orientale, Le Caire 1957.
- Griffith, F. –Thompson, H.: *The Leyden Papyrus*. New York 1974.
- Hanning, R., *Grosses Handwörterbuch, Ägyptisch-Deutsch (2800 - 950. v. Chr)*. Mainz 1995.
- Helck, W., *Die Prophezeiung des Nfr. tj*. Wiesbaden: 1970.
- Hobson, Chr.: *Exploring the World of the Pharaohs.*, London 1987.
- Hoffman, M. A.: *Egypt before the Pharaohs*. London 1980.
- Janot, F. – Hawas, Z.: *The Royal Mummies. Imortality in Ancient Egypt*. Vercelli 2008.
- Junker, H.: *Giza I-XII.*, Wien 1929-1959
- Kischkewitz, H.: *Egyptian Art – Drawings and Paintings*. Prague 1972.
- Kóthay, K – Gulyás, A: *Túlvilág és Mindennapok az ókori Egyiptomban*. Budapest 2007.
- Kakosy, L.: *Ré fiai*, Budapest 1993.
Selected Papers, Studia Aegyptiaca VII., Budapest 1981.
- Kemp, B.J.: *Ancient Egypt – Anatomy of Civilization*. London, New York 1989.
- Kitchen, K. A.: *The Third Intermediate Period in Egypt*. Waminister 1973.
Rameside Inscriptions I-VI, London 1968.
- Klengel, Evelyn und Horst: *Die Hethiter*. Leipzig 1970.
- Koefoed-Petersen: *Catalogue des Cercueils Égyptiens*. Copenhagen 1951.
- Lehner, M. *The Complete Pyramids*. London 1997.
- Lange, K. – Hirmer, M.: *Egipat*. Beograd 1967.
- Leclant, J.– Beck, C.H.: *Ägypten, I-III*; München 1979. Encyclopédie Photographique de l' Art, Le Musée du Caire; Cairo 1949.
- Lefebre, G., *Le Tombeau de Petosiris*. Published Le Caire Imprimerie de l'IFAO 1923.
- Lepsius, C. R., *Aleksandria*. 1987.
- Lesco, H., *A Dictionary of Late Egyptian I-IV*, USA 1984.
- Lexikon der Ägyptologie*. Band I-V, Wiesbaden 1975.
- Lichtheim, M.: *Ancient Egyptian Literature I-III*, 1975.
- Luft, U.: *Die chronologische Fixierung des ägyptischen Mittelen Reiches nach dem Templarchiv von Illahun*. Wien 1992.
- Malek, J., *In the Shadow of the Pyramids*. Cairo 1986.
- Möller, G.: *Hieratische Lesestücke I-III*, Berlin 1961.
- Naville, E.: *Das ägyptische Tottenbuch*. Berlin 1886.
- Neubert, O.: *Tutankhamon*. Zagreb 1972.
- Peck, W. H.: *Splendors of Ancient Egypt*. (katalog izložbe), Florida 1996.
- Petrie, H., *Egyptian Hieroglyphs of the First and Second Dynasties*. London 1927.
- Potrer – Moss, R. – Malek, J.: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings I-VIII.*, Oxford od 1927.

- Pritchard, B.: *Ancient Near East Texts*. New Jersey 1955.
1985.
- Ramses le Grand. (katalog izložbe), Paris 1976.
- Ranke, H.: *Die Aegyptischen Personennamen*. Glückstadt 1935.
- Rohl, D.: *The Legend*. London 1998.
- Saad, Z.Y.: Royal Excavations at Saqqara and Helwan. *Annales du Service des Antiquités de Égypte MCMLVII*, Le Caire 1947.
- Sauneron, S.: *The Priests of Ancient Egypt*. London 1996.
- Sethe, K.: *Aegyptische Lesestücke*. Leipzig 1924.
Urkunden des Alten Reiches. Leipzig 1959.
Übersetzung und Kommentaren zu den Altägyptischen Pyramidentexten.
Leipzig 1924.
- Simpson – Faulkner – Wente: *The Literature of Ancient Egypt*. London 1972..
- Shaw, I. – Nicholson. P., *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. London 1997.
- Smith, W. S.: *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. New Heaven and London 1981.
- Steindorff, G., *Urkunden des Aegyptischen Altertums I-VIII*. Leipzig 1928.
- Swelim, N., *The Brick Pyramid at Abu Rowash Number "1" by Lepsius*. Alexandria 1987.
- Stadelmann, R.: *Die ägyptischen Pyramiden*. Von Ziegelbau zum Weltwunder:
Mainz, Darmstadt 1985.
- Tyldeslay, J.: *Hatchepsut. The Female Pharaoh*. New York 1996.
- Török, L.: *Meroé és Nubia a 2-7. században*. Budapest 1977.
- Vandier, J., *Musée du Louvre. Le Département des Antiquités Égyptines*. Paris 1973,
- Vrettos, T.: *Aleksandrija. Grad zapadne misli*. (prijevod Aleksandra Mihaljević)
Izvori 2003.
- Walls, N, *Desire, Discord and Death*. Approaches to Ancient Near Eastern Myth.
Boston 2001.
- Wessetzky, V.: *Az írnok panasza* (Peteése beadványa). Budapest 1989.
*Die ägyptische Tempelbibliothek. Zeitschrift für Ägyptische Sprache und
Altertumskunde*. 100, München 1974.
- Wilkinson, J. G.: *The Ancient Egyptians I-II*, London 1994.
- Žaba, Z.: *Les Maximes de Ptahotep*. Prag Českoslovačka akademija znanosti 1956.

Antički izvori

- Herodot, *Historie*. (prijevod Aubrey de Sélincourt), London 1972.
- Plinije, *Natural History*. (prijevod D.E. Eichholz), XXXVI-XXXVII, Cambridge,
London, Massachusetts 1971.
- Manetho, *Aegyptiaca* (prijevod: Waddell, W. G.), London 1940.
- Ptolemy, *Tetrabiblos*. (prijevod F.E. Robbins), London 1940.
- Plutarh, *Paralelni životopisi*. (prijevod Z. Dukat), Zagreb 1988.

위